

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені
Мамандығы: Құқықтану
Шифр: 6В04205

Пән: Мемлекет және құқық тарихы

Дәріс кешені

Тақырып 1. Мемлекет және құқық тарихының пәні мен әдісі. Мемлекет пен құқық пайда болғанға дейінгі қоғам.

Мақсаты: Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының пәні мен әдістерін, ғылым және оқу пәні ретінде ашу, мемлекет және құқық теориясымен байланысын және оның заң ғылымдары жүйесіндегі орны көрсету.

Сұрақтар:

1. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының пәні және әдістері.
2. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының ғылым ретіндегі маңызы және заң ғылымдары жүйесіндегі орны.
3. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихын формациялық және өркениеттік тұрғыдан зерттеу.
4. Мемлекет пен құқық пайда болғанға дейінгі қоғам.
5. Ежелгішығыстық және греко-римдік өркениеттердің қалыптасуы.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы қоғам өмірінің бір жағын зерттейтін қоғам туралы ғылымдардың бір бөлігі болып табылады. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы мемлекет және құқық сияқты қоғамдық құбылыстардың шығуы мен дамуын зерттейді. Бұл ғылым бір уақытта тарихи және заңдық болып келеді. Егер ғылым ретінде тарих қоғамның біртұтас пайда болуы, дамуы мен қызмет атқару процесін зерттесе, ал мемлекет пен құқық тарихы мемлекет пен құқығы олардың тек пайда болған кезінен бастап қарастырады.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының пәні болып жеке елдің хронологиялық жүйелілігі бойынша нақты-тарихи жағдайында мемлекет пен құқықтың пайда болу, даму және қызмет атқаруының нақты және арнаулы заңдылықтары табылады.

Бұл пәнді оқып-үйрену үшін келесі әдістер қолданылады :

- тарихи әдіс, мемлекет пен құқықтың пайда болуы мен дамуының нақты тарихи зерттелінуін қарастырады ;
- салыстырмалы-тарихи әдіс, тарихи көрініс тапқан фактілерді өзге ұқсас біркелкі фактілермен салыстыруға мүмкіндік береді ;
- жүйелі-құрылымдық әдіс, ішкі байланыстылық тән элементтер және жүйенің біртұтастығын қамтамасыз ететін элементтер құрылымын зерттеуді болжайды ;
- статистикалық әдіс, зерттеу объектісіне көптеген сандық көрсеткіштер тән болғанда тарихи процестің сандық жағын зерттеуде қолданылады.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихын оқып-үйрену жоғары дәрежелі маманданған заңгерді дайындауға маңызы зор. Ең алдымен мемлекет және құқық тарихын оқып- үйрену студенттердің мемлекеттік-құқықтық құбылыстарға тарихи ықпал сезімін тәрбиелейді, студенттерді жалпы қоғамдық өмірді және мемлекет пен құқықты танудың ғылыми әдістері білімімен қаруландырады.

Мемлекет пен құқықтың кез келген құбылысы тек оның даму тенденциясы мен келешегін ұғыну кілті табылғанда, бұл құбылыс қалай пайда болды, қалыптасудың қандай сатыларынан өтті және қандай бағытта қозғалуда, дамуда екендігі айқындалғанда ғана дұрыс ұғынықты болады.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы жекелеген елдерде мемлекет және құқықтың пайда болуы мен дамуын зерттейді. Бұл ғылым бір жағынан тарихи, екінші жағынан заң ғылымы.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы пәнін оқып-зерттеу мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды дұрыс түсінуге және қоғамның даму сатыларын ұғынуды және болашақты болжауға мүмкіндік береді.

Заң ғылымдарының ішінде мемлекет және құқықтың жалпы тарихы мемлекет пен құқықтың пайда болуы, қалыптасуы және даму заңдылықтарын толық жүйеде қарастырады. Сондықтан бұл пән барлық мемлекеттік-құқықтық құбылыстарға қатысты бастапқы ірге қалаушы білім береді.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихын оқып зерттеу мемлекеттік-құқықтық құбылыстардың жеке тұлғалармен қарым-қатынасын, демократиялық қоғамдағы және саяси жүйедегі ерекшеліктердің маңызын, мазмұнын нақты түрде түсінуге көмектеседі.

Шетелдердің мемлекет және құқық тарихын оқып-үйрену барысында оқушылар құқықтың барлық саласының негіздері бойынша білім алады. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы басқа заң ғылымдарымен салыстырғанда болашақ заңгердің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің қалыптасуына зор ықпал жасайды, сонымен бірге жас заңгерлердің кәсіби дәрежесінің биік деңгейде болуына ықпал етеді.

Қоғамдық еңбек бөлінісің, әлеуметтік қызметтің жіктелуі саяси биліктің қалыптасуына және мемлекет пен құқықтың пайда болуына әсер етті.

Египет халқының пайда болуы туралы тарихта, ғылыми әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар жазылып жүр. Буржуазиялық тарихшылар египеттіктерді Азия халықтарынан таратады. Азия тайпалары Египетке өздерінің мәдениетін әкеліп, Египет мемлекетін құрды деген де пікірлер болды. Алайда ол пікір кейін сынға ұшырады.

Египеттердің Солтүстік Африка және Абиссиния тайпаларымен көптеген тілдік, туыстық белгілері табылды. Археологиялық мұралар, Ежелгі Египет дінінің нысандары Египет мәдениетінің Африкадан шыққанын дәлелдейді. Айталық, Ніл өзенінің батыс және шығыс жағындағы таулы өлкелерден палеолит кезеңінің тас қарулары табылды, бұл заттар Африканың солтүстігінде ежелгі кезеңде адамдардың тұрғандарын растайды.

Мәліметтерге қарағанда, Африка аудандарының климаты адамның өмір сүруіне қазіргідей жұмсақ болды. Жауын-шашын азая бастады да, Солтүстік Африкада өсімдік жойылды, бұл аудан шөлге айнала бастады. Сол жерде өмір сүрген адамдар оазиске, өзеннің аңғарына жиналды. Сөйтіп, Солтүстік Африканың көшпелі аңшы тайпалары Нілдің аңғары мен атырауларына мекендеді де, олар тұрақты қоныстануды бастады. Бірте-бірте олар аңшылық пен мал шаруашылығынан егін шаруашылығына көшіп, жергілікті дәнді дақылдар өсірді.

Египеттің көп жерлерінен, мысалы, Фаюм оазисінен, оңтүстігінен жаңа ғасырдың елді мекені табылды. Мұнан табылған ескерткіштер Египет мәдениетінің Солтүстік Африканың неолит мәдениетіне ұқсас екенін көрсетеді.

Бұл жерлерде тұрақты егін шаруашылығы болғанын дәлелдейді. Адамдар ол кезде тастан салынған жер үйлерде тұратын. Қарулар кремнийден жасалатын. Керамика жиі кездесетін. Бұл елді мекендерден жүзден астам тас сауыттар, қамыстан істелген үлкен кәрзеңкелер табылды. Егін шаруашылығы дамығанының бір дәлелі іспеттес мұндай кәрзеңкелер балшықпен сыланған. Олар дән сақтауға арналған. Бұл жерлерде егін шаруашылығымен бірге мал шаруашылығының да дамығанын археологиялық зерттеу нәтижесінде табылған ірі қара малдың, қой, шошқаның сүйектері дәлелдейді. Батыс атырауда көше-көше болып салынған жер үйлердің қалдықтары табылды.

Египеттің қоғамдық құрылысы өте қарапайым. Адамдар қауымдасып тұратын да, оларды көсемдер басқаратын.

Египеттің әлеуметтік-экономикалық құрылысын түсіну үшін оның климат және басқа ерекшеліктерін анықтау керек. Египеттің ежелгі табиғи мақтанышы - Ніл өзені жылда шілденің ортасында тасып, оның суы сол маңдағы тегіс жерлерді басып кететін. Бұл суды Египеттің шөлді Ніл далаларына пайдалану үшін ирригациялық жүйелер тарту, яғни Ніл өзенінің суын тиімді пайдалану қажет болды. Өйткені бұл жергілікті халықтың тұрмыс тіршілігін жақсартуға септігін тигізеді. Сондықтан Геродот Нілді Египеттің сыйлығы деп атаған. Ежелгі Египеттің шекараларын табиғаттың өзі сызып қойғандай: оңтүстігінде Ніл өзенінің аяқ бастырмайтын босаға тастары, батыс жағында нақ сондай тасты тау сілемдері. Ніл өзенінің жағасына Жоғарғы Египет орналасқан да, өзен бірнеше тармаққа бөлінген жерінде, атырауда Төменгі Египет орналасқан.

Ерте көктемде Эфиопия тауларының қарлары еріп, Тропикалық Африкада жауын-шашын көбейеді, Ніл өзенінің суы номиналдан жоғары, оңтүстікте 14 метрге, солтүстікте 10 метрге көтеріледі. Қарашаның ортасында су төмендеп, өзен өзінің арнасына түседі. Осы төрт айда минералдық және органикалық заттар жерге сіңетін де, ол тұнба Египеттің құнарлы жер

қыртысын құрайтын. Египеттің жері құнарлы, сондықтан оны қосымша құнарландырудың қажеттігі туған жоқ.

Ніл езенінің аңғарларын суландыру, тоғандау үрдісі төрт мың жылға созылды. Әр тайпа Египет даласының егіндік жерлерін пайдалану үшін өзінің шағын автономдық су суару жүйесін салмақшы болды.

Экономикалық өзгерістер рулық-қоғамдық қауымның дамуына әсерін тигізді. Қарапайым қоғамдық құрылыс жағдайында қауым көсемдері экономикалық мәселелерді де жүйелеп, басқарып отырды. Аңшылық, балық шаруашылығымен бірге мал шаруашылығының, егін шаруашылығының маңызы зор болды.

Нілдің суын тиімді пайдалану үшін каналдар мен су қоймалары салынды. Жиналған суды бәрі бірігіп пайдаланатын және ол бәріне бірдей бөлінді, сондықтан алдымен қауым, соңынан мемлекет суландыру жүйесін салу, сақтау, пайдалану, кеңейту міндетін қолына алды. Суландыру техникасы шапшаң дамығанымен, шаруашылық құралдары қарапайым әрі сапасыз күйінде қалып қойды. Жерді мың жыл бойы кетпенмен,

қарапайым соқамен өңдеді. Айдалған жерге алдын-ала дайындалған тұқым себілетін, оның үстімен мал жүргізіліп, тұқым жерге сіңдірілетін. Мұндай ежелгі әдіс Египетте б. д. дейінгі V ғасырға дейін сақталды.

Ауыл шаруашылығымен қатар бұл кезеңде қолөнердің де түрлері дамыды. Египетте жергілікті шикізаттар көп болатын. Тастың көптеген түрлері, яғни, гранит, диорит, базальт, порфирин, ақ тас. т. б. кездесетін. Египеттіктер тастан қару мен еңбек құралдарын жасайтын. Ара, пышақ, балта, гарпун, жебелермен қатар тастан ыдыстардың, түтіктердің түрлерін жасауды үйренді. Тастардан әдемі сарайлар, мазарлар мен храмдар тұрғызды. Бұл кезеңде тас қолдану техникасы өте жоғары деңгейде дамып, өзінің шырқау шегіне жетті. Темірдің ашылуы, оны қорытуды үйрену ауыл шаруашылық құрал-жабдықтарына елеулі өзгерістер әкелді. Металдардан, ең алдымен, жез бен темірді қолдана бастады. Көне дәуірдің соңына таман Ніл аңғарында, Қызыл теңіз аралығындағы шөлді аймақта, Синай түбегінде мыстан, темірден жасалған бұйымдар көптеп кездеседі.

Әйтсе де, металлургия Египетте өте баяу дамыды. Темірді алыстан әкелетіндіктен және оның қымбат болуына байланысты темір қорыту қарқынды дами алмады. Сондықтан да Египетте темірден жасалған қарумен бірге тастан жасалған құрал-жабдықтар да көптеп қолданылды.

Ауыл шаруашылығы мен қолөнер өнімдерінің көп өндірілуі саудаға жол ашты. Ежелгі Финикияның Библ деген қаласынан бірқатар жабдықтар табылды. Олардың көне Египеттік құралдармен істелгені байқалады. Бұлар кремнийден жасалған пышақтар, кестелер, хрусталь мен алтыннан істелген моншақтар, аңдардың бейнелері. Бұл бұйымдар Египеттен Сирияға сауда арқылы келген.

Көне Египеттік құлпытастар сол кезеңде Египетте таптық қоғамның пайда болғанын, ежелгі мемлекеттің нышандарын аңғартады. Аталмыш құлпытастарда жерленген ақсүйектердің титулдары, атағы, қызмет орындары жазылған. Онда керсетілген қызмет дәрежелері мыналар: патшадан кейінгілер - сарайдың бастығы, мөр сақтаушы, патша қағаздарын сақтаушы. Солармен бірге сарай қызметкерлері өздерін княздер, патшаның жолдастары деп атайтын. Жоғарғы шенеунік уәзір деп аталатын. Осындай атақтарға қарағанда сол заманның өзінде орталықтан басқарудың ежелгі нысандары пайда болғандығы аңғарылады.

Ежелгі Египеттің дамуы мынандай кезеңдермен сипатталады. Бұл дәуірлеу авторы-Манефон. Манефон грек тілінде Египеттің екі томдық тарихын шығарды. Бүкіл Египеттің тарихын ол: Ежелгі Патшалық, Орта Патшалық, Жаңа Патшалық деген үш кезеңге бөлді. Әрбір патшалық әулеттерге бөлінеді, өр патшалық он әулет, бәрі бірігіп отыз әулет құрады.

Ежелгі Египет тарихының кезеңге бөлінуі:

1. Ертедегі Патшалық-3100-2800 жж. Бұл кезең Мысырдың тас ғасырлары. Египеттің топтасу үрдісіне ұшыраған кезеңі. Осы кезеңде мемлекет құрылып, Менес патшасы бірінші әулеттің негізін салды. Бұл үрдісті Номтинис басқарды.

2. Ежелгі Патшалық (Ескі патшалық) 2800-2150 жж. Египеттің орталықтану үрдісіне ұшыраған мемлекеттің тығыз топтасқан кезеңі. Темір қару шығарыла бастады, пирамидалар салынды.

3. Орта Патшалық 2050-1700 жж. Египеттің орталығы Фива қаласы болды. Гикосостар

Египетті басып алды.

4. Жаңа Патшалық 1575-1087 жж. I Яхмос перғауын Египетті басқарып, Египет ірі, күшті империяға айналды. Осы кезеңнің соңында Египетті алдымен парсылар, кейін А.Македонскийдің әскерлері басып алды, б.д. дейінгі 30 жылдары Египет Рим провинциясына айналды.

Бақылау сұрақтары:

1. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының пәнін атаңыз.
2. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихының қандай әдістерін білесіз?
3. Мемлекет пен құқық пайда болғанға дейінгі қоғамның басты белгілері қандай?
5. Ежелгішығыстық және греко-римдік өркениеттердің қалыптасу ерекшеліктерін атап беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 2. Ежелгі Өзенаралығында мемлекет пен құқықтың пайда болуы мен дамуы.

Мақсаты: Ежелгі Өзенаралығында алғашқы қала мемлекеттердің пайда болу және даму тарихының ерекшеліктерін ашу, Ежелгі Вавилонның қоғамдық және саяси құрылысын қарастыру.

Сұрақтар:

1. Ежелгі Өзенаралығында алғашқы қала мемлекеттердің пайда болуы. Шумерлер өркениеті.
2. Вавилон патшалығының өркендеуі мен оның дамуының негізгі кезендері.
3. Ежелгі Вавилонның қоғамдық құрылысы.
4. Ежелгі Вавилонның саяси құрылысы.
5. Хаммурапи заңдары.

Азия құрылығының Жерорта теңізімен және Қара теңізбен жалғасып жатқан батыс жақ бөлігін Алдыңғы Азия деп атайды. Сол алдыңғы Азияның Тигр және Евфрат өзендерінің аңғарында Вавилон сияқты жаңа, ежелгі классикалық мемлекет пайда болды. Құнарлы да шұрайлы жерлер, сондай-ақ судың көптігі тұрғындардың жерді өңдеу кәсібіне өтуіне ертеден ықпал етті. Бұл елде қолөнер нашар дамыды, себебі өзен аралығында металл да, тас та болмады. Оның есесіне жері мейлінше құнарлы еді, сондықтан тұрғындар егіншілікпен, мал шаруашылығымен айналысты. Ну болып өскен қамыстың арасына саз балшық пен қамыстан лашық салды, өз төңірегін елді мекендерге айналдырды.

Қалаларда қолөнершілер тұрды, сауда қызу жүріп жатты. Оңтүстік өзен аралығындағы тұрғындар көршілес халықтардан металл, ағаш, тас алып тұрды, олардың орнына астық, құрма, жүн берді.

Вавилон айбынды, күшті мемлекеттің астанасы болып, алдыңғы Азияның өте ірі сауда, саяси және мәдени орталығына айналып, өзінің маңызын екі мыңжылдық дерлік уақыт бойына сақтап келді.

Вавилон туралы алғашқы мәліметтер, б. д. д. III мыңжылдықта, бұл қала үлкен Шумер-Аккад патшалығының құрамына кіріп тұрған кезде және ежелгі шумерлік атпен Кадингир деп аталған кезде шықты. Б. д. д. III мыңжылдықтың аяғында амориттердің толып жатқан көшпелі семит тайпалары Месопотамияға еніп, Аккад өлкесінің біраз бөлігін басып алды да және орталығын Вавилон етіп, күшті мемлекет құрды. Шамамен алғанда, сол уақытта таулық эламиттер тайпалары Шумер-Аккад патшалығының әлсіреуін пайдаланып, Месопотамияға шығыс жақтан басып кірді. Шумерге берік орнығып, Ларсаны өздерінің негізгі күшті қамалдарының біріне айналдырды. Шет жерліктер жаулап алған елдерін өзара оңайшылықпен

бөлісе алмады. Олардың арасында бәсеке-бақталастық басталды. Бүкіл Месопотамияны жаулап үстемдік жүргізу үшін сөзсіз болатын талас-тартыс қызды. Бұл тартыста Вавилон патшалығы жеңіп шықты да, аморит әулеті орнықты (б.д.д. 1794-1795ж.). Вавилон-Аморит патшалығы Хаммурапи тұсында (б.д.д. 1792-1750ж.) өзінің гүлдену шағына жетті. Хаммурапи бүкіл қос өзенді өзінің қол астына біріктіріп, ірі және күшті мемлекет құрды. Ол заманның тарихы сақталып қалған көптеген құжаттардың арқасында бізге жақсы мәлім болып отыр.

Қоғамдық құрылысы. Ежелгі Вавилондық қоғамның ерекшелігі - патшалардың мемлекетті ірі жер иеленуші мен құл иеленушіге айналдыруында. Патшаның жер қоры дін орындары жерлерін мемлекеттің меншігіне айналдырудан және сондай-ақ жаулап алу мен қауымдық жерлерді сатып алудан құралды. Қоғамның екінші ерекшелігі - патшалық билік пен жеке иеленушілік биліктің күшеюіне қарамастан, қауымдық құрылыстың сақталуында еді. Әрине, бұл жер шаруашылығының ирригациялық жүйесіне байланысты болатын.

Вавилон халқының құқықтық жағдайы сол уақыттың негізгі ескерткіштерінің бірі Хаммурапи патшаның заңдарында сипатталған. Халықты негізінен еріктілер және құлдар деп бөлумен бірге бұл ескерткіш еріктілерді "авилум" еркек адам және "мушкенум" кішкене адам деп сөзсіз бөледі. Екеуі де байдан немесе кедейден бола беретін, құлды ұстау, ұстамауын өздері шешетін, бірақ құқықтық қатынаста олардың арасында айырмашылық едәуір еді. Мағлұматтың жетіспеуінен кеңестік әдебиеттерде ерікті адамдарды бұл екі сөзсіз бөлу туралы біртекті көзқарас кездеспейді. Академик В. В. Струве "мушкенум" Хаммурапи басып алған жердің халқы да, ал "авилум"-басқыншылардың еліндегі құрметті азаматтар деп есептейді. Ал профессор И. М. Дьяконов "авилум" бұл әлеуметтік не қызмет жағдайына байланыссыз, қайсыбір қауымда жер иеленуші қауым адамдары, ал "мушкенумдер" қоғамнан бөлек тұрды, тек патшаның жер участкелерін шарт келісімімен иеленді дейді.

Қауымда жер иелену ғана адамды, оның әлеуметтік және қызмет жағдайынан еріксіз, тең құқылы қылатын.

Қоғамда қаналушы тап болды, мемлекеттің, ұжымның және жеке меншіктің қарауындағылар құлдар саналды. Ежелгі Вавилонда құл иеленушілік қатты дамыған жоқ, ол патриархты сипатта болды. Бұл құлдарға кейбір жеке және заттық құқықтар берді.

Ежелгі Вавилоинның мемлекеттік құрылысы. Хаммурапи заманында Вавилонда ертедегі шығысқа тән қаталдық қалыптасты. Ел басқару ісі қатаң тәртіпте бір орталыққа бағынды және бүкіл жоғарғы билік заң шығарушы, орындаушы, сот және діни биліктің барлығы патшаның қолында жинақталды. Хаммурапидің өзінің шенеуніктерімен жазысқан қатынас қағаздарына қарағанда, басқару ісінің әртүрлі тарауларына, атап айтқанда, қолдан суландыру ісін ұйымдастыруға патшаның өзі басшылық еткен. Атына жазылған әртүрлі даулы істер мен шағым арыздарды патшаның өзі қарады. Бұл істер жөнінде патшаның өзі қарар шығарып, шенеуніктеріне тиісті жарлықтар беретін. Тіпті ерекше жарлықтар арқылы күнтізбеге қажетті түзетулер енгізді.

Ел билеу ісінде патша күрделі және бір орталыққа бағынған төрешілдік аппаратқа сүйенді. Бір шенеуніктер орталық басқарманы, екінші біреулері патшаның наместниктері ретінде, мысалы, Сиппар сияқты қалаларды меңгерді. Шакканум дейтін жоғары атағы бар шенеуніктер, ал кішігірім қалалар меи облыстарды рабианумдар басқарды.

Халық әртүрлі салықтар: егістіктеп не мал төлеуінен, құрма бақтарынан, күнжүт егістігінен және балықшы қауымдардан алынатын салықтарды төлеуге міндетті болды. Осы салықтармен қатар күмістей алынатын ерекше алымдар және заттай алынатын арнаулы патша алымдары төленді. Осы кірістердің барлығы патша қазынасына түсіп, сарай мүлкін құрады, бұл мүлік шіркеу мүлкімен бірге ерекше заңның қорғауында болды.

Сот билігі айрықша шенеуніктердің қолына жататын. Сот істері шакканумға, рабианумға, аймақтық судьяларға және қаланың ақсақал және дәулетті адамдарынан шыққан айрықша соттарға жүктелді.

Дін судьялары бірте-бірте өзінің маңызын жоғалтып, тек храмдағы құдайлардың бейнелері алдында ант берген сөздерін қабылдаумен ғана қанағаттанатын болды. Бірте-бірте сот істерін жүргізуден заңның алғашқы нормалары шыға бастады, бұл нормалар бойынша судьялардың міндетіне ант берген куәлардың көрсетулерін тек жай ғана қабылдап қою емес, істі "өз көзімен көріп, зерттеп, тексеру" жүктелді. Заңның арнаулы баптары отірік куә

болған адамды айыпты етіп, жазалайды, ақырында, сот үкімін өзгерткендігі үшін судьяны жазалап, оған талап етілген соманың мөлшерін 12 есе артық етіп айып салады және бұдан былай сот міндеттерін орындауға рұқсат етпейді.

Құқықтың негізгі нышандары. Саяси құқықтық ойлардың Ежелгі Шығыс (Египет, Үндістан, Қытай, Парсы т. б.) пен Ежелгі Батыста (Рим, Грекия) пайда болып, қалыптасуы ерте қоғамдық даму сатысында, мемлекет пен қоғамның топқа бөліну кезінде-ақ байқалған.

Таң қалдырарлық жәй, саяси құқықтық ойлар шығыс халқында ежелгі египеттіктерде, үндістерде, қытайлықтарда, вавилондықтарда, парсыларда батысқа қарағанда неліктен ерте пайда болды? Қазіргі заманда да өзінің көкейкестілік бағытымен қалайша елеулі күшке ие болып отыр? Бұл арада шығыстың халқына да, батыстың халқына да тән нәрсе қоршаған ортаның, табиғат құбылыстарының құпия сырларына жауап бере алмағандығын естен шығармаған жөн. Бүкіл ой айтқаны заң ретінде құдайға келіп тірелді.

Ерте даму сатысында, әрі саяси құқықтық көзқарастың ғылым мен білімге бой ұра қоймаған кезінде сана бүкіл әлемге мифологиялық тұрғыда қалыптасты. Сонымен бірге ежелгі Шығыстың қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық ерекшеліктеріне байланысты құқық саласында да олардың -өзіндік ерекшеліктері болды. Айталық: алғашқы қауымдық құрылыстың ұзақ сақталғаны жеке меншік құқығының әлсіз дамуынан көрінді. Патриархтық отбасының сақталуы, қылмысқа бүкіл ұжым болып (отбасы немесе қауым болып) жауап берді, яғни, бөтен біреудің кінәсіне жазықсыз екінші біреу күйіп кететін болды. Талион принципі сақталды.

Заңдар жинағы жеке нақты оқиғаларға (казусальді) арналып жазылған. Онда жалпы құқық көрсетілмеді. Нормалардың бәрі де жекелеген оқиғаларға арналды. Бұл жерде, әрине, оларға түсінік беріп, жорудың өзі артық. Бұл құқық, Заңдар жинағы консервативті және формальды сипат алды, құқық нормалары ескі көзқараста және өте жай өзгеріп отырды.

Мифологиялық тұрғыда болса да, Ежелгі Шығыс құқықтың алғаш шыққан жері, құқықтық қатынастар мен құқықтық түсініктер алғаш осы Шығыста қалыптасты.

Таптардың пайда болуына және олардың қоғамдағы билікті қолға алуына орай талион принципі бұрмаланды, оның орнына ақшалай айыппұл енді. Бұл шығыста ашылған жаңалық. Айталық, құлиеленуші мемлекет пен құқығына жасалған талдау көрсеткендей, Шығыстың негізгі кодификациялық заңдары - Хаммурапи Заңдары. Үндістанның Ману заңдарының ертеде пайда болғандығынан, яғни, ол заңдардың мифологиялық түсінік күшін жоймай, ғылыми түсінік орныға қоймаған кезде жазылғандығынан болар.

Бақылау сұрақтары:

1. Ежелгі Өзенаралығында алғашқы қала мемлекеттердің пайда болуына қандай факторлар әсер етті?
2. Вавилон патшалығының күшею себептері қандай?
3. Ежелгі Вавилонның қоғамдық құрылысының ерекшеліктерін атап беріңіз.
4. Ежелгі Вавилонның орталық және жергілікті басқару органдарын атаңыз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 3. Ежелгі Үндістан мемлекеті және құқығы.

Мақсаты: Ежелгі Үндістан аумағында алғашқы мемлекеттік құрылымдардың пайда болу және даму тарихының ерекшеліктерін ашу, арийлік жаулап алудың үнді қоғамының әлеуметтік және саяси құрылысына тигізген әсерін қарастыру.

Сұрақтар:

1. Хараппа және Махенджо-Даро өркениеттері. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдыруы.
2. Арийлік мемлекеттіліктің пайда болу ерекшеліктері мен оның дамуының негізгі кезеңдері.

3. Маурьлер империясы – алғашқы жалпыүнділік мемлекет.
4. Ежелгі Үндістан мемлекетінің қоғамдық және мемлекеттік құрылысы.
5. Құқықтың дамуы. Ману заңдары.

Үндістан жер көлемі және халқының саны жөнінен өте ерте уақыттардың өзінде-ақ Азия елдерінің ішіндегі ең ірілеріне жататын.

Біздің дәуірге дейінгі үшінші мыңжылдықта Үндістанның батыс-солтүстік жағында мемлекеттер болып, ол мемлекеттерде мәдениеті жоғары, өздерінің жазу әдебиеті бар тайпалар өмір сүргені мәлім. Ежелгі Үндістанның мәдениеті бірінші мыңжылдықта гүлденіп, көрші халықтарға да әсерін қатты тигізді. Үндістан буддизм дінінің отаны.

Үндістанның географиялық жағдайы өте күрделі және әртүрлі болатын. Үндістанның жері үлкен түбек, материк сияқты аумақты, басқа дүниеден екі мұхитпен және Гималай тауымен бөлініп тұр. Түбектің ортасы-Деккан жарты аралдың ең ежелгі бөлімі. Ол джунглиден, саваннадан, таулы және тасты жерлерден тұрады, құрғақшылық жиі болуына байланысты адамның өмір сүруіне қолайсыз еді. Адамдардың тұруына ең жақсы, пайдаға асатын жерлер Үндістанның батыс-солтүстік жағындағы Инд және Ганг өзендерінің арасында орналасқан аллювиалды тегіс алқаптар. Суы мол, жерлері құнарлы, климаты жұмсақ, сондықтан ежелгі кезеңнен-ақ осында ірі мемлекеттер пайда болды.

Үндістанның халқы ұлттық жағынан алуан түрлі болатын. XX ғасырдағы ресми есеп бойынша Үндістанда 220 тіл бар екен. Үндістанның негізгі халқы аласа бойлы, қара түсті "дравидтер" деген тайпалар. Олар Үндістанның орта және оңтүстік жағына орналасқан болатын. Тарихшылар дравидтерден де бұрын тұрған тайпалар "мунда" деп санайды. Бұл тайпалар орталық провинцияларда, Гималай және Чото-Нагпур деген жерде тұрған. Олар Үндістанның орта және оңтүстік жағына орналасқан.

Бұл кезеңде Үндістанда дравидтердің тайпалары тұрғанын айтып өттік. Олар тауда және джунглиде тұратын қарабайыр топтарға бөлінеді. Арийлер басып алғаннан бұрын оларда өркениеттіліктің көптеген белгілері болатын: сәнді қалалар салынып, сауда дамыған еді, алыс мемлекеттермен де сауда жүргізілетін.

Біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықта дравидтерді Гиндукуш және Памир тауларынан түскен ақ тайпалар басып алып, олар Пенджаб және Ганг өзендерінің жоғары бассейніне орналасты. Осы тайпаларды арийлер деп атайды, арийлер дегеніміз аксүйек, жақсы тұқым деп аударылады. Дравидтерді олар "дасью" деп атаған.

Осы айтқан тайпалар ғасырлар бойы көшпелі өмір сүріп, көбінесе мал бағумен айналысты. Арийлер егін шаруашылығымен де шұғылданған. Олардың күріш, күнжіт және арпа отырғызғаны белгілі. Мақтадан мата тоқу, ыдыс-аяқ жасау, қола мен темірден қару соғу кәсіптерінің дамығаны анық. Егін шаруашылығының, қолөнер және мал өсірудің дамуы бірте-бірте сауданың пайда болуына әкелді.

Арийлер басып алғаннан кейін Үндістанда ауыл қауымы болғаны белгілі, ол алдымен отбасы қауымы болды да, соңынан қоныс қауымына айналып кетті. Бұл қауымдарды "вишпатья" деген старосталар, және "сабха", "самити" деген кеңес басқарды.

Үндістан жеріндегі отбасылар патриархалдық топқа жататын. Мүлік және билік тек қана әкесінің қолында жиналған еді. Әкесінің билігі кейін үлкен баласының қолына өтетін. Жер қауымның да, жан ұясының да меншігі бола алады.

Қоғамдық құрылысы

Ежелгі Үндістанның әлдеқашаннан келе жатқан әлеуметтік-таптық жүйесі касталарға, готраларға бөлінеді. "Каста" португал тілінен шыққан сөз, ол тайпалық рудың тазалығын көрсетеді. Арийлер мен дравидтердің түстері әр түрлі, сондықтан каста Үндістанда адамдардың түсімен де белгіленген. Касталар бір аудандағы туысқан адамдар, жалпы мамандығы да, діни әдеттері мен әлеуметтік деңгейіне де бірдей болған.

Касталарға брахмандар, кшатрийлер, вайшьялар, шудралар жатады. Жоғары үш каста- екі туған, "двиджати", "двиджати-ариас". Жоғары касталар үстемдік жасауға және жеңілдіктерге ие болуға құқылы.

Брахмандар. Пуруши деген алғашқы адамның ауызынан жаратылған. Оқу, білім, дін ілімін, құрбандық шалу, өзіне және өзгеге арнап садақа үлестіру және садақа алу ісін құдай брахманға белгілеген. Ману заңдарының 96-бабында (бірінші тарау) былай делінген: "Тірі нәрселердің бәрінің ішіндегі ең қасиеттісі - жандылар, ал жандылардың ішінде адам, ал адамдардың ішінде

брахмандар болып саналады".

Бағыныштыларын қорғау, садақа үлестіру, құдайы құрбандық шалу, дін ілімін оқып- тану істерін құдай кшатрийге белгіледі. Кшатрий Пурушидің қолынан жаратылған. Тек кшатрийлер қарулануға құқығы бар.

Вайшийлер. Мал бағуды, үлестіруді, құдайы құрбандық шалуды, дін ілімін оқып үйренуді, саудамен жер өңдеуді құдай вайшийге көрсетті. Сонымен, бүкіл пайдалы жұмысты вайшийлер істейтін болды. Олар Пурушидің санынан жаратылған, олар қауымның толық құқығы бар қарапайым мүшесі.

Ең төменгі төртінші каста-шудралар, олар бір рет туғанға жатады және Пурушидің табанынан жаратылған, сондықтан тек қана жоғары үш варнаға аянбай қызмет қылуға тиісті. Шудралар ең лас жерде жүретін адамдар. Шудралар қауымның теңсіз мүшесі.

Касталардың арасындағы теңсіздікті Ежелгі Үндістанның білімпаздары табиғаттың адамдарды біркелкі жаратпауынан деп түсіндіреді. Шудралар "инициация" әдетінен өтпейді, неге десек, олар қауымға қарсы шығатын бөтен адамдардан құралған, қауымның көмегінен айырылған, жерін жоғалтқан, яғни тәуелді әрі толық құқығы жоқ тайпалардың өкілдерінен тұратын. Инициация әдетінен өтпегеннен кейін олар тек қана бір рет туды деп саналады. Шудраларға қасиетті Веда кітаптарын оқуға тыйым салынды. Олардың кейбір діни салыстар мен қоғамдық мерекелерге қатысуға да құқығы болмайтын еді. Сонымен бірге жер иеленуге, жоғарғы өкімет аппаратында қызметке тұруға құқығы жоқ. Үндістанның сословиелік бөлінуі өте мықты және айқын болатын. Жоғары топтар сословиелік-касталық бөлінуді пайдаланып, өздерінің құқықтарын қорғап, өзара ынтымақта өмір сүрді. Үндістанның этникалық алашұбарлығында, мемлекеттер бірігіп және ыдырап жатқан жағдайда қасталық жүйесі, олардың топтық сословиелік бірлігін қорғады.

Касталардың арасында мықты шекара құрылған. Тек қана өзінің кастасынан шыққан адаммен ғана некелесу шарт. Екі рет туғандар алғашқы некеге әйелді өзінің варнасынан алады, ал екінші некеге тұрғанда төменгі кастадан (бір каста төмен) әйел алуға болады (3- тарау, 13- бап). Брахманның баласы шудрадан әйел алса немесе шудраның әйелі одан бала тапса, брахман өзінің брахман атағынан айырылады және оның баласы чандал болып саналады. Ману заңдарында әке - шешесін сыйлайтын, жақсы адам болатын бала тек қана екі жағы бір біріне тең некеден туатын балалар деп айтылады.

Ақсүйектер мен құлдардың арасындағы шекара өте терең. Брахманға тиіскен адамның тиген жері кесіліп алынуға тиісті. Брахмандар өлім жазасына кесілмейді, оларға тартылатын ең ауыр жаза - шашын алу. Әлемдегі бар нәрселер түгелдей брахмандардың меншігі болып табылады, туған кездегідей мәртебесінің жоғары болуына байланысты тек брахман ғана осының бәріне құқылы, -делінген 100-бапта. (Ману заңдары. 1-тарау). Брахман шудраны өлтірсе оған тек қана тазарту жазасы кесіледі, өйткені шудраның өмірі иттің, мысықтың, қарғаның өміріне тең болып саналған. Шудра брахманды жамандаса немесе абыздың жүріс-тұрысы туралы жаман сөз айтса, оның ауызына ені он бармақ ыстық темір тығады. Каста жүйесі рулық ақсүйектердің және арийлердің тазалығын енгізгені түсінікті. Екі түрлі касталардың және басқалардың бір біріне қарыздары болатын болса, төменгі касталардың өкілдерін қарызы үшін құлдыққа айналдыру салтқа енгізген. Ал жоғары кастаның өкілдері қарызын бөліп төлеуге құқығы болатын. Брахмандардың меншігін ешкім, тіпті патша да тартып ала алмайды. Брахмандардың патшаға ақыл-кеңес айтуға құқығы бар, патша оларға сыйлық беруге міндетті.

Кшатрийлер бүкіл халықты қорғау үшін туған. Брахмандар мен кшатрийлер тату тұрып, бір біріне көмектесетін болса, бақытқа жетеді. Патша негізінен кшатрийлердің кастасынан шығуы тиіс.

Құлдар. Құлдықтың басты көздері: соғыс кезінде тұтқынға түсу, қарызын бере алмай құлдыққа түсу, қылмыс істегені үшін құлдыққа түсу болып саналады.

Чандалдар. Қоғамдық сатының ең төменгі бөлігінде чандалдар жатады. Чандалдардың үйлері бәрінен де бөлек орналасқан, өздері көшпелі өмір сүреді. Олардың қоғамдық құлдықты, басқа да жалпы жерлерді пайдалануға құқықтары болмайтын, көшеге шыға алмайтын, олардың бар дүниесі ит пен есек, киетіндері өлген адамдардың киімі. Чандалдар бір жерде тұрақты тұрмауы керек, жұрт ұйықтап жатқанда қалада жүрмеуі керек.

Ежелгі Үндістанның мемлекеті және құқық тарихын кезеңдерге бөлуі

Ежелгі Үндістанның мемлекет және құқық тарихының негізгі кезеңдері мыналар боп

саналады:

1. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырап, құл иеленушілік құрылыстың, құл иеленушілік мемлекеттің пайда болу кезеңі;
2. Ганга және Үнді жазықтығындағы құл иеленушілік мемлекеттер;
3. Маурьялардың орталықтанған мемлекеті;
4. Үнді мемлекетіндегі дағдарыс және феодалдану.

Бұлардың әрқайсысына қысқаша тоқталып өтер болсақ, бірінші кезеңі шамамен екінші мыңжылдықтың екінші жартысына жатады. Үндістанға басып кірген арийлерде бұл уақытта әлі патриархат сатысындағы рулық құрылыс қалыптасты. Бұл құрылыстың негізгі ұйымдары "рулық одақ" ғана болды (латын тілінде "ру", бұл сөзден славяндардың "эйел" деген сөзі шыққан).

Бақылау сұрақтары:

1. Үндістан аумағында алғашқы қауымдық құрылыстың ыдыру процесі қалай жүрді?
2. Ежелгі Үндістанда мемлекеттіліктің пайда болып, дамуына арийлік жаулап алудың әсері қандай болды?
3. Ежелгі Үндістан мемлекетінің қоғамдық құрылысының ерекшелігі қандай?
4. Ежелгі Үндістан мемлекетіндегі орталық және жергілікті басқару органдарын атап беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 4. Ежелгі Грекия мемлекеті және құқығы.

Мақсаты: Ежелгі Грекияда рулық құрылыстың ыдырауы және полистердің пайда болу және даму ерекшеліктерін ашып көрсету. Ежелгі Афиныдағы мемлекеттік құрылыстың бұқаралық сипатының және Ежелгі Спартаның саяси ұйымдасуының әскери-аристократиялық сипатының себептерін түсіндіру.

Сұрақтар:

1. Элладада мемлекеттіліктің пайда болуы және оның дамуының негізгі кезеңдері. Гомерлік Грекия.
2. Мемлекет формасының эволюциясы: монархиядан республикаға және аралас басқару формаларына. Полистік құрылым.
3. Афинылық демократия. Халық жиналысы. Бесжүздіктер Кеңесі. Стратегтер алқасы. Архонттар.
4. Спарталық аристократия. Аргеопаг. Герусия. Эфорлар алқасы.
5. Құқық қайнар көздері: әдет-ғұрыптар, заңдар, соттық тәжірибе, абыздардың түсіндірмелері.

Грекия Балкан түбегі мен Кіші Азияның батыс жағалауында орналасқан. Грекияның өзі Фракия мен Македониядан оңтүстікке қарай созылып жатыр. Грекия үшке бөлінеді: Солтүстік, Орталық және Оңтүстік Грекия немесе Пелопонесс. Грекия аймақтары тау тізбектерімен бөлінеді. Афины қаласы теңізден 5 шақырым ғана қашықтықта орналасқан, теңіз қарақшыларынан сенімді жасырылып, сыртқы қауіптен қорғануы қамтамасыз етілген болатын.

Тезей реформалары. Бүкіл Афин халқын біріктірген Тезей деген бази-левс, ол барлық белгілі рулардың басын қосты. Тезейдің саясаты "синой-кизм" деген терминмен аталды, бұл сөз "біріктіру" деген мағынаны білдіреді. Гректердің төрт руының қосылуына объективтік себептері бар. Оңтүстіктен гректерге дорийцтардың соғыс ашу қаупі төнген еді. Тезейдің 2 реформасынан бұрын Афины қалаларын басқару өз бетінше жүргізілді, тек соғыс уақытында болмаса, барлығының бас қосуы сирек болатын. Бүкіл Атиканың бірлесуі XI-X ғасырлар. Жаңа бірлескен өкіметтің басында рулардың ақсүйектері тұрды.

Грекияның халқы: эвпатридтар, геоморлар және демиургтар болып үш бөлікке бөлінді.

Эвпатридтер-аксүйектердің балалары, олардың әкесі де, атасы да аксүйек әулетіне жататын. Аксүйектерді біріктіретін олардың байлығы, бәрі де ірі жер иелері еді.

Геоморлар - жер иеленушілер де, демиургтар – қолөнершілер.

Аттиканың бірігуі және эвпатридтардың күшеюі олардың жаңа органға ұйымдасуына себеп бодды. Оның аты-Ареопаг, Арес соғыс құдайының аты. Ареопаг Арес тауында жиналды. Бұл кезеңде Афинаның рулық құрылысы өзгеріп, ол енді 4 филаға бөлінді, әрбір фила 3 фратрияға бөлінді, фратрия 30 рудан, бір ру 30 еркек адамнан тұратын болды. Афина құдайы бүкіл Аттиканың құдайы деп саналды.

VII ғасырда Афины өкіметі 12 навкарияға бөлінді, әрбір навкария соғыс уақытында бір кеме жабдықтайтын. Бұл да мемлекет болудың белгісі еді.

Афинада ең жоғарғы орган болып халық жиналысы саналды. Бірақ оның атқаратын рөлі төмендей бастады да, бірінші орынға Ареопаг шықты. Ареопагты рулардың аксүйектері қолдады. Археопогтың қолында сот билігі, әкімшілік билігі, дін әкімшілігі болды. Сотты былай өткізетін: айыптаушы көшірмеу тасына тұрып айыптайтын сөзін айтса, айыпкер өкпе тасына тұрып сөзін айтады. Екі жақ та шындығын айтып тұрғаны туралы құдайға ант береді. Ареопагтың мүшелері өздерінің дауыстарын екі урнаға: қайырым ету урнасына және ажал урнасына бөліп салатын. Бұрын бүкіл халыққа тиісті күш енді тек қана эвпатридтердің қолына көшті де, солардың нарықтық жағдайын қорғады. VIII ғасырда бүкіл Афин аумағы 48 навкарияларға бөлінді, әрбір навкария үкіметке бір кеме беретін болды және архонттармен навкариялар кеңесі деп аталатын жаңадан екі алқа құрылды. Бұл сала аумақтық бөліске жататын дербес мемлекеттік белгіге айналған еді.

Ареопагтан басқа архонттың жаңа қызметі де мемлекет құрамына енгізілді, олар атқарушы үкімет болды. Бұл қызметке алған адамдар 10 жылға сайланатын еді. Уақыт өте келе олар бір жылға сайланатын болды.

Архонттардың саны тоғызға жетті: архонт-эпоним, архонт-базилевс, архонт-полемарх, қалған алты архонт-фесфометтер қызметін істейтін, осы архонттардың бәрі ареопагқа кірді.

Біздің дәуірімізге дейінгі 621 жылы Афинде архонт-фесфомет Драконт жазған құқық нормалары халыққа жарияланды. Олар тарихқа "драконт заңдары" деген атпен енді де, кейін ол жалпы шектен тыс қатал заңдардың теңеуі болып кетті.

Драконт заңдарының шектен тыс қаталдығы алдымен ұрлық үшін берілетін жазаға қатысты байқалды. Қандай да болмасын ұрлық жасаған адам өлім жазасына тартылатын. Ұрлық үшін жазалаудың қаталдығы тек Драконт заңдарына ғана тән емес, ол жалпы ежелгі замандағы таптық қоғамның заңдарына тән нәрсе. Ол қауымдық меншіктің орнына келген жеке меншіктің қалыптасу және нығаяу процесін көрсетеді. Драконт заңдары қанға қан алатын кекшілдікке шек қойды, өлген кісіні жерлеген уақытта моласында найзаны жерге қадаса, өлген кісінің балалары оған жаудан кек алатынан көрсеткені. Бірақ Драконт заңы кісі өлтірушіні азаптауға тыйым салады. Бұл заң қастықпен әдейі өлтіру және абайсыз өлтірудің айырмашылығын айтқындауды қажет деп санайды. Дегенмен Драконттың ауызша қарапайым құқықты қағазға түсіріп жазуы, қанға қан алатын кекшілдікке шек қойып, жеке меншікті қорғауы, сот ісінің барысын анықтап, айқындауы өз кезеңі үшін прогрессивтік болды.

Заңның қағазға түсіріліп, қабылдануы демос пен эвпатридтер арасындағы қайшылықтарды тоқтата алған жоқ. Өйткені ол демостың нарықтық жағдайын қандай да болмасын дәрежеде айтарлықтай өзгерте алмады. Оның бұрынғысынша құқықсыз қалған жағдайы тіпті ескерілген де жоқ. Ал демостың күші барған сайын арта түсті. Тұрғылықты демос басқа полистерден келген гректермен толықтырылып отыратын.

Солон реформалары. Б. д. дейінгі 630 жылы эвпатридтерге қарсы Килон қуғын-сүргіні болып өтті. Бірақ ол жеңіске жете алған жоқ. Б. д. дейінгі 594 жылы архонт болып Солон сайланды. Оның алдында екі мақсат тұрды: Афина полисін басқару және Саламин аралын жаулап алып, Мегара қаласын Афинаға бағындыру. Саламин аралы Афинаның Пирей шығанағына кіретін жолын бақылауға қолайлы орналасқан, сондықтан оны өзіне қаратудың Афина үшін маңызы ерекше болды. Солон Кодрид даңқы елге жайылған Афина базилевсі. Бірақ мүліктік жағдайы бойынша Солон іс жүзінде демостың орта жігіне жататын, өйткені ол саудамен айналысатын (сол саудадан байыған) Солон жіберген афин отряды бұл тапсырманы орындады. Ол саяси тақырыпқа өлеңдер шығаратын елге белгілі ақын әрі философ еді. Солон өзінің реформалар үшін шығарған заңдарын өлеңмен жазған. Бұндай талант Солонның атағын, халық алдындағы беделін жоғары көтерді. Солон істеген елеулі жұмыстарының бірі - заң

кабылдау. Солонның реформаларын нарықтық және саяси деп бөлуге болады. Заң шығарушы ретінде Солон селолық, негізінен ауқатты қалалық демостың және оларға қосылған евпатридтердің мүддесін жақсы сезініп, нарықтық мәселелерді айқын түсінетін.

Бірінші шешілуге тиісті мәселе - салық және жер болды. Евпатридтер өзінің көршісіне қарыз берген кезінде оның жер үлесіне қарыздың бағасы көрсетілген тас бағана қоятын. Жер үлесінің иесі алған егіннің алтыдан бірін евпатридке тапсыруға тиісті болды. Ал егер оған шамасы келмесе, оның жері қарыз берген қожаның қолына өтуі шарт. Одан кейін қарызды өтей алмайтын адамдар өзінің жеке бостандығын кепілдікке салып, ұзақ мерзімге қарыздар үшін құлдыққа түскен. Мұндай жағдайда ол шетелдерге сатылып кетуі де мүмкін еді. Солон бұл проблеманы шешу үшін "сисахфия" деген реформа өткізді. "Сисахфия" дегенде "ауыр жүкті сілкіп тастау" деп түсіну керек. Ол бойынша жер учаскесінде орнатылатын бағаналар жойылды. Сөйтіп, шаруалардың қарыздары жойылды. Қарыз үшін құлдыққа түсу дегенді де өмірбақи жойды. Солон шетелге қарыз үшін сатылған құлдарды іздестіріп, оларды қайтадан сатып алып, отанына қайтарып отырған.

Оның "сисахфия" реформасына бірде бір тап риза болған жоқ. Евпатридтар оған кедейлер қарызын төлемеді деп ренжіді, ал кедейлер жерді қайтадан халық арасында бөлмеді деп наразылық білдірді.

Солон Аттикадан астықты сыртқа шығаруға тыйым салды да, басқа азық-түлік өнімдерін (жүзім, бау-бақша шаруашылығын) сатуға рұқсат етті.

Қолөнер мен сауданы өркендету мақсатында Солон мынадай заң шығарды: егер кезінде әкесі баласына мамандық беріп, қолөнерге үйретпесе, баласы әкесі қартайғанда жәрдем көрсетуден бас тарта алады.

Солон бүкіл елге ортақ өлшем енгізіп, ақша реформасын жүргізді. Бұл реформа бойынша жаңа жеңіл евбей таланты қарым - қатынасқа енгізілді.

Солон Аттиканың нарықтық өмірін жандандырып, нысапсыздыққа қарсы күресті. Ол сый-сияпатпен жерлеуді, қымбат мазарларды салуды және тасаттық беруді тыйды. Солон қарыз берушіге 9 проценттен артық өсім белгілеуге тыйым салды. Солон өткізген нарықтық реформалардан кейін құлдарды тек қана шетелден әкелетін болды, Аттиканың азаматтарын құл ету мүлде тоқтатылды.

Солонның нарықтық реформасы саяси реформалармен толықтырылып отырды. Ол генократияны ("генос"-ру)"рулық аристократтардың билігін" жойып, оны тимократиямен ("тима"-баға, күн), яғни, дүние, мүлік цензсіне негізделген билікпен алмастырды. Ол осы арқылы ақсүйектерді рулық құрылыстың ескі әдет-ғұрыптармен байланыстағы ерекше жеңілдіктерден айырды. Ареопагпен қатар Солон 400 кеңесі деп аталатын жаңа орган шығарды. Бүкіл Аттиканың азаматтары елдегі дүние-мүлік цензсіне қарай топтарға бөлінді. Оның негізіне егін шаруашылығынан алынатын натуралдық табыс алынды. Бірінші топқа өзінің жерінен астық түрінде немесе сұйық өнім түрінде 500 медимнен кем табыс алмайтын азаматтар жатқызылды (Бір медимн-41-53 литр май, шарап немесе бидай). Бұл тап бес жүздік деп аталды.

Екінші топқа өзінің жерінен 300 медимнен кем табыс алмайтын азаматтар кірді. Оларды салт аттылар деп атады, өйткені олар өзінің әскери атымен атты әскер қатарына өтуі керек болды.

Үшінші топқа өзінің жерінен 200 медимнен кем табыс алмайтын азаматтар кірді. Оларды зевгиттер деп атады, яғни, олар өз өгіздерін жегетіндер, олар жаяу әскер жасағында қызмет етуге және жеке өзінің ауыр қару-жарағын иеленуге міндетті еді.

Төртінші топқа табысы 200 медимнен аз азаматтар жатқызылды. Олар феттер деп аталды. Әскери қызметте олар қосымша жұмыстар атқарды.

Ең бай топты Афины азаматтары-әскери кемелерді жасақтап, оларды қалыпты жағдайда ұстап тұруға тиісті болды. Солон Ареопагты әлсіретті, ол оның құзыретінен халық жиналысында қаралатын істерді дайындау міндетін тартып алып, төртжүздік кеңесінің қарамағына берді.

Бұл істерді әзірлеу үшін Солон Бүле (400 кеңесі) деп аталатын жаңа мемлекеттік орган құрды. Ол ертеден келе жатқан рулық төрт филаларының жиналысында 1, 2, 3, топтардың азаматтарынан сайланатын болды.

Халық жиналысы Солон реформаларының нәтижесінде Антиканың өмірінде бұрынғыдан әлдеқайда белсенді рөл атқара бастады. Онда ағымдағы саяси мәселелер талқыланып,

архонттар және басқа да жоғарғы қызмет адамдары сайланатын. Кейін олардың бәрі өз жұмысы жөнінде жиналыс алдында есеп беретін болды. Халық жиналысына азаматтардың бәрі де қатынасты.

Гелиэя-жоғарғы сот. Демек ант берген қорғаушылардың 6000 адамынан жаңа жоғарғы сот құрылды. Бұған барлық төрт топтың азаматтары қатыса алатын болды. Гелиэя он комиссиядан құрылды, оның әрқайсысында 501 адамнан болды, қалғаны запастағылар есебінде болды.

Солонның саяси реформасынан кейін, жоғарыда ескертілгендей, азаматты оның шыққан тегіне қарай бағалау өлшемі, енді дүние-мүлкіне қарай бағалаумен ауыстырылды. Архонттарды бірінші дүние-мүлікті топтан ғана сайлауға болатын еді, ал 1-3 топтың азаматтары төртжүздік кеңестің мүшесі бола алатын. Барлық төрт топтардың азаматтары халық жиналысына және гелиэяға қатыса алатын болды. Солонның реформалары ру ақсүйектері-евпатридтердің билігін тежеп, ру-тайпалық ескі әдет-ғұрыптарын жоюға бағытталған еді. Евпатридтер енді оларды қанай алмайтын болды. Бұл реформалар шетелдерден құлдарды сатып әкелу негізіне сүйенген құл иеленуші шаруашылығының дамуына әкеліп соқты.

Тұтас алғанда Солонның реформалары белгілі дәрежеде компромистік реформалар еді. Ол ареопагқа оның заң шығару және бақылау функцияларын қалдырды, Аттиканың ескі ру-тайпаға бөлінуіне, төрт рулық тайпаға-филаға бөлінуіне тиген жоқ. Ал оның бер жағында Аттикада аумақтық ру-тайпаға бөліну принципі Солонның реформасына дейін-ақ бұзылған болатын. Барлық халықтан соғыс кемелерін жасауға қаржы жинау үшін Аттика 48 навкария деген округтерге бөлінді. Солон реформаларының Аттиканың онан әрі әлеуметтік, нарықтық және саяси өркендеп дамуында орасан зор маңызы болды.

Солон өзінің реформаларымен евпатридтердің ашу-ызасын туғызды. Оның реформаларына демостың кедей жіктері де риза емес еді. Олардың аш-жалаңаштығының негізі - бөлініп берілген жердің аздығы еді. Кедейлер евпатридтердің жерінің бір бөлігін алғылары келді, бірақ Солон оны орындамады. Солонның ценз реформасы азаматтардың онша бай емес жіктерінің саяси құқықтарын шектеді. Ескі төрелер де оған қарсы шықты. Солонның реформалары әлі жеткіліксіз болды деп түсінген демостың төменгі жіктері де наразылық білдірді. Солон біраз уақытқа Афинадан кетуге мәжбүр болды. Солон кеткеннен кейін көп ұзамай-ақ Аттикада топтық және саяси күрес шектен тыс шиеленісіп кетті. Өзара тартыс кезінде үш түрлі: әлеуметтік, саяси және аумақтық топтар құрылды. Педиэйлер- олардың басында Ликург тұрды, бала Парлийлерде-Мегакл, Диакрийлерде-Писистрат көсемдік жасады. 560 жылы бұл күресте Пи-систрат жеңіп шықты. Ол Акрополды басып алды да, мемлекеттік төңкеріс жасады. Сөйтіп ол тиранға айналды. Бірақ ол Солонның заңдарын жойған жоқ, қайта кезінде Солон бастаған әлеуметтік, нарықтық және саяси реформаларды жалғастырды. Писистраттың ең басты шараларының бірі-мемлекеттік ұзақ мерзімді қарызды енгізу болды. Бұл өзгеріс шаруалардың жағдайын жеңілдетті.

Шаруалардың сотқа байланысты жұмыстарын жеңілдету үшін Писистрат демаларды аралап жүретін соттар қызметін енгізді. Ол мөлшері оннан бір тұрақты табыс салығын енгізіп, мемлекет қазынасын тәртіпке келтірді.

Қала демостарының - саудагерлер мен қолөнершілердің де мүддесін ескеру қажет болды. Олардың мүддесі үшін Писистрат қызу сыртқы саясат жүргізді. Қолөнершілер экспортқа қара лак вазаларды көптен жасайтын. Писистрат құдай Диониске-жүзім шаруашылығы мен шарап жасау ісінің қамқоршысына сыйынатын мемлекеттік діни қызмет ұйымдастырды. Дионистің құрметіне жалпы қалалық мерекетойлар-ұлы дионисийлер өткізілетін. Сонымен қатар Писистрат-Афина қаласын сауда қолөнер және мәдени орталық ретінде дәріптеуге тырысты.

Қала қамқоршысы Афина құдайының құрметіне ұлы Панафинейлер өткізілді. Писистрат б. д. дейінгі 527 жылы қайтыс болды. Ол өле-өлгенше өкімет басында қалып қана қойған жоқ, сонымен қатар билікті өзінің балалары Гиштий мен Гипархқа беріп кетті.

Б. д. 510 жылы тирандық өкімет билігі жойылды. Писистраттың Гипарх деген баласын евпатридтер өлтірді де, Гиппийді Афинадан қуып жіберді. Бұл көтерілісті Спартаның көмегімен Алкмеонид руы басқарған еді.

Клифеннің реформалары. Б. д. дейінгі 509 жылы Клифен (Алкмео-нир руынан) реформалар жасауға кірісті. Оның бұл реформалары ру-тайпа қатынастарының қалдықтары мен сарқыншақтарын толық жойды және Афинада құлиеленушілік демократия жүйесін қалыптастырды.

Ол ескі төрт ру-тайпалы филаларды жойып, олардың орнына он аумақтық филалар құрды. Әрбір фила үш бөлімнен құралды: қалалық, теңіз жағалауы және ішкі аудандар. Алғашқы екеуінде демос, үшіншісінде аристократтар басым болды. Клисфен бұл үш ауданның әрқайсысын 10 триттийге бөлді, бүкіл Аттика 30 триттийға бөлінді. Әрбір жаңа аумақтық фила үш: бір қалалық, бір теңіз жағалауы, бір ішкі триттийден тұрды. Бұл реформа халықты әбден араластырып, ру-тайпалық қатынастардың қалдығын бұзу мақсатын көздеді. Клисфен Аттиканың бүкіл аумағын 100 төменгі бастауыш аумақтық әкімшілікке бөлді. Олар дем деп аталды. Әр филида 10 демнен болды. Кейінен демдердің саны көбейді. Әрбір Афина азаматы өзі шыққан демге тіркелді. Өзі шыққан руына байланысты атауға тыйым салынды. Сөйтіп рулық қатынастар жойыла бастады.

400 адамнан тұратын солондық кеңес бесжүздіктер кеңесіне айналды (әр фила 50 өкілден). Халық жиналысында тыңдалуға тиісті істерді әзірлейтін орган ретіндегі оның рөлі күшейді. Бесжүздіктер кеңесі жоғарғы әкімшілік орган болды.

Остракизм (қуғын-сүргін). Үкіметтің беделді азаматтары Афина жерінен аласталып қуғынға ұшыратылды. Қуғынға түскен беделді азаматтардың Аттикаға 10 жылдан кейін қайтып келуіне рұқсат етілді. Ондай азаматтардың отбасы және мүлкі есептен шығарылмай, сақталды. Бұл қуғынның құрметті түрі деп есептелді. Ең беделді азаматтар Афинаның халық жиналысында ресми белгіленіп отырды. Афинаның 6000 азаматы қолына берген тасқа, ыдыстың сынығына олардың атын жазды. Клисфеннің реформалары Афинадағы демократиялық құл иеленушілік полистің қалыптасу процесін аяқтады. Клисфеннің реформалары рулық құрылыстың ең соңғы қалдықтарын "түпкіліктен" жойған төңкеріс еді.

Афина мемлекетінің басты билік органдары - халық жиналысы, бесжүздіктер кеңесі, ареопаг, гелиэя, стратегтер, архонттар комиссиясы, болды. Афина мемлекетінің басты билік органы халық жиналысы - эклексия. Халық жиналысы 10 күнде бір рет Акрополь жанындағы үлкен жайдақ төбе Пникстің басына жиналатын. Кейінірек мәжілістер Афина театрында өткізілетін болды. Халық жиналысына 20 жасқа толған афина азаматтары қатынасатын. Афина азаматтары деп саналатын адамдар Аттиканың қала тұрғындары, еркек адамдар, 18-ге толғаннан кейін бір жыл ішінде семсерлесу, ату, найза лақтыру, жаттығуларын үйренуі үшін Пир ауданында бірге жиналады. Бір жыл оқудан кейін олар күзет қызметтерін атқарады да, 2 жылдан кейін 20 жасында Аттика азаматтары деп саналатын болды. Олардың ұстазы-софронистер өте беделді, белгілі адамдар, оларға бір күн оқытқаны үшін 1 драхма беріп тұрды, олар 500-діктер кеңесінің мүшесі деп саналды.

Афина азаматтарының негізгі құқықтарына бостандық, жеке тәуелсіздік, жерге қожалық ету, үкіметтен нарықтық көмек алу жататын. Ал міндеттеріне мүлкті сақтап ұстау, өзі тұрған полиске көмек беру, отанды қорғау, үкіметтің заңын орындау, құдайды сыйлау, мемлекет басқару ісіне белсенді қатысу кіретін.

Өзге қалалардан Афинаға қоныс аударған гректер - метектер және сондай-ақ құлдар эклексияға (халық жиналысына) жіберілмейтін. Халық жиналысының ең біріншісі негізгі, басты деп аталды. Бұл жиналыс бүкіл лауазым иелерінің есебін тыңдайтын, егін жағдайын және мемлекеттік қауіпсіздік сақшысының ісін қарайтын. Халық жиналысы 9-10 күнде бір рет жиналды. Басқа жиналыстары Афина саясатының бар-лық негізгі мәселелерін талқылайтын және шешетін, қаржы мәселелерін қарайтын, соғыс және бейбітшілік жөніндегі мәселелерді шешетін, өзге елдерден келген елшілердің баяндамаларын тыңдайтын және сондай-ақ күнделікті көптеген мәселелерді қарап отыратын. Халық жиналысында әрбір афина азаматы кез келген мәселені көтеруге ерікті еді. Шешім ашық дауыспен қол көтеру арқылы кейде жабық дауыспен де қабылданатын. Жабық дауыс бергенде урнаға бұршақ, қара не ақ тастар, не болмаса жазуы бар ыдыстың сынықтары салынған. Халық жиналысын жинайтын притандар, олар 5 күн бұрын халық жиналысының күн тәртібін жариялайтын. Б. д. дейінгі 395 жылы халық жиналысына қатынасқан азаматтарға ақы төлеу тәртібі енгізілді.

Халық жиналысынан тысқары өзге де демократиялық мекемелер өмір сүрді. Дегенмен, өздерінің маңызы жөнінен олардың ешқайсысы халық жиналысымен теңесе алмайтын. Афина халық жиналысының қызмет бабы өте кең болатын. Онда: заң қабылдау, қызмет адамдарын сайлау, қаржының қалай жұмсалғанын тексеру, жоғарғы сот қызметін өткізу, халық жиналысын басқару органдары болды. Аттикада бүкіл қызмет адамдары халық жиналысы арқылы бір жылға сайланып тұрды. Азаматтардың бәрі сайланбастан бұрын докимазияға салынды. Бесжүздіктер кеңесі, архонт, 10 стратегтер, Ареопаг, Гелиэя, қаржы комиссиялары

деген қызмет органдары болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Грекиядағы мемлекеттіліктің полистік дәуірінің негізгі кезеңдерін атаңыз.
2. Гомерлік кезеңдегі басқару жүйесі қандай болды?
3. Ежелгі Афины құл иеленуші демократиясының басқару органдарын атап беріңіз.
4. Ежелгі Спарта мемлекетінің қоғамдық құрылысына сипаттама беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 5. Ежелгі Римнің қоғамдық және саяси құрылысы.

Мақсаты: Ежелгі Рим мемлекетінің қоғамдық және саяси құрылысымен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Рим қала-мемлекетінің пайда болуы. Патшалық кезең.
2. Ежелгі Римнің республика кезеңіндегі қоғамдық және мемлекеттік құрылысы.
3. Республикалық мекемелердің құлдырауы және империялық әкімшілік жүйенің қалыптасуы.
4. Диоклетиан реформалары және Константин заңдары.
5. Империяның бөлінуі. Батыс Рим империясының құлауы.

Рим жергілікті патриархалдық қауымға жататын. Патрицийлер ру, курия және трибаларға бөлінетін. Рим үш трибаның одағы болатын. Бір курия он рудан, триба он курияден тұратын. 3 трибаның әрқайсысы жүз рудан, ал бүкіл қауымның халқы үш жүз рудан құралатын. Ру бірлестіктеріне кіретін азаматтар өз әскерлерін құратын. Халық жиналысына қатынасып, қауымның алғашқы мүшелері болып саналатын. Алғашқы толық құқықты азаматтықты тек патрицийлер иеленді.

Әрбір рудың аты болды. Рудың басшысы ақсақал кеңесіне, атап айтқанда сот қызметін жүзеге асыратын санаға енді. Ең басында Рим қауымы 300 рудан тұрғандықтан, ежелгі сенат 300 сенатордан тұрды. Сенат өмірлік көсемді сайлады. Патша Сенаттың төрағасы болып, бүкіл қауым атынан құдайға құрбандық берді және "легиондарды" басқарды. Ең маңызды мәселелер курияның, рудың халық жиналысында қойылып отыратын.

Халықтың ең ауқатты бөлігінен тұратын бірінші топтың жүздіктеріндегі адам саны небары оншақты еді. Керісінше, соңғы топ жүздіктерінде азаматтардың саны жүзден едәуір асып, ал ақырғы центурияда 4 мыңға дейін жетті. Сонымен дұрыс шешілсе, 1 топ шешімі дұрыс және қуатты болып шығады. Олар 193 дауыстан 98 дауыс береді. Басқа топтар дауыс беруге қатыспаса да болатын, өйткені олардың дауыстарының ешқандай қажеті жоқ еді.

Сервий Тулий реформалары Рим патрицийлері арасында наразылықтар туғызды. Осыны пайдаланып Тарквиний Суперб өзінің алдындағы патшаны өлтірген. Бірақ біраз уақыт өткен соң өзінің зорлығымен және қаталдығымен Тарквиний жалпы жұрттың наразылығына ұшырады. Б. д. дейінгі 510 жылы Рим халқы патшаға қарсы көтеріліп, оны Рим жерінен қуып шығарды.

Патрицийлерге қарсы плебейлер күресінің ең ірі нәтижесі рулық-тайпалық қатынастардан құл иеленушілік мемлекет құруы болды. Плебейлер-Рим аумағына көшіп келген адамдар. Олардың құқықтары шектелген болатын. Оларға патрицийлермен неке қиюға, жер сатып алуға, әскерге қатысуға болмайтын. Өздерінің жағдайларын жақсарту үшін плебейлер патрицийлермен күресті. Плебейдің жеңісі ескі рулық құрылысты өзгертті де, оның орнына мемлекет құрылды. Мұның ішінде рулық аристократия мен плебей кешікпей мүлде жойылып кетті.

Сервий Тулий реформалары. Б. д. д. VII ғасырда Сервий Тулий патша Римде саяси және экономикалық реформа жүргізіп, плебейлердің жағдайын жақсартты. Ол плебейлерді халық

жиналысына қатыстыратын болды. Азаматтардың куриялары және ежелгі жиналысымен қатар плебейлерді Рим жасағы қатарына да ресми жіберуге жол берген Сервий Тулийдің реформалары. Жауынгерлер центуриаттың комицияларын құрды. Жауынгерлер мүліктік белгілеріне сәйкес бес топқа бөлінетін. Байлық мөлшері аспен саналды. 1. 100000 асс, 2. 75000 асс, 3. 50000 асс, 4. 25000 асс, 5. 11000 асс. Одан кемі - пролетарийлер. Сонымен, бірінші топқа мүлігі 100 мың жез асыларға бағаланған неғұрлым ауқатты азаматтар жатқызылады. Олар толық қару-жарақтанған 18 атты және 80 жаяу әскер жүздігін беруге міндетті болды. Центуриат комицияларында дауыстар жүздіктер бойынша берілді. Бір жүздік бір дауысқа ие болды. Сұрақ қою бірінші топтың азаматтарынан басталды, олар 193-тен 98 дауысқа ие болды. Ал қалғандарының 95 қана дауысы болды. Ең кедей азаматтар ақырғы центурияға біріктірілді. Бұл "пролес" яғни "балаларынан, тұқымдарынан басқа ештеңесі жоқ адамдар" еді. Оларды әскери қызметке жібермеді. Сервий Тулийдің жүргізген реформасы Римнің әскерін күшейтіп, плебейлер мен патрицийлердің құқығын теңдеді. Реформадан кейін патрицийлер бәрі жоғарғы биліктегі міндеттерді өздері иеленді және жер алу құқығын сақтап қалды. Плебейлер мен патрицийлердің өзара қатысы мұнымен шектелген жоқ. Сырттай ескі трибаларға бөлуді сақтай отырып, Сервий Тулий трибаларды ежелгі ру одағынан аумақтық бөлініске айналдырды. Ол бұрын әкімшілік округтарда ғана болған 4 аумақтық трибалар құрды. Кейін осындай трибалардың саны біртіндеп өсіп, б. д. дейінгі 1 ғасырда 35-ке дейін жетті.

Мемлекеттік құрылысы Б.д. дейінгі V-VI ғасырлар бойында патрицийлік аристократиялық республика конституциясының бірте-бірте қалыптасып, даму процесі өрістеді. Б. д. д. 510 жылы Римде республика құрылды. Патшаның орнына 2 консулды сайлайтын болды. Рим республикасының тарихы 500 жылдан асады. Бірақ Римде республика құрылғанымен, қоғамдық құрылыста айтарлықтай өзгерістер бола қойған жоқ. Рим ерте республикалық кезеңде полис, яғни, еркін құл иеленушілік сипатындағы азаматтық қауым болып қалды. Рим халқы егіншілікпен, мал шаруашылығымен шұғылданды. Римдіктер астық дақылдарын, жүзім, зәйтүн егіп, өсірді, бақша шаруашылығымен шұғылданды. Дикандар темірді еңбек қаруы ретінде қолданды. Олар ірі және ұсақ қара мал, шошқалар өсірді.

Б. д. д. V-III ғ.ғ. Рим мемлекеттік құрылысының тұжырымдалу процесі жүрді. Мемлекеттік өкімет органдары-халық жиналыстары, магистратуралар, Сенат болатын. Рим республикасының жоғарғы мемлекеттік органы б. д. дейінгі 1 ғ. басына дейін 300 адамнан тұратын Сенат еді. Сенаторларды цензорлар тағайындайтын. Сенаторлардың көбі өмір бойына сенатор болып қалды. Кез келген адам сенатор бола алмайтын. Ақсүйек рудан шыққан, жасы 60-қа толған, әуелі диктатор, консул яғни, претор болып істеген адам ғана бұл лауазымға сайлана алатын.

Сенат заң қабылдамайтын, бірақ ол заңды талқылау құқығын иеленген еді. Бұл функцияны ол жаңа заң қабылдағандай шебер қолдана білді.

Сенатты магистраттар ғана шақыра алатын. Мәжілістерге төрағалық етуші Сенаттың қызмет бабы өте жоғары еді.

Ол мемлекет мүлкіне басшылық жасады, қазынаға иелік етті, бюджетті, салықты белгіледі. Ол комиция қаулыларын, ол сайлаған қызмет адамдарын бекітіп, сыртқы саясатқа басшылық етіп, діни тәртібін бақылады.

Сенат республиканың әскери өмірін басқарды. Жауынгерлерді жинау мерзімін, әскерлер контингентін, әскери бастықтар өкілдігін белгіледі. Бақылау мақсатын көздеп, елшілерін өзі соғыс жүргізіп жатқан магистратқа жіберіп отырды. Рим Республикасының аристократиялық ерекшелігі Сенаттың рөлінен-ақ көрініп тұрды. Сенаттың ықпалы орасан зор болды.

Аристократиялық республика халық демократиясының көп белгісін сақтап қалды. Халық жиналыстары - сол демократияның бір көрінісі. Ең маңызды мемлекеттік органдары - халық жиналыстары. Олар комиция деп аталды. Римде комициялардың үш түрі бар.

Куриялар жиналыстары (комициясы). Римде ежелден келе жатқан комиция жиналыстары болатын. Бұған үкіметтің жоғарғы иесі, әкесі мен шешесінің азаматтық құқығы бар, толық құқылы Рим азаматтары (патрицийлер) жататын. Рим азаматтары халық жиналысына қатысып, мемлекеттік қызметке алынып, жеке меншікке ие болып, Рим әскерлерінде қызмет ете алатын.

Халық жиналыстарының тағы бір күрделі түрі - центуриаттық комициялардың маңызы зор болды. С. Туллий жүргізген реформадан кейін олардың саны 193-ден-373 дейін көбейді. Центуриаттық жиналыс патрицийлер мен плебейлердің жиналысы болатын. Бұл жиналыстарды жоғарғы қызмет адамдары қаланың шетінде, Марс алаңында шақырды.

Магистрат жиналыс алдында шешілетін мәселені қойып, дауыс беру ісін жүргізуді биледі. Алғашқы дауыс беру центурия ішінде өтті. Әрбір центурияда бір-бір дауыстан беретін. Центуриат жиналысының қызметтік ықпалы күшті болатын, біріншіден олар қабылдайтын, центуриат комициялары Рим халқының еркін білдірді. Олар жоғарғы қызмет адамдарын - консулдарды, преторларды, цензорларды сайлады. Соғыс жариялау және бітім жасау мәселелерін шешті. Комиция қабылдаған заңдарды бекітті.

Қатты жазаға ұшыраған азаматтардың шағымын қарайтын таблица заңдарын қабылдау Рим плебейлерінің үлкен жеңісі болды. Патриций мен плебейге ортақ заңдар плебейлерді патрицийлердің жүгенсіздігінен қорғауға тиісті болды. Эдилдер плебей трибундардың көмекшілері болды.

Б. д. д. 445 жылы Канулейдің заңы қабылданды. Ол плебейлерге патриций әйелдерге үйленуге рұқсат етті. Б. д. дейінгі 409 жылы плебейлерді квестор етіп сайлайтын болды. Кейін оларды-367 жылы-консул, 364 жылы-куруль эдилі(курульный эдил), 366 жылы-диктатор, 351 жылы-цензор, 337 жылы-претор ретінде сайлап қоятын болды. Б. д. д. 287 жылы Яни-куль төбесінде плебейлердің ақырғы жиналысы болды. Плебейден шыққан диктатор Квинт Гортензий халықты тыныштандыру үшін, трибут комициялардың шешімі бойынша жалпы мемлекеттік заңдары болатындығын тағы да растайтын заң шығарды.

Рим халқының төменгі жігі құлдар болды. Бұлардың көбі соғыс тұтқындары еді. Басқалары көршілес тайпалардан немесе осында келген құл сатушылардан сатып алынатын. Құлдарды толықтырып отырудың маңызды көзі – кіріптарлық құлдық болды.

Өнер мен сауданың дамуы Рим плебейлердің жіктелуіне әкеліп соқты. Плебейлер арасынан сауда-қолөнер шонжарлары шықты. Екінші жағынан плебейлер саны өсті. Плебейлердің патрицийлермен нарықтық тұрғыдағы күресі жер үшін күрес болды. Кедейленген плебейлердің кіріптарлығын жою талаптары күресті қиындата түсті. Б. д. д. V- VI ғасырларда плебейлер нарықтық және саяси қатынастарда патрицийлермен теңдік жолындағы ұзақ күреске кірісті. Олар патрицийлер ие болып отырғандай азаматтық құқықтарды, магистратураларды, Сенаттан орын алу құқықтарын талап етті.

Плебейлердің патрицийлермен күресінің басталуы б. д. д. 494 жылға жатады. Эквалармен соғыс кезінде ауыртпалық тартқан плебейлер Рим әскерлеріне қызмет етуден бас тартты да, Римді тастап, Әулиетау үстіндегі лагерьде тұрды. Плебейлердің Рим әскерін тастап кетуінен шошынған патрицийлер оларға кеңшілік жасауға мәжбүр болды. Плебейлердің дербес ұйымдасу құқығы танылды. 493 жылдан бастап олардың өз ортасынан б. д. д. олар екі лауазымды адамды халық трибундарына сайлай алды. Трибундар сенат пен магистраттардың плебейлердің мүдделеріне қайшы келетін шешімдеріне тыйым (вето) салу құқығын алды. Сонымен, олардың міндеті плебейлерді патрициан магистраттары мен сенаттың жүгенсіздігінен қорғау болды. Алғашында 2 трибун, содан соң 4, ал кейінірек 10 трибун сайланды.

Б. д. д. 449 жылы 12 тақтаға ойылып жазылған заңдар форумға қойылды. Атам заманғы патрицийлермен қатар Римде еркін халықтың тобы-плебейлер де пайда бола бастады.

Плебейлер патрицийлердің рулық бірлестіктеріне кірген емес. Ежелгі заманда жер иеленуге құқығы болмады. Бұлардың көпшілігі қолөнермен және саудамен шұғылданды. Плебей азаматтық құқықтарға көп қол жеткізе алмады. Бірақ уақыт өткен сайын оларды Рим әскери жасағының құрамына енгізетін болды. Плебейлердің салық төлеп, әскерге қызметке араласуы нақты көрініске айналды.

Плебейлердің қалай пайда болғаны бірнеше болжам бар. Қазіргі зерттеушілердің пікірі бойынша, плебей халқының тегі ішінара еркін қоныс аударушылардан, ішінара еркіндікке жіберілген құлдардан, Римде қоныс тебуге римдіктер зорлап көндірген кейбір көршілес шағын калалардың тұрғындарынан құралды.

Комициялардың үшінші түрі-трибут комициялары. Олар триба бойынша жиналатын. Олар центуриат комициялармен салыстырғанда демократияға неғұрлым бейім болды. Өйткені, бұл комицияларға өздерінің орнына қарамай барлық рим азаматтары қатысты. Трибут жиналыстары әдетте заң-жоба мәселелерін шешті, төменгі қызмет адамдарын сайлады, кейбір қылмысты істерді талқылауға салды.

Трибут комициялары 35 болатын. Олар кейбір заңдардың жаңа жобасын талқылап, плебей трибундарын сайлады.

Римде халық жиналыстарының жүйесі демократиялық негіздерде құрылмаған еді. Рим халқының жиналыстарын тек магистраттар ғана шақыруға құқылы болды. Бірде-бір халық жиналысында заңдық бастама болған жоқ. Басқыншылық соғыстардың нәтижесінде Рим республикасы орасан зор мемлекетке айналды. Оның иеліктері бүкіл Аппенин түбегі кеңістігінде ғана емес, сондай-ақ одан әлдеқайда сырт жерде бытырап, Рим б. д. дейін үлкен қалаға айналды да, Жерорта теңізінің аса маңызды саяси орталығы болды.

Жеңіп алған елдерден Римге көп құл әкелініп жатты. Сөйтіп олар жеке меншіктерге сатылды. Римде "нобиль"-деп аталатын жана топ пайда болды. Олардың дүние мүлкі 1 млн. сестерция болып болжамдалды. Олардың латифундияларына рим шаруалары жұмыс істейтін. Шаруалар құлдың арзан еңбегімен бәсекеге түсе алмады.

Қоғамдық қайшылықтардың шиеленіскені соншама, көптеген саяси қайраткерлер үшін әлеуметтік қайшылықтардың жаңадан бүрк ете түсу қаупі айқын білініп отырды.

Бақылау сұрақтары:

1. Рим мемлекетінің тарихы қандай кезеңдерге бөлінеді?
2. Ежелгі Римдегі патрицийлер мен плебейлердің құқықтық жағдайындағы айырмашылықты атаңыз.
3. Рим республикасындағы басқару органдарын атап беріңіз.
3. Республикалық басқару жүйесінің құлдырау және империялық басқарудың қалыптасу себептері қандай?
4. Империялық басқару органдарын атаңыз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 6. Франк мемлекеті мен құқығы.

Мақсаты: Орта ғасырлардағы Франк мемлекетінің және құқығының пайда болу және даму тарихымен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Франктарда мемлекеттің пайда болуының ерекшеліктері.
2. Франктардың қоғамдық құрылысы. Феодалдық тәуелділіктің қалыптасуы және оның нысандары. Коммендация және прекарий. Патронат.
3. Меровингтер тұсындағы франктердің мемлекеттік құрылысы. Ұлы Карл және Батыс Рим империясын қалпына келтіру.
4. Каролингтер монархиясының мемлекеттік құрылысы. Орталық және жергілікті басқару.
5. Сот жүйесі.

Франк мемлекетінің бастапқы кезеңінің құрылуы Меровингтер әулиетінен шыққан Хлодвигтің басшылығымен салийлік франктардың 486 ж. Галлияның бір бөлігін жаулауы болды (486-511 жж.). Хлодвиг 510 жылы Рейннің орта ағысынан Перинейге дейінгі аралықтағы аумақтың билеушісі болды. Франк қоғамының таптық жіктелуі жеңімпаз әскерлер көмегімен мемлекеттің құрылуы салыстырмалы түрде тез болды.

Франк мемлекеті – ерте феодалдық монархия. Оған феодал қоғамының таптардың қалыптасуының аяқталмауы, көп таптылық (құлиеленушілік, ру-тайпалық, қауымдық қарым-қатынастардың үлесуі) тән.

Франк мемлекетінің тарихының екі кезеңі:

1) V ғ. соңы - VII ғ. – Меровингтер монархиясы

2) VIII ғ. - IX ғ. – Каролингтер монархиясы

Меровингтер әулеті 457ж 751ж дейін басқарды. Франктардың билеу кезеңінде феодалдық қатынастар пайда болады;

V-VI ғасырда қауымдық, туыстық қатыстар сақталып, ал қанаушылық әлі дамымаған болатын, бірақ Хлодвигтің әскери жорықтары тұсында саны басқарушы көп емес ақсүйектер құрылды. Салийстік шындық франктердің төрт әлеуметтік топтардың бар болғанын көрсетеді: король тағы маңындағы ақсүйектер, ерікті франктар (қауым мүшелері), жартылай ерікті (литтер) және құлдар. Олардың арасындағы айырмашылығы құқықтық статусынан және шығу тегінен көрінеді. Соның әрекетінен франктардың құқықтық айырмашылығы король қызметке, құрылып жатқан мемлекеттік аппаратқа құрал ретінде болады. Христиан шіркеуінің Батыс Еуропаға басталған идеологиялық басып алуы V – VII ғасырдың ерекшелігі болып табылады. Шіркеудің өсіп жатқан идеологиялық және экономикалық рөлі оның басқарушылық талаптарынан көріне бастады. Діни билік жоғары билікпен тығыз байланыста.

Солтүстік Галлияның галло-римдік қожалықтары VI – VIIғ. Франк корольдігінің қолына түсу барысында франктарда феодализация процесстері дамыды. Корольдердің вассалдық қажеттілігіне байланысты ақсүйектер ең ірі жер, мал, құл колондар (ұсақ жер жалдаушылар) иеленушілері болады. Ақсүйектер франк королі жағына өткен галло-римдік аристократтар қатарымен толтырады. Франк қауымдарының тәртіптері мен галло-римдік жеке меншік тәртіптері аралығы қақтығыстарының әсерінен феодалдық қатар дамуын жылдамдата түсті. Байлардың және христиандардың жерлері болып бөлінетін феодалдық вотчиналық солтүстік Галлияда VII ғғ. ортасында қалыптаса бастады. Уақыт өтуімен корольдердің жерді үлестіруіне байланысты, мемлекетке қарасты жер үлесі азая түсті. Сонымен билік ақсүйектердің қолында шоғырланды, ең басты қызметтерді және майордомның қызметін жаулап алды. Меровингтер кезінде майордом жоғары лауазым иесі болды. Бастапқы кезде оны король тағайындайтын және ол сарайлық басқару қызметін жүзеге асырды. Король билігінің әлсіруіне байланысты оның құзыреті күшейе түсті, сөйтіп майордом біртіндеп мемлекет басшысының маңызды функцияларын өз қолына шоғырландыра бастады. VII – VIII ғ. дәуірінде бұл қызмет атақты және бай әулеттердің мұрагерлікпен өтетін қызметіне айналды, бұл өз кезегінде Каролингтер династиясының басталуына әкелді.

751ж. Каролингтердің корольдік және императорлық әулеті Меровингтер әулетін ауыстырды, ал X ғасырда соңғысы өмір сүруін тоқтатты. Корольдік биліктің Каролингтерге ауысуы Карл Мартелге сәттілік әкелді. Осы әулеттің өкілінің бірі, 715 – 741 жылғы Франк мемлекетінің бұрынғы майордомы. Ол корольдіктің саяси біртұтастығын қалпына келтіріп, және шын мәнінде жоғары билікті қолына шоғырландыра алды. Карл Мартелл орталықтандырылған мемлекетті нығайту үшін, және корольдіктің әскери қуатын нығайту үшін бұрынғы тәртіпті сыйға берілген жерді жойды. Оның орнына жерлер, байлар мен шіркеу ден конфеселенген, христиандармен бірге тұрған өмір бойы – бенефицийге беріледі. Бенефицийарий – бенефицийді ұстаушы жерді берген тұлғаға қызметті жүзеге асырады, сонымен қатар әскери, кейде әкімшілік қызметті атқаруға міндетті болады. Қызмет пен ханға сатқындық жасау құқықтық мәртебесінен айырды. Реформа феодалдық жерге меншіктер жеке сеньорлардың өсімен, сонымен қатар вассалитет жүйесінің құрылуына – феодалдық иерархиялық басбадақтың бағыныштылық жүйесінің ерекшелігі: тұлға мен бенефицилер(вассал) арасында, жерді берген (сеньормен) келісім шарттық қатынастар орнатылды.

Феодалдық жерге меншіктер жеке жеке сеньорлардың өсуімен, ірі жер иелері, иммунитет алды, артықшылықтар әскери құқықтарды иеленуде, кретиандардың олардың жерлерінде тұрғандарға билік етті. Феодалдық меншігіне, патшаның иммунитеттік мақтау қағазын алған, мемлекеттік қызметтік тұлға кәсібі таратылмады, ал мемлекеттің барлық құзыреті қожалық иесіне берілді;

Шаруалардың үстінен билікті орнату процессінде ірі жер иелері шаруалардың Батыс Европада үлкен рөлді христиандық шіркеу ойнады. Құдайға табынушылық шіркеуде болды, ал ақсүйектердікі – сарайлар, олар вотчинаның орталығы бола бастады.

Салийстік правданың жалпы сипаттамасы. Франк тайпаларында мемлекеттің құқық құрылымы жатты. Осы мақсатпен ежелгі германдардың дәстүрлерін жазбаша белгілеу арқылы жүзеге асырылады – герман тайпаларының жай құқығы туралы жазба. Осыған орай Салистік, Рипуарлық, Бургундық, Аллемендік «варвар шындығы» жазылған. Бұл заң Хлодвигтің өмірінің соңғы жылдарында VI ғасырдың басында жазылған, және германдықтардың жай құқығы жазбаларының ең ежелгі жинағының бір болып табылады. Ол титулдарға (тарауларға) бөлінеді. Салистік шындыққа казуалдық мінез және абстрактілі ұғымдардың жоқтығы өзіне тән: ондағы құқықтық әрекеттер мен актілер формализімімен ажыратылады. Ол архаистік сот процедурасының әртүлі деңгейін жүзеге асырады. Салистік шындықтың негізгі мазмұнын – құқық бұзушылықтардың тізімімен оған қатысты жазалар (негізгі түрі айыппұл). Салистік шындықтың мазмұны VI ғасырдағы франктардың ортақ құрылысын көрсетеді.

Міндеттемелік құқық. Салистік шындықта міндетті қарым-қатынастар нашар көрінеді, бұл жеке меншіктің тауар-ақша қатынастарының дамымағандығын көрсетеді. Сатыпалу-сату, ссуда, қарызға алу, жалдау, айырбас, сыйға тарту шарттарының түрлері аталып кетеді.

Меншік құқығының ауысуы халық алдында затты жай беру жолмен жүргізіледі.

Салистік шындықта неке-отбасықатынастары тек жалпылама көрсетілген. Неке күйеуінің әйелін сатып алудың нысанында бекітілген. Некеге тұру масатындағы қызды алып қашу айыппұлмен жазаланды. Салистік құқықта некенің бұзылуы туралы көрсетілмейді. Әйелдің жанұядағы орнын материалдық жағдайы көрсетті. Неке қиылуындағы кедергілер: заңды некенің болуы, тұлғаның заңға қарсы туралы жариялануы, қандық туыстық болса, құлдар мен еркін тұлғалар арасында.

Мұрагерлік құқық. Салийстік правдада мұрагерлік құқықтың заң және өсиет бойынша қалдырылуы көрсетілген. Заң бойынша мұрагерлікте жылжитын және жылжымайтын мүліктерге жүргізілді. Жылитын мүлікті мұраға қалдырғанда, бірінші кезекте балалары, кейін анасы, аға-бауырлары және апа-сіңілілері, анасының сіңілілері, әкесінің қарындастары, жақын туысқандары болды. Жерге меншік құқығы тізіміне әйелдер кіргізілмейді, ол тек еркек адамдарға ғана берілді. Өсиет бойынша мұрагерлікке халық жиналысында адамдардың алдында сыйға тарту жолымен жүзеге асырылады.

Қылмыстық құқық. Салийстік правда қылмысқа анықтама бермейді. Қылмысқа байланысты баптар мазмұнына жеке тұлғаға зиян келтіру, мүлікке және патша дүниесін бұзу туралы анықтамалар кіреді. Салийстік правдада ауырлататын жағдайлар ұғымы белгілі, оған жорықта адам өлтіру, қылмыс іздерін жасыру әрекеті, сонымен қатар ұрлық пен адам өлтіруге итеру жатады. Қылмыстық құқықтың субъектілеріне ерікті франктар, литалар және құлдар бола алады. Жазалаудың мақсаты жәбірленушіге келтірілген зиянның орнын толтыру және патша дүниесін бұзғаны үшін патшаға айыппұл төлеу болып табылады.

Сот процесі. Салистік шындық сот процессін бәсекелестікпен үлестірді. Процессжария, ауызша, қатаң формализімімен ерекшеленеді. Іс талапкердің ынтасымен қозғалады. Екі жақ тең құқылы болды. Қылмыстық және азаматтық істер бірдей түрде жүргізілді. Салистік шындық айғақтар ретінде таниды: ант беру – ант берген жақсы даңқтың куәлары болып айыпталушының туыстары, достары және көршілері болып табылады, ордалия да кеңінен қолданылды.

Бақылау сұрақтары:

1. Франктарда мемлекеттің пайда болу ерекшеліктерін атаңыз.
2. Франктар қоғамында феодалдық тәуелділіктің қандай формалары өмір сүрді?
3. Меровингтер тұсындағы франктердің мемлекеттік құрылысы қандай болды?
4. Салийлік правданың сипатты белгілері қандай?

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.

4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 7. Ортағасырлық Франция мемлекеті және құқығы.

Мақсаты: Франция феодалдық мемлекетінің, феодалдық құқығының қалыптасу және даму тарихын түсіндіру.

Сұрақтар:

1. Францияда феодалдық қатынастардың дамуы. Сословиелердің қалыптасуы.
2. IX-XI ғғ. мемлекетті орталықтандырудың маңызы. Людовик IX-ның реформалары.
3. XIV-XV ғғ. сословиелік-өкілдік монархияның қалыптасуы. Бас штаттар. Король өкіметінің күшеюі.
4. Абсолютизм кезеңіндегі Францияның мемлекеттік құрылысы.
5. Францияда феодалдық құқықтың дамуы.

Мемлекеттік құрылыс. Франция бірнеше ғасыр бойын мемлекет деп саналғанымен, онда тұтастық, бір орталыққа бағыну болған жоқ. Франция корольдерінің билігі Париж бен Орлеан аудандарымен ғана шектелді, бұл жерлер корольдің өзінің сеньориялары болатын. Король байлығының аздығы оның басқа феодалдарды вассал ретінде толық бағындыруына мүмкіндік бермеді, сондықтан ол тең адамдардың арасындағы бірінші болумен қанағаттанды. Таққа корольді феодалдардың ақсүйектері сайлайтын.

997 жылы Францияның королі болып Гуго Капет сайланды да, Каролинг әулетінің билігі аяқталды. Капетингтерді XII-ғасырға дейін король тағына феодалдар сайлады, ал XII-ғасырдан бастап тақ мұрагерлікпен көшіп отыратын болды. Франция мемлекетінің бірінші кезеңі сеньориалдық монархия деп есептелінді. Мұндай мемлекеттік құрылыс натуралдық шаруашылықтың салдары. Мемлекет бір орталыққа бағынбай, бытыраңқылыққа ұшырады да, король билігі әлсіреп, феодалдар байыған үстіне байыды.

Сыртқы саясатта мемлекеттің күшеюіне алып келген факторлардың бірі - Ұлыбританияның мықтылығы. XIII ғасырда Франция королінің Бретань мен Нормандияны Францияға қосып алуы Британияны әлсіретті. IX-XII ғасырлардағы Францияның мемлекеттік құрылысы сеньориалдық монархияға жататын. Бұл ерте-феодалдық монархияның түрі. Корольдің билігі өзінің иелігіндегі жерлерге ғана жүретін. Басқа жерлерде билік ірі феодалдардың қолында еді. Сюзеренитет-вассалитет принциптеріне құрылған осындай мемлекеттің құрылысы сеньориалдық монархия деп аталды. Сеньориалдық монархияның құрылуы орталық мемлекеттік биліктің әлсірегенін, мемлекеттің тұтастығының бұзылғанын, оның сыртқы саяси жағдайының әлсірегенін көрсетеді. Экономикалық және саяси ыдырау процестері жүріп жатқанда, феодалдар мемлекеттің функцияларын патшадан жақсы атқаратын. Сеньориалдық монархия Францияны тек қана регреске алып келді деп ойлауға болмайды. Бұл монархия Францияның сол уақыттағы экономикалық жағдайымен байланысты еді. Феодалдық бытыраңқылықтан феодализмнің даму процесі тоқтаған жоқ.

XII-XIII ғасырларда феодалдық қоғамның ішінде жаңа қарым-қатынастар туғаннан кейін саяси ұсақтаудың орнына басқа процестер келді. Ол король билігінің күшейе бастауы еді. Бұл процесс қалалардың және тауар-ақша процестерінің дамуымен байланысты болды.

Король. Корольді феодалдық курия сайлайтын, феодалдардың бәрі сол салтанатты жиналысқа қатынасатын.

XII ғасырдан бастап корольдің тағы мұрагерлік жолмен берілетін болды.

Корольдің билігі өте аз және дәрменсіз болатын. Ол Францияның әскерін басқарды, заң шығарды және сот қызметін атқарды. Бірақ бірінші Капетингтер мемлекетті басқарған кезінде капитулярий деген заңдарды шығаруын тоқтатты, корольдің басқа да құқықтары тек қана қағаздағы құқықтар еді. Оның міндеттері мынандай жоғары сөздермен белгіленді: "корольдік пен шіркеудің қорғаушысы", "бейбітшіліктің сүйеушісі", ал корольдің билігі тек өз жерінде ғана жүзеге асырылатын еді. Шын мәніндегі күш корольде болған жоқ. Бұл кезеңдегі корольдердің көпшілігі әлсіз және талантсыз адамдар болғанымен, мемлекеттің бірігу процесі басталды. Король билігінің күшеюі қала тұрғындарының қолдауына тікелей байланысты болғаны мәлім. Қалаларды сеньорлар мен бюргерлер мазалай бергеннен кейін, олар қауіпсіздікке мүмкіншілік туғызу үшін корольден көмек күтетін болды. Қалалар корольге ақша

беретін, анда-санда әскер жинауға көмектесетін. Өнеркәсіп пен сауданың дамуы бөлек-бөлек аудандардың бірігуіне алып келді.

Корольді уақ рыцарлар де жақтады. Корольдің күштілігі олардың тәуелсіздігіне кепілдік беретін, сөйтіп ірі сеньорлардан қорғайтын. Шаруалардың да таптық күресі феодалдарды біріктірді.

Феодалдық ұсақтау кезінде орталық басқару органдары бір жалпы жүйеге түсіп, саралауға келген жоқ. Ірі феодалдар корольге бағынбады деп айтуға болады. Олардың өздерінің жеке әкімшілігі, соты, ақшалары болатын.

Каролингтерден қалған патшаның сарайы мемлекеттің орталық органдарына айналды, оған ақсүйектер мен қызметшілер кіретін.

Патша өкімдерінің арасында ең белсенді рөл атқаратын адам-сенешал еді. Ол патшаның сарайын, әскерін басқарып, мемлекеттің маңызды құжаттарына қол қоятын. Сенешалдың қызмет орнына тек қана бай, ақсүйек отбасылардың ұрпағы тағайындалатын. Сенешалдың көмекшісі референдарий деп аталатын. Корольдің қазынашысы корольдің архиві мен қазынасына ие болатын. Белгілі бір кезеңнен кейін бұл жұмысты архикапеллан атқарды. Канцлер корольдің заңдарын реттеп, корольге қол қойғызып, мөр бастыруға міндетті адам. Корольдің атты әскерлерін маршал басқарды.

Корольдің куриясы. Бұл мемлекеттік орган барондар мен епископтердің жиналыстары. Оның қолында сот және басқару қызметтері шоғырланған. Ол феодалдардың арасындағы талас-тартыстарды, соғыс және бейбітшілік, саясат мәселелерін қарайтын. Корольдің некеге тұруына рұқсат беретін, Рим папасымен қарым-қатынас мәселелерін талдап, корольдің заңдарына келісім беретін. XIII ғасырда курияның мәжілісіне легистерді шақыратын болды. Ірі атақты магнаттар курияның мәжілістеріне қатысқысы келмейтін.

Жергілікті басқару. Бұл органдар тек қана корольге қатысты аймақтарда құрылатын. Ірі сеньорларға өздерінің жергілікті басқару органдары құрылды. Корольдің қызметкерлері әкімшілік, сот, әскери және қаржы салаларын басқаратын. XI ғасырда король өздерінің "домен" деген жерлерінде прево қызметкерін тағайындайтын болды. Оған көмек беретін адамдар сержант (ауылда), майор (қалада) деп атала бастады. Прево қазынаға салық жинап, феодалдық әскерді құрып, әкімшілік және сот қызметтерін атқаратын еді. XII ғасырда округтер бальяждарға бірікті. Прево ірі әкімшілік бөлімі бальяжға қарайтын болды. Корольге тікелей бағынатын жерлер көбейген сайын, бальяждардың де саны көбейді. Бальяждың басында корольдің өзі тағайындаған балья деген қызметкер тұрды. Оған бірнеше прево бағынатын. Балья корольдің бұйрықтарын іске асыратын, бальяждың феодалдық әскерлерін құратын және басқаратын. Король бальяны тағайындамай, оның қызметтерін сенешалға берген жағдайлар да кездесетін. Сенешал мен бальялар XIII ғасырда корольдің атынан сот қызметтерін жүргізді, олар ең ауыр қылмыстарды және феодалдардың арасындағы таластарды қарайтын.

Прево, бальялар және сенешалдар корольдің қаржы күшін нығайту үшін белсенді рөл атқаратын еді. Олар салық және айыппұл жинайтын және сол ақшаның уақытында қазынаға түсуін бақылап отыратын.

Дипломаттарды, сот қызметкерлерін, ақыл кеңесшілерді король уақ рыцарлардан және атақсыз адамдардан тағайындайтын болды. Олар корольді жақтап, ірі феодалдарға қарсы шығатын. Осы аппараттың қызметіне сүйене отырып, король өзінің байлығы мен билігін күшейте бастады. Патшаның билігінің күшейе бастауы Тоғызыншы Людовик өткізген реформалармен байланысты. Бұл реформалар XII ғасырда жүргізілгені мәлім (1226-1270).

Сот реформасы. Тоғызыншы Людовик әскери, сот және әкімшілік реформаларын өткізген болатын. Әскери реформа қалалық милицияның құрылуына алып келді, феодалдарының әскерінен басқа король өзінің жеке жалданған әскерлерін құрған болатын. Рыцарьлар әскерге өздері қызмет етпей, ақша төлеп құтылуға мүмкіндік алды. Әскер корольдің тәуелсіздігін қорғайтын. Людовиктің "Францияда тек бір король бар" деген сөзі жақсы мәлім. Король әскерлерін феодалдарға қарсы қолданған кездер де болған. Феодалдардың арасындағы соғыстарды тоқтату үшін король феодалдардың арасындағы жеке соғыстарға тыйым салды және корольдің 40 күнін кіргізді. Осы уақыт ішінде феодалдар соғыс аша алмайтын, өз араларындағы таластарды король сотының талқысына салуға міндетті болатын.

Корольдік курияны король бірнеше орталық ведомствоға бөліп тастады. Корольдің кіші кеңесі король жанындағы кеңесші органға айналды.

1260 жылы ерекше сот органы пайда болды, ол орган Парламент еді. Парламент Париж

қаласында жылына төрт рет жиналатын, король парламенттің мүшелерін ешкімге белгісіз легистерден құратын. Бұл Францияның жоғарғы соты, феодалдардың арасындағы таластартыстарды, маңызды қылмыстарды және саяси қылмыстарды қарады. Енді корольдің куриясы екі палатадан құрылып, біреуі-парламент, ал екінші палатасы қаражат жағын басқарды. Курия өзінің жұмыс істеу сипатын өзгертті, ірі феодалдар тек қана салтанатты мәжілістерге қатысатын, олардың орнына легистер мен министрлер келді. Легистер рим құқығымен жақсы таныс болатын, оны жиі қолданатын. Легистер корольді жақтап, оған қарсы шыққан феодалдарының жерін тартып алу үшін күрделі істерді жүргізді. Олар корольдің байлығын көбейтіп, шіркеу қызметкерлерін басқару және сот процестерінен бірте-бірте ығыстыра бастады. Легистердің ұжымдары корольдің өзіне ғана бағынатын еді. Осы өзгерістер корольдің билігін күшейтіп, король билігінің негізін нығайтты.

Ақша-қаражат реформасы. Бүкіл Францияның жеріне тұтастай жаңа ақша кіргізілді. Бұл жаңа ақшаның сапасы феодалдардың ұсақ ақшасының сапасынан көп жоғары болатын. Сондықтан жаңа ақша феодалдардың ақшасын жылдам ығыстырып шығарды.

Корольдің әкімшілігі де нығайып, күшейе түсті. Король өзінің орталық билігін де күшейтті. Ол аудандардың әкімшілігін қатаң тексеретін болды. Сенешал, балли, прево қызметке кіріспес бұрын корольге ант беруге тиісті болды, олар корольдің мүддесін қорғаймыз деген міндеттерді мойындарына алатын.

Тоғызыншы Людовик қалалардың еркіндіктерін шектеген жоқ, бірақ төлейтін салықтарын көбейтті.

Осылардың барлығын қосқанда өте күшті маңызды іске айналды. Бұл реформадан кейін феодалдар мен қала тұрғындарының көбі корольдің маңайына жиналатын болды. XIII ғасырдың екінші жартысында корольдің халықаралық беделі де көтеріліп, оны халықаралық қайшылықтарды шешу үшін жиі шақыратын болды. Бұл өзгерістер мемлекеттік және қоғамдық құрылыста сословиелік-өкілдік монархияның негізін құрды. Бірақ Франция бұл кезде біртұтас мемлекетке әлі айнала қойған жоқ еді. Ол Оңтүстік, Солтүстік бөліктерден және тәуелді графтіктер мен герцогтіктерден тұратын.

Бақылау сұрақтары:

1. Франциядағы IX-XII ғғ. саяси бытыраңқылықтың себептері қандай?
2. Феодалдық иерархия дегеніміз не?
3. IX-XI ғғ. Францияда мемлекетті орталықтандырудың маңызы қандай болды?
4. Бас Штаттардың құрылу себептері қандай?
5. Абсолютизм кезеңіндегі Францияның мемлекеттік құрылысы қандай болды?

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 8. Ортағасырлық Англия мемлекеті және құқығы.

Мақсаты: Англия феодалдық мемлекетінің, феодалдық құқығының қалыптасу және даму тарихымен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Ағылшын феодалдық мемлекеті дамуының кезеңдері. Ертефеодалдық монархия кезеңіндегі англосаксондық корольдіктер.
2. 1066 ж. нормандық жаулап алу. Орталықтанған сеньориалдық монархия кезеңі. Генрих II реформалары. 1215 ж. Еркіндіктің ұлы хартиясы.
3. Англияда сословиелік-өкілдік монархияның қалыптасуы. Ағылшын парламентінің қалыптасуы және ролі.
4. Англиядағы абсолютизмнің ерекшеліктері. Саяси және діни билік органдары. Құпия Кеңес. Жұлдызды палата. Жоғарғы комиссия.
5. Ортағасырлық Англия құқығы. Ағылшын жалпы құқығы. Сот прецеденті. Статуттар.

Англо-сакстарда феодалдық қатынастардың қалыптасуы. Ағылшын-сақтар мемлекеттерінің басқару жүйесі. Норман жаулап алушылығы және оның XI-XIII-ғасырдағы Англияның мемлекеттік-қоғамдық құрылысына тигізген әсері.

Бірінші ғасырдың ортасынан бесінші ғасырға дейін қазіргі Британия жерінде кельт тайпалары мекендеген еді. Юлий Цезарь заманында бұл арал Британия деп аталды. Римляндар бұл жерлерге келгенде материктің оңтүстігінен қоныс аударған тайпалар осында мекендеп қалған болатын. Римляндар келместен бұрын олардың осы аралда тұрғанына үш жүздей жыл болған. Римдер Британияны жаулап алғаннан кейін өздерінің бай, тіршілікке қолайлы өміріне жылдам үйретті. Олар бұл кезде христиан дінін жартылай қабылдаған болатын. Сонымен бұл тайпалар римдіктердің билігіне түсті.

Рим легионерлері 407 жылы аралдан кете бастаған кезде олардың орнына германдық тайпалар: англдар, сакстер, юттер Ютландиядан жаппай қоныс аударды. Жергілікті халықтың оларға қарсы болуы да заңды, себебі келген адамдар варварлар және мәжусилер болатын. Бірақ осы жергілікті халықтың тайпалары туралы, олардың қоғамдық құрылысы мен өзара қарым-қатынастары туралы мәліметтер өте аз, жоқ деуге болады. Бриттер малмен айналысқан халық, олардың үйлері бір-бірінен алыс орналасқан болатын, ірі қара малдың жайылымына кеп жер керек болғандықтан, үйлерінің арасындағы аралық та кең еді. Ал англо-сактар бір жерге жиналған елді мекендерде тұратын.

Алғашқы кезде германдарды кельттердің тайпа көсемдері сарбаз ретінде жалдап алатын еді. Одан кейін олар Британияның жерлеріне тайпаларымен көше бастады. Герман жаулап алушылары уақыт өте келе Англияның жерінде өздерінің варварлық жеті корольдігін құрды. Олар Кент, Нортумбия, Мерсия, Уэссекс, Сусекс, Эссекс, Шығыс Англия еді. Бұл корольдіктер бір-бірімен кезекпен соғысып жататын. Жеңген корольдіктің басшысы басқа корольдіктерден әскери көмек және салық алуға құқылы болатын.

Жетінші ғасырда олар бүкіл Британияны жаулап алды. Ал кельттерді Британияның солтүстік және батыс жағына ығыстырып, көбін құртты. Кельттер өздерінің тәуелсіздігін тек қана солтүстікте (Шотландия) және батыс жағында(Уэльс) сақтап қала алды. Басып алған үстем топтың бағынышты адамдары ретінде кельттердің қалған жартысы германдарға салық төлеп, олардың құлдарына айналған еді. Соңында олар герман тайпаларымен ассимиляцияға ұшырап, араласып кетті.

Қоғамдық құрылысы. Британияның қоғамдық құрылысы Галлияның құрылысына ұқсас, бірақ феодалдық қоғамның құрылу жолы өте баяу және кеш өтті. Феодализм жаңа құрылып жатқан кезде кельттердің көбі жеке басы бос шаруалар болатын. Олар керл деп аталатын бір қауым құрды. Керл-жер иеленуші, ол малмен немесе қолөнермен айналысатын, үлкен жанұяны басқарады. Отбасы бірнеше ұрпақтан, ондаған туысқандардан тұратын. Осындай жанұя басшысы үйдің мүлкін басқарады, өзінің туысқандарын соттайды және дін әдеттерін өткізеді. Ерікті қауым мүшелері халық жиналысына қатысты, ол жиналыс соғыс және бейбітшілік, салық төлеу, көсемді сайлау, сот және шаруашылық мәселелерін шешетін. Олардың қарулануға және халық әскеріне қатысуға құқығы болатын.

Қоғамның және бір бөлігін рудың "эрл" деп аталатын, ақсүйектері құрайтын, оларда бірнеше ірі жер үлестері болатын. Ол жерде колондар мен құлдар жұмыс істеді. Ақсүйектерге одан басқа корольдің қасындағы адамдар және оның әскери адамдары жататын.

Ерікті адамдардан басқа тәуелді адамдардың да бір тобы болатын, олар "леттер" деп аталатын еді. Бұлар құлдарға немесе колондарға ұқсас.

Қоғамдық жағдайларының ерекшеліктерін Кент шындығы көрсетеді (VI-ғ). Төленетін айыптың мөлшері былай белгіленеді: гезитті өлтірген үшін-600 шиллинг, корольдің жанындағы сарбаздар мен министериал үшін-600 шиллинг, эрл үшін-400 шиллинг, керлге- 200 шиллинг, лет үшін (колон)-40-80 шиллинг айыппұл төлейтін.

Англияда көршілік қоғам құрылған кезінде жер үлестерін былай тарататын еді: бір қауымның жерлері бірнеше алқаптан тұратын. Әрбір адам бірнеше жерден үлес алатын, алған үлес оның қоғамдық жағдайына байланысты болушы еді. Бір үлес гайда деп аталады, ол 50 гектардай жер. Бұл аланды жегілген сегіз егіз жыртады. Эрлдардың жері-40 гайд, гезиттер 20 гайд, корольдің қызметкері 100 гайд алған кездері де болатын. Бұл меншіктен басқа қауымның жалпы меншігі - ол жайлау және басқа жерлер болды.

Бірақ әрбір отбасының жеке меншігі дамығанымен керлдердің арасында теңсіздік туа бастады. Олардың біреулері жергілікті және жеке тәуелсіздікке түсіп, екіншілері байып, корольмен тіл табысып кетті. VII-VIII ғғ. король өздерінің жақын адамдарына бок деген жеке қағазбенен жерлерді бере бастады. Бұндай жолмен алынған жер бокленд деп аталды. Бокленд ұстаушылар жерді өмірбойы жан бағу үшін пайдаланатын. Оны мұраға қалдырып, одан салық төлемейтін. Бокленд ұстаушылар глафорд, соңынан лорд деп аталды. Бұл сөз сеньор, мырза деген мағынаны білдіреді. Кедейленген керлдер осы глафордтардың бағынуына түсетін.

Біраз уақыт өткеннен кейін король фирма деп аталатын салық жинайтын болды. Англияда фирманы бүкіл ерікті шаруалар төлейтін еді, ал салықты гайдтар төлейтін. Бірақ, бокленд ұстайтын адамдар салық төлеуден босатылды, оларға жеңілдіктің бірнеше түрі берілген еді. Корольдер сыртқы саудадан да салық алатын, сыйлық ретінде де оларға көп нәрсе берілетін.

VII-VIII ғасырларда Англияда рулық қоғамның және құрылыстың нышандары жойыла бастады. Рулық тендік, тәуелсіздік, көмек бұзылды, ерте мемлекет құрыла бастады, бірақ әскери демократияның нышандары әлі сақталып тұрды.

597 жылы ағылшын-сакстерді христиан дініне енгізу процесі басталды. Ол көпке созылып, VII ғасырдың соңында аяқталды деп санауға болады.

Сегізінші ғасырдың екінші жартысында Скандинавияда таптың құрылу процесінің жылдам дамуына байланысты оның халқының сыртқа шығуы күшейді. Олар субрегионның шекарасының сыртына шыға бастады. Бұл кезенді "викингтердің кезені" деп атайды (793- 1066). "Скандинавтар", "ва-рягтар", "нормандар" атауларының әрқайсысы маңызды. Олар Солтүстік Атлантиданы, Британияны, Солтүстік Францияны, Оңтүстік Италияны, Сицилияны, Солтүстік Американы басып, қоныстану өмірін бастады. Викингтердің кезені феодализмнің даму процесін күшейтті. Оларды бай мемлекеттердің алыстығы тоқтатқан жоқ. Викингтер ер жүрек, жақсы балық аулаушылар болатын. Өздерінің әскерлерін кеме және ледунгтен құратын. Бір кемені жинау үшін олар бонд деп аталатын кемелік округтерді құратын. Әрбір бонд бір кемені дайындайды және кемені сумен, азық-түлікпен жабдықтап, оған тірі мал, ат, әскер береді.

Әскерлер каруларын кеменің қабырғасына іліп, өздері ескекке отыратын. Кемені басқаратын адам "ярл" деп аталды. Үлкен кемелерді корольдің өзі немесе оның жақын туысқандары басқарады. Сегізінші ғасырдың аяғында викингтердің көршілерге шабуыл жасауы әдеттегі тәртіпті жорыққа айналды. Олар жаңа жерлерді бағындыру жорықтарын жиілетті.

Сегізінші ғасырда викингтер (даттар, норвегтер, шведтер, голландтар) Англия жеріне шабуыл жасады. 866 жылы олар Йорк, Лондон, Рочестр және басқа қалаларды басып алып, көптеген елді мекендерді құртты. Христиан дінінің қызметкерлерін өлтіріп, өздерінің мәжуси дінін қайтарғысы келді. Викингтер басып алған жерлерде отыршылыққа көшті, от бастарын көшіріп әкеліп, өздерінің тәртіптерін орнатуға ұмтылды. Жергілікті халықты өздеріне салық төлететін етті, ол салық "даттардың ақшасы" деп аталатын.

Ағылшын-сакстердің Ұлы Альфред деген королі (871-900) нормандардың шабуылын тоқтатып, Англияны олардан тазарта бастады. X ғасырда Англия қайтадан бірігіп, бір орталыққа бағынатын болды.

Англия өзінің флотын ұйымдастырды. Онда 100 шақты кеме бар еді. Басқа әскерлерді де қалпына келтірді. Ірі феодалдар (бес гайда жерлері бар) атты әскерді құрды. Олардың

темір қарулары және бірнеше жаяу әскері болатын. Англияның бірінші жалпы заңдарын Ұлы Альфред шығарды. Ол "Альфред корольдің шындығы" деп аталатын.

90 жылдардан бастап Англияға викингтер шабуылын қайталады. XI-ғасырдың басында Ұлы Кнут (1016-1035) Англияның тағына отырып, Дания, Шлезвиг, Норвегия, басқа жерлерді өзінің патшалығына қосты. Өзі жағдайын нығайту үшін ол феодалдық мемлекеттің негізін күшейткісі келді. Ол үшін "Кнуттың заңын" шығарды. Бұл заңдар феодалдардың жеңілдіктерін нығайтып, шаруалардың міндеттерін бекітті.

Ағылшын құқығы

Ағылшын құқығының қайнар көздері. Англияның тарихи дамуының жоғарыдағы ерекшеліктері оның құқық жүйесіне де ықпал етті. Ерте феодализм кезінде құқықтың ең бірінші қайнар көзі ежелгі әдеттер болатын. Ол әдеттерді адамдар жазып, әдеттердің жинақтары шыға бастады. Оларға Этельберттің, (600) Инэнің (690), Альфредтің (871-901) шындықтары және Кнуттың заңдары (1017) жатады.

Ағылшын құқығының дамуына норман шапқыншылығының ықпал еткенін айтқан жөн. Вильгельм және оның ұрпақтары ежелгі ағылшын әдеттерін сақтаймыз және орындаймыз деп ант беретін.

Эдуард Тәубешіл кезіндегі еріхтердің бәрін сақтаймын деген анты жақсы мәлім. Бірақ айтқан сөзін ұстады ма, жоқ па ол жағы белгісіз.

Англияда әдеттердің бәрі жалпы құқықтық жүйеге жинақталып, "жалпы құқық" деген түсініктің негізі қаланған болатын. Жалпы құқықтың пайда болуына корольдердің мемлекетті бір орталыққа бағындыру саясаты да әсерін тигізді. Соның ішінде Генрих екінші жүргізген сот реформалары туралы айта кеткен орынды. Генрихтің реформалары жергілікті басқару мен сотты корольдің билігіне бағындырды. Корольдің көшпелі соттары істерді қарағанда, әдеттерді және жергілікті соттардың тәжірибесін қолданды. Осыған сүйене отырып, олар бүкіл мемлекеттің аудандары қолданатын жалпы нормаларды шығарды. Бұл нормаларда жергілікті әдет-ғұрыптар жүйеге келтірілген еді. Осы нормалар Вестминстер сотында және көшпелі соттың қызметінде қолданылды. Бұл нормалар көбіне ерікті феодалдарды және олардың жер иеленушілерін қорғайтын. Ағылшынның жалпы құқығы осылай пайда болды. Сотпен ант берген адамдардың арасында қызмет бабының бөлінуі айқындалды. Сот құқық мәселелерді шешеді, ал ант берушілер фактілерді дәлелдейді және қарайды. Жалпы құқықтың екінші түсінігі бүкіл корольдіктің құқығы.

Сонымен, Вильгельм және оның Генрих деген баласы мен немересі бір жағынан-феодалдардың мүддесін қорғады. Ал екіншіден-жергілікті халықты феодалдардың заңсыздығынан қорғайтын жалпы құқық жүйесін енгізді. Олардың қызметкерлері құқық жағынан тәртіппен формалдық мәселелерге көп көңіл бөлді. Ал ағылшын-сакстерде мұндай әдет болмайтын. Жалпы құқықтың негізіне әсер тигізген қайнар көздерге ежелгі англо- сакстердің әдеттері, нормандардың әдет-ғұрыптары, король соттарының ең маңызды шешімдері, халықаралық сауда, жол жобалары, көпес соттарында қолданылатын әдеттер мен шіркеудің нормалары жатады. Бірақ Англияның католиктер орталығынан алыс орналасқаны бұл нормалардың әсерін әлсіретті. Рим құқығы бүкіл Еуропа мемлекеттеріне әсерін тигізіп, рецепция деген жағдайды туғызса да, ағылшын құқығына ондай ықпал ете алмады. Сөйтіп, ағылшындар өз құқығының тазалығын сақтай алды.

"Жалпы құқықтың" нормалары кебіне процессуалдық қарым-қатынастарды реттейтін еді. Олар сот шешімдері туралы есеп арқылы пайда болды. XIII ғасырда жыл сайын соттар есеп беру тапсыратын. Олар айтыс-тартыстың бүктеме қағаздары деп аталды. 1535 жылдан бастап бұл есеп беру жылдық қағаз деп атала бастады. Жылдықтар шыққаннан кейін соттар өздерінің шешімдерін шығару барысында жылдықта жазылған сот шешімдеріне сүйенетін болды. Олар сол сот шешімдерін дәйек ретінде келтірді. Осылай сот прецеденттері пайда болды. Корольдің көшпелі соттары Вестминстерге қайтып келгенде жергілікті әдеттердің ең жақсыларын таңдап алатын. Жергілікті соттар шешімдерін шығарғанда осы жазылған шешімдерге заңға сүйенгендей сүйенетін. Жалпы құқықтың ең бірінші белгісі-оның толықтығы. Сот қызметкері іс қозғаған адамға, сотқа

келгенде "сіздің ісіңізді қарай алмаймыз, бұндай норма жоқ" деп айтпайтын еді. Ағылшын құқығының бірінші жалпы ережесі-қорғау бар жерде құқық бар. Қаралып жатқан іс бұрынғы тәжірибеде кездеспесе, соған ұқсас істі тауып, шешім шығаратын. Құқықтың осы нышаны оны өте оралымды, икемді ететін.

Жалпы құқық соттары өте консервативті және формалдық нормаларды жиі қолданатын сот болатын. Ант берушілер заңмен және сот процесімен таныс болмағандықтан, сот рәсімдеріне өте мықты дайындалу керек еді.

Бақылау сұрақтары:

1. Нормандық жаулап алудың Англияда феодалдық қатынастардың дамуына тигізген әсері қандай болды?
2. Генрих II қандай реформаларды жүзеге асырды?
3. Ағылшын парламентінің құрылу себептері қандай болды?
4. Ағылшын абсолютизмінің ерекшеліктерін атаңыз.
5. Ағылшын феодалдық құқығының басты қайнар көздерін атап беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 9. Ортағасырлық Германия мемлекеті және құқығы.

Мақсаты: Германия феодалдық мемлекетінің, феодалдық құқығының пайда болу және даму тарихын түсіндіру.

Сұрақтар:

1. Шығыс-франк корольдігінің қалыптасуы. Герман мемлекеттілігі дамуының негізгі кезеңдері.
2. Ерте феодалдық кезеңдегі Германияның мемлекеттік құрылысы. Король Оттон I тұсында мемлекеттік билікті орталықтандыру.
3. Феодалдық бытыраңқылық кезеңіндегі Германия. 1356 ж. Алтын Булла.
4. Биліктің сословиелік-өкілдік органдары: рейхстаг және ландтагтар.
5. Германиядағы княздық абсолютизмнің ерекшеліктері. Княздық, шіркеулік және ерікті қалалардың ролі.
6. Герман феодалдық құқығының қайнар көздері. Рим құқығының рецепциясы. 1532 ж. Каролина.

Корольдің (император) билігі формальды түрде кең көлемде еді. Германияда ол соғыс ашуға және бейбітшілік жариялауға ерікті болатын. Сонымен бірге әскерді және сот билігін атқарды. X ғасырдың екінші жартысында вотчиналық-арай басқару жүйесі құрылды. Германияның королі билікті мұрагерлік ретінде алатын болса да, сайлануға тиісті болды. Корольді герцогтердің арасынан сайлайтын, сайлауға ақсүйектер және жоғарғы рухани қызметкерлер қатысатын еді. Король билігін күшейту үшін өзінің жағына жоғарғы шіркеу қызметкерлері мен герцогтерді тартуға тиіс болатын. Сайланғаннан кейін король мемлекетті аралап шығатын, сол кезде ол жергілікті феодалдармен қарым-қатынас жасайтын және корольдің жерлерінен салық алып, сот қызметін жүзеге асыратын. Корольдердің тұрақты резиденциясы, астанасы, күшті орталық аппараты ол кезде болған жоқ, король нөкерімен сарайларының бірінде немесе епископтердің резиденциясында тұрды. Корольдің өмірі көшпелі, аттың үстінде өтетін, ал король билігінің экономикалық негізін өзінің жерлері мен фисктерден алған табыс немесе өнім құрайтын.

Бұрынғы корольдың қызметкерлері тұрғылықты жерде мирастық жер иеленушіге, графтарға айналды. Олар өз иеліктерін басқаратын аппарат құрды. Ол орталықтағы басқарма органы корольдің кезінде жергілікті жердегі басқарманың ісіне қатысуға, араласуға құқықты еді. Германияның орталық аппараты Каролингтер дәуірінің нышандарын сақтады. Сарайдың жоғарғы қызметкерлері маңызды функцияларды атқарды. XI ғасырдан бастап ірі феодалдар Корольдің Гофтаг деген кеңесіне қатынасты. Император сол Кеңеспен бірге ең маңызды шешімдерді шығарды. Император Италия кампанияларына қатысқан кезде, сарайдағы жоғарғы қызметкерлер Германияны өздері басқарды. Италияны басқаратын ерекше аппарат құрылды, ол канцлерге бағынды. Одан басқа императордың өкілдері және пфальцграфтар болатын, олар императордың мүлігін басқарды. Қалаларды префект басқаратын.

Шіркеу. Король билігін күшейту үшін шіркеуден көмек іздеді, сол үшін ол бұрыннан бай шіркеу мекемелеріне жаңа құқықтарды және жеңілдікті сыйлап, жерлерді, шаруаларды қосып берді. Архиепископтер, епископтер, монастырлар мен аббаттар қатты байып кетті. Король шіркеу қызметкерлермен одақ құрып, басқа ірі феодалдарға қарсы шықты. Шіркеу феодалдары өте бай болса да, әскери жорықтарға қатынасқан жағдайлар болса да, олар шіркеу қызмет орындарын мұрагерлікпен бере алмайтын еді. Шіркеудегі жоғарғы қызмет орындары канондық сайлаумен өтетін, бірақ жоғарғы шіркеу қызметкерлері мемлекеттік инвестируаны берген жерлерді басқаруды корольдің қолынан алатын және оған ант беретін. Сондықтан, император немесе король епископтерді өзі канондық сайлаусыз тағайындайтын де жағдай бодды.

XI ғасырға дейін император мен рим папасының арасында сәнбейтін соғыс жүрді, мұндағы маңызды мәселе - жоғарғы шіркеу қызметкерлерін тағайындау еді. Рим папасы тек қана шіркеудің өзі жоғарғы орындарға сайлау өткізіп тағайындауға құқығы бар, шіркеу бенефицийлерді басқару, императорды таққа отырғызу және құлату және императорларды шіркеуден қууға құқығы бар деп санады. Папаның билігі корольдің билігінен жоғары екенін дәлелдегісі келді. Бірақ Германияның императоры бұндай жағдаймен келіспеді. XI ғасырда папа мен германдардың Генрих королдігінің арасында ашық соғыс тұтанған кездер де болды. Жоғарғы қызмет орындарына біреуін папа, екіншісін король жіберген екі адам тағайындалды. Олардың арасында ашық соғыс басталды, папа мен король бір бірін тақтан және шіркеуден қуалады. Осы соғыстың алғашқы кезінде Рим папасы Григорий Жетінші жеңді, оны ірі феодалдар жақтады. Төртінші Генрих Солтүстік Италияда, Каносс деген сарайда (1076) қаңтар айында папа оны қабылдамай қойғанда, үш күн жалаң аяқ далада тұрып өкінді. Осындай қиын жолмен ол әрең дегенде корольдің тағын сақтап қалды. Сол оқиғадан бастап "Каноссаға бару" деген сөз қолданылатын болды, оның мәнісі - өте ұятты өкінуден өту. Бірақ бұл оқиға екі жақтың арасындағы соғысты тоқтата алған жоқ. Бесінші Генрих бұу соғыста жеңді де, 1122 жылы ол Рим папасымен Вормс конкордат деген келісімге келді. Бұл келісім бойынша папа мен император биліктерін анық бөліп алды: Германияның императоры шіркеу сайлауына ықпалын сақтады, ал Италия мен Бургундияда сайлауға қатысу құқығын жоғалтты. Бірақ бұл келісімде шіркеу мен императордың қарым- қатынастарына айқындық енгізе алған жоқ. Германияның корольдері Италиямен үздіксіз соғысып, өздерінің билігін әлсіретті.

Әскер. Әскери қарулы күштер рыцарлардан құрылды. Императордың вассалдары әскери қызметті алты апта бойы атқаруға міндетті болды.

Императордың вассалдары әскерге қанша адам беретінін императордың өзі белгіледі, Италияға қарсы ұйымдастырылған жорыққа вассалдардың бәрі шығуға тиісті болатын. Әскердің жоғарғы басшысы императордың өзі, ал контингенттерді князьдар басқарды, оларға графтар мен жүздік бастықтары көмектесті. Мемлекетке жаулар шабуыл жасаған жағдайда әскерге шаруалар да алынатын болды.

Сот. Императордың соттық билігі шектеулі еді, жоғарғы сот жүргізу құқығы ақсүйектер мен рухани князьдардың қолында болатын. Германияда бірте-бірте

сословиелік соттар дамыды. Шаруалардың соттық билігін феодалдар іске асырды. Германияның соттары мәңгілікке сайланатын және шиеленіскен болды. Сословиелік соттар пайда болғасын, олар тек қана өздеріне тең адамдарды соттайтын болды, князьдардың, графтардың, шеффендердің, қалалардың, шіркеудің жеке соттары пайда болды.

Батыс Еуропада дамыған феодализм сословиелік-өкілдік монархияның қалыптасуымен байланысты. Бұл кезде мемлекеттік аппарат әбден жетілді, салық жүйесі дамыды, халық сарбаздарын орнын тұрақты жалданған әскерлер басты. Бұл өзгерістер жаңа ақша керек етті. Ол үшін салықты көбейтті, бұл салықтарды шаруалар мен қала тұрғындары төледі. Феодалдар салық төлеуден босатылды немесе тұрақты салық жеңілдіктерін алды. Сословиелік-өкілдік монархиялардың пайда болуы мемлекеттің феодалдық негізін өзгерткен жоқ. Сословиелік-өкілдік монархия тек қана феодалдардың, шіркеу қызметкерлерінің және бай қала тұрғындарының мемлекет басқаруына мүмкіндік туғызды.

Қоғамдық құрылыс. Феодалдардың иерархиясы өте күрделі болды. Ол менің вассалымның вассалы менің вассалым емес деген принциппен құрылды. Феодалдық-иерархиялық қарым-қатынастардың негізгі принциптері: король, князьдар, графтар, барондар, рыцарлар. Енді феодалдардың бәрі рыцарлар деп аталатын болды, бұл атақ оларды шаруалардың қатарларынан бөлді. Шіркеу феодалдары немесе рухани феодалдар сарай феодалдарымен одақтасып бір сословиелік құрды. Қала тұрғындары мен шаруаларға қарсы шыққанда олар феодалдармен бірге болатын. Бірақ шіркеу қызметкерлерінің жеке меншік қарым-қатынастары және құқықтық жағдайы мен жеңілдіктері басқаша белгіленетін еді.

Германия мемлекетінің құқығы өте шиеленіскен, күрделі жағдайда ыдырады. Германияның әрбір феодалдық ұсақ мемлекеті өзінің құқығын құратын. Жалпы жүйелеу жұмыстары XIII ғасырда ғана басталды. Германияның феодалдық құқығына партикуляризм және күштінің құқығы деген нышандар тән еді. Әсіресе, XII-XIII ғасырларда әрбір феодал өзінің шаруаларына сот билігін өз еркімен қолданатын. Бұл жағдайда шеффендердің соттары туралы айтып кеткен жөн. Шеффендер - сот қызметкерлері. Олар әрбір істі жинап, оларды қорытып, үкім шығаратын. Қолдануға қажет құқықтық нормалар болмаған жағдайларда олар өздеріне керек жаңа нормаларын шығаруға құқықты болған еді. Сонымен, Германияда сот қызметі мен заң шығару қызметі шеффендердің қолында болатын. XIII ғасырда жазылған Саксония және Швабия мемлекеттерінің заңдарын (олар айна деп аталатын) герман құқығының прогрессивтік нышандары деп санауға болады. Бұл құқықтық мұралар рим және шіркеу құқығының көп нормаларын жүйелендірген еді.

Германияның азаматтық құқығы адамдарды ерікті және тәуелді топтарға бөледі. Уақ рыцарьлар және ерікті шаруалар шеффен сословиесін құрады. Бұл құжаттарда жер жеке меншігі туралы көп айтылған болатын. Бұл құқықтық нормалар ленмен байланысты болып, оларға сюзе-рен мен вассалдың арасындағы даулардың бәрі жататын. Қылмыстық нормалар да көп еді.

Әдеттік құқық үшке бөлінетін: феодалдардың, шаруалардың және қалалардың құқықтары. Бұл үш жүйе шиеленісті болғаннан кейін сот қызметкерлері (шеффендер) рим құқығын жиі қолданған болатын. Рим құқығының нормалары әдеттік құқықты бір жүйеге түсірген еді. Неміс заңгерлері рим құқығының ең үлкен және ауыр бөлімін қолданды. Пандектер деп аталатын бұл бөлімдегі 50 кітапқа римнің ең белгілі 40 заңгерінің жазған еңбектері кірген болатын. Бұл кітап: жеке адамдар, заттар, міндеттер, неке құқығы және мұрагерлік құқығы деген бөлімдерден тұратын. Немістердің азаматтық құқықтары пандект жүйесімен жасалған деп есептеледі. Рим құқығы XVIII ғасырға дейін қолданылды. Германия империясы құрылғаннан кейін оның орнына немістердің ұлттық буржуазиялық құқығы келді. Бірақ XIX ғасырдан бастап олардың буржуазиялық азаматтық құқығы кодификацияға ұшыраған кезде, немістер қайтадан белгілі пандект

жүйесін қолданып, өздерінің күшті, басқа мемлекеттерге қатты әсерін тигізген Азаматтық кодекстерін жазған болатын. Бұл кодекс 1896 жылы жарияланды және Германияда күні бүгінге дейін қолданылады. Бұл кодекс Германияның Азаматтық жинағы деп аталады. Рим және Германия құқықтарының бір жалпы жүйеге қосылу романдық-германдық жүйе деп аталады.

Шаруалардың ұлы соғысынан кейін 1532 жылы Германияның рейхстагы "Каролина" деген заң жинағын шығарды. Ол императордың атымен (Карл Бесінші) Каролина деп аталды. Онда 219 бап бар, олардың 142 бабы қылмыстық процестен, қалғаны қылмыстық нормалардан тұрады. Бұл заңды тарихшылар "қанмен жазылған" дейді. Каролина шеффендер қолдану үшін жазылған талқылау, сондықтан ішкі құрылысы анық емес.

Бұл құқықтық мұраны империяның барлық жерлері тегіс қолдануға міндетті болмаған.

Бірақ шаруаларға қарсы жаза қолдану үшін Каролинаның баптарын жүзеге асырды.

Азаматтық құқық. Жеке меншік қарым-қатынастар жерге жеке меншікпен байланысты болды. Германияның жерге меншігі лен деп аталатын. Бірақ лендік қарым-қатынастардың бірталай ерекшеліктері болды. Императордың лендерге қатысты құқықтары шектеулі еді. Оның князьдардың империялық лендерін тартып алуға және иесіз қалған лендерді өзіне алуға құқығы болмаған. Ленді иелену және қорғау институтының де ерекшеліктері болатын.

Неке құқықтары. Әйел адам мен ер адамның некедегі құқықтары тең емес. Отбасының мүлігін ер адам иелік етеді. Әйел адам күйеуінің рұқсаты болмаса үйдегі мүлікті басқара алмайды. Бірақ олардың жалпы меншігінде әйелдің де үлесі бар, оған үйдің заттары мен өзінің бұйымдары жатады. Бұл заттар оның қыз баласына мұрагерлікпен беріледі, олар әйелдің үлесі деп аталатын. Әйел күйеуінен ажырасса немесе күйеуі өлсе, олардың жалпы меншігі былай бөлінетін. Әйел адам күйеуімен ажырасса, ол өзіне күйеуінің сыйлаған заттары мен өз үлесін ғана қалдыра алатын. Ал күйеуі өлген жағдайда ол күйеуінің сыйлығын, әйелдің бөлігін өмірбойғы өзін және балаларын асырайтын мүлікті де өзіне қалдыратын еді. Мұрагерлік нормалар мұраның ер адамдарға қалуға тиісті екенін мәлімдеді. Мұра тек қана заң бойынша таратылатын. Бірақ мұрагерлік мәселелері кейбір кезде өсиет бойынша да шешілетін болды. Мусылман құқықтық нормаларындағы сияқты герман құқығы да өлген адамның үлесін анықтайтын, бұл үлес өлген адамның жерлеуіне жұмсалатын болды. Қылмыстық құқық. Бұл нормалар көбіне Каролина құжатында айтылған. Каролина феодалдық қылмыстық құжаттардың ең таңдаулыларына жатады. Қылмыстық құқықтың тұжырымдары мұнда өте анық және түсінікті айтылған еді. Каролинада қастық пен

қауіпсіздік, қылмысты ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар, аяқталмаған қылмыс және аяқталған қылмыс, қылмысқа бірге қатысу тәрізді түсініктер туралы толық айтылған. Өзін қорғау кезінде басқа адамды өлтіру туралы бірнеше баптар бар.

Қылмыстардың бөрі бірнеше топтарға бөлінеді: шіркеуге, мемлекетке, жеке меншікке және адамдарға қарсы қылмыстар.

Бірақ Каролинаның ең қиын және ауыр баптары жазалар туралы болатын, жазалардың мақсаты - халықты қорқытып ұстау.

Бұл заң жинағында өлім жазасы туралы көп айтылған және өлім жазасының ауыр түрлері көп еді. Жазалардың түрлері: өлім жазасы, дене мүшесін зақымдау жазалары, ұрыны бірнеше құқықтан айыру, темір қарғыны мойнына кигізіп, жұрттың көзінше ұстау, масқаралау, түрмеде ұстау, зиянын төлету, айыппұл және басқа да жазалар. Қылмыстардың көбіне өлім жазасы берілген, ал оның түрлері: өртеу, дөңгелекке салып өлтіру, асып өлтіру, суға салып өлтіру, тірідей көміп өлтіру. Негізгі жазаға қосымша жазалар да белгіленетін: мүлікті тәркілеу, өлтірудің алдында ыстық темірмен сынау, өлтіру орнына сүйрелеп апару.

Сот процесі. Ерте феодализм кезінде айыптау процесі қолданылатын. Каролина айыптау процесінің орнына сынау процесін орнатты. Азаматтық және қылмыстық

процестердің арасында айырмашылық жоқ еді. Бірақ XII-XIV ғасырларда айыптау мен жазалау мемлекеттің атынан өткізілетін болды. Сотта жекпе-жек қолданылатын. Инквизициялық процестің енгізілуі рим құқығының дамуына байланысты болды. Бұл процестің үш кезеңі бар: тергеу, жалпы тергеу және ерекше тергеу.

Бақылау сұрақтары:

1. Германия феодалдық мемлекеттілігі дамуының негізгі кезеңдерін атаңыз.
2. Ерте феодалдық кезеңдегі Германияның мемлекеттік құрылысы қандай болды?
2. 1356 ж. Алтын Булланың Германияның саяси құрылысына әсері қандай болды?
3. Германияның сословиелік-өкілдік органдарын атап беріңіз.
4. Германиядағы княздық абсолютизмнің ерекшеліктері қандай?
5. Германия феодалдық құқығының қайнар көздерін атаңыз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 10. XVII-XIX ғғ. Ұлыбритания буржуазиялық мемлекетінің және құқығының дамуы.

Мақсаты: Ұлыбритания буржуазиялық мемлекетінің және құқығының пайда болу және даму тарихын түсіндіру. Ағылшын революциясының ерекшеліктері мен нәтижелері арасындағы байланысты анықтау.

Сұрақтар:

1. Ағылшын буржуазиялық революциясы және оның буржуазиялық мемлекеттілікті қалыптастырудағы маңызы.
2. Революция кезеңінде шығарылған заңдар және олардың конституциялық монархияның қалыптасуындағы ролі.
3. Мемлекет формасының эволюциясы. Абсолюттік монархиядан конституциялық монархияға.
4. XIX ғ. конституциялық монархия. Сайлау реформалары. Екі партиялық жүйе.

Англиядағы буржуазиялық төңкерістің салдары. 1628 жылғы "Құқық жайлы петиция". Ағылшын буржуазиялық төңкерісінің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері.

1640 жылғы Англиядағы буржуазиялық төңкеріс бүкіл дүниежүзілік тарихқа әсерін тигізіп, халық өмірін жоғары нысандағы қоғамдық саяси ұйымға келтірді. Англияның төңкерісі буржуазиялық төңкеріске жатады. Бұл жағдайды өнеркәсіптің ауыстырылуы және басқа қанаушы таптар билікті өз қолына алды деп түсінуге болады. Ағылшын буржуазиялық төңкерісінің феодализмнің дамуына байланысты көп ерекшеліктері бар болатын. Төңкеріс кезінде Англияның мемлекеттік құрылысы аяқталмаған шексіз феодалдық монархияға жататын. Корольдің билігі шексіз болса да, ол парламентті таратқан жоқ еді. Англияның жергілікті өзін-өзі басқару органдары демократиялық принциптерін сақтаған болатын және қуатты төрелік сот өзінің қызметтерін тоқтатқан жоқ еді. Феодализмнің капитализмге өтуін тоқтатқан және шектеген бірталай жағдайлар болған еді. Оларды түсіндіру үшін орта ғасырлардың құқықтық нормалары мен әдеттері туралы айтқанымыз дұрыс. Буржуазияның наразылығын туғызған феодалдық монополиялар. Олар сауда қызметтерін еркін жүргізгісі келетін, бірақ король патенттерінің бәрін өзі сататын. Ал патентсіз сауда жасауға немесе өнеркәсіп ашуға бір де бір адамдарының құқықтары болмайтын еді. Корольге патенттерді сатып өзінің қазынасын толтыратын осындай жүргізген саясаты пайдалы екені анық. Ал ауылда король

өзінің заңдарымен жер жеке меншігін шектеген болатын.

Төңкерістің алдында Англияның әлеуметтік жағдайы да өте қызық еді. Олардың дворяндар топтары екіге бөлінетін. Бұндай жағдай басқа да Еуропа мемлекеттерінде болған еді. Мысалы, Францияда дворяндар ескі және жаңа дворяндарға бөлінеді. Бірақ Англиядағы жағдайлар ерекше қалыптасты. Жаңа дворяндар джентри деп аталды. Олар ақсүйектерге жатпайтын, дворян атағын сатып алушы адамдар еді, сондықтан олар жерлерін таза пайдаланғаннан басқа, өнеркәсіппен немесе саудамен де айналысатын. Ескі ақсүйек дворяндар қой бағып жүр деп оларға күлетін. Олардың ең пайдалы қызметтері жүнмен байланысты еді, олар өздерінің шаруаларына бостандық беріп, босаған жерлеріне қой бағатын. Қойдың жүнінен бүкіл дүние жүзіне белгілі шұға шығаратын. Сондықтан, бұл топ корольді жақтаса да, олардың мүдделері өнеркәсіптің дамуына байланысты екені түсінікті. Олардың экономикалық мүдделері буржуазия тобына жақын болатын, сондықтан ағылшын буржуазиялық төңкерісіне әлеуметтік рөлдері әсерін қатты тигізді. Олар буржуазиямен одақтасып корольге қарсы шықты.

Ағылшын корольдері Тюдорлардың мүддесін қорғаған болатын. Көптеген жылдар бойы Англияның ауылы нарыққа байланысты болды және капиталистік өнеркәсіп жаңа капиталистік жер иеленушілер негізін салды. Осыған орай төңкеріс кезінде жаңа дворяндар өздерінің тағдырын капитализмнің дамуымен байланыстырды. Осы жағдай Англия төңкерістің ерекшеліктерін анықтады. Буржуазияға қарсы бүкіл дворяндар емес, тек қана көне дворяндар қарсы шықты. Ал джентри қатарлары сенімді одақ болып көрінді. Сонымен, Англияда буржуазиямен қатар жаңа дворяндар монархияға, феодалдық дворяндарға және шіркеудің үстем таптарына қарсы тұрды. Англия төңкерісіндегі жауапты күш халықтың топтары: шаруалар, жұмыскерлер, саудагерлер. Бірақ төңкеріс халыққа ешнәрсе берген жоқ. Керісінше, шаруалар Англияда капиталистік құрылыстың құрбаны болды. Бірақ Англияда Ақ және Қызыл розалардың соғысынан кейін ақсүйектердің саны азайып қалды. Англияның лордтары парламентте өздерінің жеке палатасында мәжілістерін өткізетін, олардың саны жүзге жақын еді. Бірақ лордтардың көбі өздерінің атақтарын тек қана XVII ғасырда ғана ала бастады.

Парламентте жаңа дворяндар (джентри) және буржуазия топтары бірге қосылып, корольге қарсы оппозиция құрған болатын. XVI-ғасырда Англияда қаладағы өнеркәсіптердің саны өсті. Төңкеріске дейінгі Англияда ішкі және сыртқы сауда тез дамып, бұл өнеркәсіптің қайта құрылу процесіне айналды. Лендлордтар шаруалардың жерлерін жаулап алуы мануфактураның құрылуына күшті әсерін тигізді. Жерсіз қалған шаруалар өздеріне жұмыс орнын өнеркәсіп өндірісінен іздеді. Сонымен, олар жұмысшылардың санын көбейтті. Англияның солтүстігіндегі дворяндар бұрынғыдай өмір сүріп, негізгі табысты шаруалардан пайда болған феодалдық алымдардан түсіріп отырған. Төңкеріске дейінгі Англияның селолық шаруашылығы өнеркәсіппен айналысқан жоқ, бірақ көптеген жағынан озық болатын.

Англияның буржуазиялық революциясының тағы бір ерекшелігі—діни наным бойынша өтуі. Бұл діни жалаумен өткен соңғы төңкеріс.

1621 жылы Англия королі Яков Бірінші өзінің ерекше парламенттегі жіберген сәлемінде ол өзінің көзқарасын мәлімдеді. Ол Парламентті корольдің жиналған малайы деп көрсетті. Парламент корольдің қолына меморандум ұстатты, король меморандумды жыртып тастап, Парламентті таратты. Бірақ үш жылдан кейін экономикалық жағдай корольді ауыр жағдайға қойғасын, ол парламентті қайтадан жинады. Осы жағдайда парламенттің қауым палатасы Яков Бірінші айтқан сөзіне наразылығын көрсетіп, парламентті король өзінің билігімен ғана жинамайды, оның құқықтары бұрынғыдан келе жатыр және король парламенттің құқықтарын сыйлауы керек деп мәлімдеді. Оған Яков Бірінші Корольдің құқығын құдай берген, сондықтан ол тек соның алдында жауапты деп қарсы сөйледі. Парламенттің мүшелері Ұлы Еркіндік Хартиясы деген ұлттық құжатты корольдің есіне салды. Король мен парламенттің арасында қайшылық туып, наразылық басталды. Яков Бірінші саясатын оның баласы король Карл Бірінші жалғастырды. Олар

рим құқығына тіреліп, корольдің жоғары құқықтық жағдайын және құқықтарын дәлелдегісі келген еді, бірақ Англияның парламенті жалпы құқығын пайдаланып, өзінің әділеттілігін дәлелдеді. Король Жұлдыз палата және Жоғарғы комиссия деген төтенше соттарды құрды, парламенттің келісімін сұрамай жаңа салықтарды енгізді. Корольдің әйелі Генриетта Мария - Франция королінің қарындасы, католиктердің дініне сенетін, Англияның халқы бұл жағдайға қарсылығын білдірді.

Карл Бірінші 1628 жылы парламент мәжілісін шақырды. Парламент оның қолына "Құқық туралы петиция" деген актіні ұстатты. Бұл құжатта Англияның бұрыннан келе жатқан еріктері мен әдеттері, парламенттің құқықтары туралы айтылған.

Бұл петицияның 1-бабында Эдуард Бірінші және Эдуард Үшінші корольдердің XIII ғасырда алынған заңдарына сүйеніп, ешқандай салықты король парламенттің келісімінсіз сала алмайды делінген. Соңғы уақытта заңға қайшы салықтар болды. Оларға парламент рұқсат еткен жоқ 3,4- баптарында Еркіндік Ұлы Хартиясы бойынша Англияның бір де бір адамы сотсыз құқығынан айырылуға, түрмеге қамалуға, жерден айырылуға, жауапқа тартылуға тиіс емес.

5 - бабында Жұлдызды палатаның қызметі заңды емес делінген. Бұл ерекше трибунал саяси қылмысты істерді қарайтын. Басқа дінге қарсы істерді ерекше сот органының "Жоғарғы комиссиясы" қарайтын. Бұл екі сот та корольдің қолында болды. Бұлар Еркіндік Хартияның бостандықтарына қайшы еді.

6 - бапта солдаттар мен матростардың жеке адамдардың үйлерінде тұруы ежелгі әдеттерге қарсы деп көрсетіледі. Бұл жағдай ел заңдарына қайшы болатын.

7 - бапта солдаттар мен матростарды әскери жағдайдың соттарымен соттаудың дұрыс еместігі айтылған. Бұндай жағдай тек соғыс кезінде қолданылуға тиісті. Бұл заңға және елдің салтына қарсы енгізілген, ал осы уақытта нағыз қылмыскерлер бос жүреді.

8,9- баптарда өлім туралы көптеген бұйрықтардың нәтижесіз қалып отырғаны айтылған.

10 - бапта осы тоғыз бапта айтылған талаптардың бәрін бірге түйіндеп корольдің алдына қою принципі бар. Парламент Ұлы Еркіндік Хартиясының баптарын корольдің есіне салып дәлелдеген болатын. Бірақ король парламенттің айтқан талаптарына көңіл бөлген жоқ. Парламент бұған наразылық білдіргеннен кейін король парламентті таратып жіберді. Ол 11 жыл парламентсіз мемлекетті басқарды. Парламенттің басқарушысы Тауэр түрмесіне қамалып, сол жерде қайтыс болды.

1637 жылғы Шотландияда көтеріліс болды. Бұған қатысқан адамдар корольдің әскерлерін жеңіп, корольдің әскері ыдыраған соң, мемлекеттің экономикалық жағдайы нашарлады. 1640 жылы король наурыз айында парламентті қайтадан жинады. Бірақ парламент корольге Құқық туралы петицияны есіне салып, орындалғанына көңіл бөлді. Парламент жаңа салықтар мен ақшаны бекіткен жоқ. Король парламентті қайтадан таратып жіберді.

1640жылы күзде корольдің де, мемлекеттің де жағдайлары нашарлады. Феодалдық абсолюттік құрылыс терең де саяси қайшылыққа әкелді. Корольдің жағдайы ауырлай түсті. 1640 жылы 3-қарашада ол парламентті мәжілісіне шақырды. Бұл парламент Ұзақ деген атқа ие болып, Англиядағы төңкерісте буржуазияның органы ретінде үлкен рөл атқарды ол 1653 жылға дейін үзіліссіз қызмет етті. Ол кейбір жоғарғы корольдің уәзірлерін жазалау, төтенше соттарды жою, зиярат етушілерді жауапкершілікке тарту туралы да корольге талап қойды. Парламент халықтың тірегенін сезе отырып, феодалдық-абсолютистік құрылысқа шабуылға шықты. Кейіннен корольді жақын көруші-лорд Страффорд, архиепископ Лод және басқа корольдік абсолютизмнің белсенді мүшелері тұтқындалды. Парламент корольдің әлсіздігін пайдаланып, өмірбойы сайланатын сотты енгізді. Түрмелерден саяси тұтқындар босатылды, палатаның қаулысы бойынша заң қабылданды, соның нәтижесінде парламенттің шешімінсіз салық жинауға тыйым салынды. 1641 жылы парламент Үш жылдық акт деген заңды қабылдады. Бұл заң бойынша парламенттің екі мәжілісінің арасындағы үзіліс үш жылдан кем болуға тиісті

емес. Король парламенттің мәжілісі басталғаннан кейін оны 50 күн тоқтата алмаған болатын. Сөз бостандығы туралы заң қабылданды. Англияда буржуазиясының арқасында абсолюттік монархия орнына шектеулі монархия құрылды. 1641 жылдың аяғында парламентте корольге қарсы көтеріліске шығуды қауіпті деп есептейтін мүшелер көбейді.

1641жылдың аяғында парламент корольге Ұлы ремонстрацияны берді. Парламент бұл заңды соғысып қабылдады дегенмен, король оны қабылдаған жоқ. Бұдан кейін парламент корольге 19 баптан тұратын ұсыныс енгізді. Бұл талаптарда корольдің билігін шектеу туралы айтылған болатын. Бірақ король бұған да көңіл аударған жоқ. Ал 1642 жылы король мен парламенттің арасында ашық шиеленіс басталды. Король өзі бұрыннан келе жатқан әдеттерді бұзып, парламентке оппозицияның өкілдері қамауға келді. Бірақ олар тығылып, ұстатқан жоқ.

Осыдан кейін король Англияның солтүстігіне кетіп, әскерлерін соғысқа дайындай бастады. Корольді жақтаған адамдар кавалерлер деп аталды. Ал оған жағынған өкілдер өздерін "дөңгелек бастылар" деп атады. Сонымен, төңкерістің заңды бірінші кезеңі аяқталды. 1642 жылы жазда парламент пен корольдің арасында ашық азаматтық соғыс басталды. Корольді ағылшын шіркеуі, ескі дворяндар, феодалдар, батыс және солтүстік графтіктер жақтады. Ал парламенттің жағында өнеркәсіп дами бастаған графтіктер, буржуазия, жаңа дворяндар және халықтың көбі болатын. Джентридің әлеуметтік рөлі екіге бөлінді. Бір жағынан олар дворяндарға жақтасып корольді жақтайды және түсінеді, бірақ олардың экономикалық мүддесі буржуазияға жақын. Сондықтан олардың төңкерістегі рөлі ерекше. Соғыс басталғаннан кейін бірінші кезеңінде корольдің әскерлері жеңе бастады. Бұл жағдайды түсінуге болады. Корольдің әскерлері дайындалған, жақсы қаруланған, үйренген, ал парламент әскерлерінің бұндай жоғары сапасы жоқ еді.

Парламенттегі партиялардың арасында қайшылық туындады. Парламент мүшелері: пресветериандар, индепенденттер және левеллерлер деген үш топқа бөлінген. Пресветериандар - ең ірі сауда иелерінің және қаржы буржуазияның және жоғары джентридің мүддесін қорғайтын. Олар парламенттің әскерлері жеңілгенінен қорқып, корольмен татуласу керек және онымен бейбітшілік шарт құрып, қайтадан Лондон қаласына шақыру керек деген болатын. Олар конституциялық монархияны, шіркеудің реформасын, корольмен татуласуды, төңкерісті тездетіп аяқталуын қолдады. Өздеріне керегін революциядан алғаннан кейін, корольдің билігін шектеп, конституциялық монархия құрса, шіркеуді шектесе болды деп санағаны мәлім.

Бірақ оларға қарсы индепенденттер шықты. Индепенденттер орта сауда, өнеркәсіпті буржуазия және орта джентрийлерге арқа сүйеді. Олардың басшыларының біреуі О.Кромвель болатын. Индепенденттердің алдына қойған талаптары пресветериандардан кеп артық болатын. Олар монархия емес, республика құрғысы келген еді. Шіркеудің жерін тәркілеуге ұшыратып, жер иеленушілердің бәрін сайлауға жіберу, саудамен байланысты жеңілдіктердің бәрін жою, төңкерісті жалғастыру керек деп санады. Олар шіркеу реформасын талап етті.

Левеллер - тенестірушілер, орта шаруалармен және қалалық буржуазиямен байланысты еді. Оның басшысы полковник Джон Лильборн болды. Олардың талабы-сайлау жүйесін демократизациялау, барлығының заң алдында тең болуы, парламентті жыл сайын қайта сайлап отыру. Сотты демократизациялау, сауданың толық бостандығы, саудасаттықтағы салықты айқындауға халықтың қатысуы. Олар халық егемендігін бірінші болып жариялады. Бұларды кейіннен француз, америка төңкерісінің өкілдері қолдап кетті. Халықтық егеменділіктің бірінші негізгі мағынасы - халықтық билік. Бірақ левеллерлер толық теңгерушілікке жете алған жоқ.

Парламент әскерлері жеңілгеннен кейін Кромвельдің ұсынған жоспарын қабылдауға мәжбүр болды. Кромвель жалпы бір ортақ әскерді ұйымдастыру керегін дәлелдеп шыққан еді.

О.Кромвель әскербасының орынбасары болып тағайындалды. Тәртіпке келтіріп, бір орталыққа бағындырғаннан кейін Парламенттің әскерлері жеңе бастады. Корольдің

жағдайы ауырлады. Оның әскері әлсіреп, оларға төлейтін ақшасы бітіп, солдаттар қаша бастады. Бірталай адамдар парламент жағына шыға бастаған еді. 1645 жылы парламенттің әскерлері ірі жеңіске жетті, Незби деген жерде олар корольдің әскерлерінің быт-шытын шығарды. Король Бірінші Карл Шотландияға қашты, кейін Шотландияның адамдары оны Англияның қызметкерлеріне қайтарып берді. Англиядағы жағдай қатты шиеленіскен еді. Бар билік әскердің қолында, король тұтқында, ал парламент не істерін білмейді. Индепеденттер әскер қолында болғанын қолданып, пресветериандардан билікті тартып алды. Пресветериандар корольмен татуласу керек, оның құқықтарын шектеп орнына қою керек деген саясатты ұсынған. Олар парламентте басым көпшілік еді. Оларға қарсы ұйымдасқан индепеденттер мен левеллерлер монархияны құртқысы келді. Әскердің басшылары осы партиядан болғаннан кейін, оларды әскер де жақтады. 1646 жылы парламент резолюциясын қабылдап, үш маңызды принципті бекітті: Биліктің қайнар көзі-халық; Парламенттің қауымдар палатасы-Англияның ең жоғары билігі; Қауымдар палатасы қабылдаған заң-ең жоғарғы заң. Король мен лордтар палатасы қабылданған заңға қарсы болса да, бұл заң өз күшін сақтайды. 1647 жылы күзде әскерде левеллерлер қозғала бастаған болатын. Бірақ индепеденттік басшылық олардың қозғалысын басты.

1648 жылы Кромвель парламентті тазартты. Бұл оқиға полковник Прайдтың тазартуы деген атақ алған болатын. Прайд парламентке келіп, депутаттардың бәрін бір есіктен тексеріп кіргізді. Ол парламентке пресветериандарды жіберген жоқ. Олар: "Сіздің осылай

іст еуге қандай құқығыңыз бар?"-деп сұраған кезде, Прайд-"қару құқығым", -деп жауап берген екен. Енді парламентте тек қана индепеденттер қалды. Бұл парламенттің қалдығын "парламенттің құйрығы" деп атайтын еді.

Индепеденттердің бағдарламасын одан әрі левеллер апарды. Олар корольдің және лорд палатасының билігін жою туралы айтқан болатын. Парламентке депутаттарды жылда сайлау керектігін айтты. Депутаттар халық алдында жауапты. Азаматтардың туғаннан болған құқықтарын ешкім қайтып ала алмайды. Левеллердің бағдарламасы индепеденттердікімен салыстырғанда прогрессивтік сипатта болатын. Бірақ олар оны жүзеге асыра алған жоқ.

Билік басындағылар Англияның халқына қауіпті, реакцияның тірегі және пайдасыз деп 1648 жылы лорд палатасының көзін жойды да, 1649 жылы корольдің өзін соттады. Бұл сотты басқарған белгілі Джон Бред-шоу деген заңгер. Король "Сіз мені соттайтындай құқығыңыз жоқ, маған осы біздің мемлекетіміздің корольді халық соттаған бір прецедентін көрсетіңіз"- деді. Шынында, жалпы құқық бойынша оның айтқаны заңды еді. Бірақ сот көп куәгерлерді сұрастыра келді де, корольдың өзі халқына қарсы шыққанын дәлелдеді. Куәгерлердің бәрі оның қаталдығын көрсетті. 131 сот қызметкерінің тек қана 59-ы шешімге қол қойды. Ал басқалары жауапкершіліктен басын тартып, соттың мәжілісіне келмегенін дұрыс көрді.

1649 жылдың 30 қаңтарында Англия королін сот өлім жазасына кесті. Король тиран, адам өлтірген қылмыскер, өзінің отанын сатты және осы мемлекеттің қарапайым жақсы азаматтарының жауы деп мәлім етті. Корольдің билігі бостандық үшін, Англия халқының мүддесі үшін қауіпті деп есептелді. Енді корольдің билігі Англияға керек емес, ол бостандыққа, қоғамдық қауіпсіздікке қауіпті және пайдасыз деп жарияланды. Корольдің билігі осы елде және Ирландияда бір адамның қолында болуы тәжірибе жүзінде мойындалды. 1649 жылы акті бойынша Англия республика болып жарияланды. Бірақ бұл көпке созылған жоқ, Англияда протекторат деген саяси режим құрылды.

Бақылау сұрақтары:

1. Англиядағы буржуазиялық революцияның алғы шарттары қандай болды?
2. Ағылшын буржуазиялық революциясының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктерін атаңыз.
3. Кромвельдің протекторатының орнау себептері қандай?

4. Конституциялық монархияны орнықтырудағы 1689 ж. құқық туралы Билльдің ролі қандай?

5. 1701 жылғы тақ мұрагерлігі туралы актінің негізгі мазмұнын баяндап беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.

2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.

3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.

4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 11. XVIII-XX ғғ. АҚШ мемлекетінің және құқығының дамуы.

Мақсаты: АҚШ мемлекетінің және құқығының даму тарихымен, 1787 ж. АҚШ Конституциясы бойынша басқару жүйесімен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Солтүстік Америкада ағылшын отарларының пайда болуы. Мемлекет формасының эволюциясы. Отарларды басқару.

2. Тәуелсіздік үшін күрес және штаттарда республикалық басқару формасының орнауы. Континентальді конгресс.

3. 1776 ж. Тәуелсіздік декларациясы және штаттардың конфедеративтік одағының құрылуы. 1781 ж. «Конфедерация баптары».

4. 1787 ж. Конституция. Билікті бөлу принципі мен «тежемелік әрі тепе-теңдік» жүйесінің арақатынасы.

5. АҚШ-тағы құқықтың қайнар көздерінің жүйесі. Федеративтік мемлекеттік құрылымның құқықтық жүйеге әсері.

6. АҚШ Конституциясына енгізілген түзетулер. Президент өкіметі рөлінің артуы. Федералдық және штаттардағы заңдардың арақатынасы.

XVII-XVIII ғасырларда Солтүстік Американың Атлантика мұхиты жағалауында 13 отар құрылды. Отарлардағы адам саны 2, 5 млн. -дай еді. Оның жарты миллионы африкалық негрлер болатын. Отарлықтар Американың жергілікті тұрғындарын үндістерді құлдыққа көндіре алмады. Көпшілік қоныстанушылар Еуропадан, оның ішінде көбі Англиядан келгендер еді. Отарлардың мемлекеттік құрылыстары Англияның өзіне өте ұқсас болатын. Олардың ішкі істердегі автономиясы король бекіткен қағаздармен айқындалды. Қоныс аударушылар өздерімен бірге Америкаға отандарында қолдана алмайтын ескі еркіндіктерін, кейбір биліктерін ала келді. Олар табиғи заңдылықтар іліміне сүйене отырып, өз заңдарын құрды. Отарлар феодализм тәртіптерін білген жоқ. Олардың экономикалық дамуы XVII ғасырда қалыптасқан буржуазиялық қарым-қатынастар негізінде өрбіді.

Ағылшын мемлекеті отарларға тауар өткізетін нарық және шикізат көздері ретінде қарады. Олар жаңадан пайда болып келе жатқан американ буржуазиясының мүдделеріне мейлінше қысым жасады. Америка тұрғындарына құл сатумен айналысуға рұқсат етілген жоқ, тауарларды тасымалдаумен тек ағылшындар айналыса алатын болды, өнімдері шығарылмады. Георг- III фермерлерге Аллеган тауларының ар жағындағы жерлерді иеленуіне тыйым салды. Америкадағы мақта, темекі, жүгері құнының төмен болуы, ағылшын тауарларының қымбаттығы плантаторларды жиі-жиі банкроттыққа ұшыратып отырды. Еуропа мемлекеттерінен әкелінген тауарларға төлейтін салықтарды көбейтті және оны күміс ақшамен телеуге мәжбүр етті. Бірақ Англияның Америка отарларын бағындыра, ырқына көндіре ұстамақшы болған, экономикалық дамуын тоқтатпақшы болған әрекеттері Америка халқының үзілді-кесілді батыл қарсылығына тап болды.

Америка төңкерісінің алғы шарттары.

Америкаға алғашқы британ қоныстаушыларының келгенінен бастап, ағылшынның солтүстік американдық отарларындағы азаттық қозғалысының басталуына дейін бар-жоғы 150 жыл етті.

Британияның отарлары Еуропалық қоныстаушылардан бос еді. Бірақ америкалық абориген-үндістерді өз жерлерінен ығыстыра отырып орналасқан. Отаршылдар үндістерден ауыл шаруашылық дақылдарын өсіруді, шаруашылық әдістерін және аң аулауды үйренді. Өз өмірлерінде үндістер мәдениетінің әсері сезінді. Үндістер оларға алғаш кезде азық-түлікпен көмектесті. Бірақ сол Американың негізгі халқын отаршылдар өлім жағдайына жеткізсе де, оларды 13 отарда жұмысшылар жетпей жатса да, құлға айналдыра алмады.

Тәуелсіз мемлекет құрудың алғы шарттары болды, Американың төңкерісі отарлардың біртұтас мемлекетке бірігуі үшін объективті жағдай жасағаны мәлім.

Төңкерістің қайнар кездері Америка экономикасы үшін дәстүрлік жолмен дамыды. Метрополия мұхиттың ар жағына өзінің шаруашылық өнімдерін шығару арқылы олардан көп табыс (кіріс) алып отырды. Отарлардың еншісі британ шаруашылығы үшін негізгі материал, шикізат жеткізуші болып табылатын. Олардың қарым-қатынастары пайда табу негізінде құрылған.

Англияның бұлай қарай тасымалдағаны кеме бөлшектері, шойын, ауыл шаруашылық өнімдерінен бидай, күріш, индиго. Сауда өте қиын жолмен жүргізілді. Ағылшын буржуазиялық төңкерісі кезінде 1649 жылы қабылданған Навигациялық акт сауданы тек ағылшын су жол қатынастарымен өткізуді қажет деп тапты. Саудаға қатысатын кемелердің капитандары болып тек ағылшын мемлекетінің азаматтары тағайындалатын.

Өздеріне қатыссыз сауданы басқа елге жіберуге отарлардың құқығы болған жоқ. Барлық заттар Лондон арқылы өтуге тиіс болды. Сауда жүргізгені үшін олар Англияға үлкен баж салығын төледі. Бірақ Навигациялық акт бекіткен сауда шарттары Америкаға белгілі бір пайда берді. Англия Еуропаның ең бай және прогрессивтік мемлекеттерінің бірі. Оның тауарларының сапасы өте жоғары болатын. Сондықтан олар дамыған елдердегі жеңіл өнеркәсіпті пайдаланды. Одан басқа отарлар Британ кредиттерін пайдаланып, британ әскері мен флотының қол астында болды. Ағылшын жеке меншігіне қол сұққан адамдар өте қатты жазаға кесілді, көбіне ол өлім жазасы болатын.

Ағылшын кемелерінің төрттен бір бөлігі отарларда жасалды. Отарлар жасырын жолмен контрабандамен айналысатын. Олар жергілікті өкіметпен шарт жасасып, қалпақ, етік, жиһаз тағы басқа заттарды жасай бастады.

1769 жылы ағылшындар сауда палатасын құрды. Ол жеңіл өнеркәсіптегі ағылшын монополиясын қолдады. Бірақ бәрі бір өсу қарқыны жоғарылаған жоқ. 10 американдықтың тоғызы ағылшын киімін киді. Үлкен табыс әкелген ол үштік сауда. Үндістаннан барлығы қант шығарды, ал Жаңа Англия одан ром шарабын жасатып, сөйтіп, оған Африкадан құлдар сатып алатын.

Революцияға дейін ұлтаралық жағдай үлкен масштабты қамтыды, яғни, Америкада ортақ нарық болды. Бұл капиталистік экономиканың бірден жоғарылауына мүмкіндік туғызған еді. Американдықтардың негізгі шаруашылығы-ауыл шаруашылығы болғаны мәлім.

Әлеуметтік құрылысы. Америкадағы халықтың құрылысы өте ерекше. Феодал лордтар бүкіл жерлерінің оннан тоғызының қожасы. Жұмысшы күші-ағылшын "заңдастырылған малайлары", олар Англиядан кезінде Америкаға жете алмай, ақшалары жоқтығынан кеме иелерімен шартқа отырып, солардың малайлары боламыз деп міндеттеме алғандар еді. Бірақ Америкаға келгеннен кейін олар біршама жұмыс істеп, өздеріне жер алды да, американың фермерлеріне айнала бастады. Жердің молдығы оларды көп уақыт езгіге салуға мүмкіндік берген жоқ. Американың жарты миллион адамы Африка негрлері оңтүстікте плантацияларда жұмыс істейтін еді. Америка халқының көбін ерікті фермерлер мен қолөнершілер құрайтын.

XVIII-ғасырдың ортасында отарлардың саяси құрылысы былай қалыптасқан болатын: губернатор жергілікті ақсүйектерден немесе қызметкерлерден сайланды. Кейбір отарлар губернаторларды өздері сайлайтын еді. Отарлар үшке бөлінді: қызметкерлердің басқаруымен болған жергілікті отарлар, жеке отарлар, жеке адамның иесі, оларды сол отардың иесінің өзі басқарды және ағылшындардың негізінде құрылған, өзін-өзі басқаруға келген отарлар. Отарлардың басында губернатор тұрды, оны ағылшын королі тағайындайды немесе отардың халқы сайлап қояды.

Америка төңкерісі көп ерекшеліктері болды. Оны тапсыз күрес деп атайтын. Ол бүкіл Америка халқының тәуелсіздігі үшін, бостандығы үшін өткізген күресі. Бірақ революцияға қатысқан адамдар ағылшын әдеттеріне сәйкес лоялистер тори және патриоттар деген екі топқа бөлінген еді. Лоялистер-корольді жақтаушы топтар. Патриоттар-метрополиялық саясатқа қарсы, ескі отарлық режимді бейнелейтін жеңілдікке ие сословиенің дұшпандары.

Конституцияның алғашқы бөлігі Ньютонның физикасы сияқты әрі ғылыми, әрі рационалды кішігірім преамбула мен үлкен мақаладан тұрды. Оған қосымша ретінде 26 түзету алынған. Бірінші 10 түзетуде жалпы алынғанда "Құқық туралы Билль" деп аталады. Бұл түзетулер 1791 жылы алынды. Бұдан басқа 16 түзету қабылданған, олардың арасында ең маңыздысы-13, 14, 15 баптар. Бұл баптар АҚШ-тағы құлдықты құртты.

Преамбуласында Конституцияның мақсаты анықталған-штаттың одақтары құрылды. Конституция 7 баптан тұрады: 1-АҚШ Конгресі; 2-АҚШ Президенті; 3-АҚШ сот билігі; 4-штатпен федерацияның өзара қарым-қатынастары; 5-түзетулерді енгізу реті; 6-конституцияның жоғарғы принциптерін тағайындау; 7-Конституцияны бекіту реті.

АҚШ Конституциясы негізгі үш принципті бекітеді. Ең алдымен АҚШ мемлекетінің негізгі принциптеріне өкіметтің бөлінуі жатады. Конституцияға Локк және Монтескьенің өкіметті бөлу жөніндегі идеялары кірген. Мұндағы сөз тар мағынада-көлбеу принципімен: заң шығарушы билік, атқарушы билік және сот билігі болып бөлінеді. Осы негізгі принцип әрбір федерацияның субъектерінде де қолданылады. Таза догматтар америкалық концепция өкіметке бөлінген, бұл төмендегіше жинақталды деп көрсетіледі. Мемлекетті басқару саласының қызметі заң шығару, сот, атқарушы билік болып үшке бөлінеді.

Әртүрлі міндеттерді іске асыру барысында үшеуіне де, түрлі басқарма бөлімшелеріне де лайықты болып келеді. Бұл бөлімшілер конституция бойынша тепе-тең және бір-біріне тәуелсіз. Әртүрлі тәртіп бойынша қалыптасқан мемлекеттік органдар, олардың өкілдік мерзімінен, бағыныштылығымен тығыз байланысты. Мұндағы негізгі рөлді жүйенің шыдамдылығы мен қарама-қарсылығы атқарады. Оның мәні, әрбір биліктің, Конституцияға қарсы көрінуі мүмкіндігінде жатыр.

Конгресс президенттің заң ұсыныстарын кейінге қалдыруға, федералдық лауазымды қабылдауға, импичмент тәртібімен президентті сотқа тартуға құқылы.

Президентке берілген құқық-тыйым салу. Жоғарғы соттың сот қызметкерлері Президент пен Сенаттың бірігуі арқылы тағайындалады, оның жұмысы Президентке де, Конгреске де қатысты емес, кейбір жағдайда импичментке шығуға мүмкіндігі бар.

Конституцияның негізгі екінші принципі-федерализм, яғни, биліктің жоғарыдан төмен қарай принципімен бөлінуі. Штаттар мен Одақ арасындағы міндеттер айқын ажыратылған. Ол одақтың қызметіне қатысты мәселелерді қамтиды.

Конституцияның негізгі үшінші принципі-Конституцияның үстемдігі. Конституция "елдің жоғарғы құқығы" ретінде жарияланады, бұл федерациялық штаттың децентралистік үрдістері мен бірігуіне қарсы бағытталған.

АҚШ президенті атқарушы билікті басқарады, төрт жылға сайланады. Президент қайтыс болып немесе қатты науқастанған жағдайларда да бұл мемлекетте жыл толғанша сайлау өткізілмейді, Президенттің орнына кім тағайындалатынын Конституцияда анық белгіленген: Вице-Президент, одан кейін төменгі палатаның төрағасы, мемлекеттік хатшы, ж.б. Президент орнына ұмтылған кандидат АҚШ азаматы, 35 жасқа толған, Америкада тұрақты 14 жыл тұрған болуы керек, оны Вице-Президентпен бірге дәрежелі

сайлайды, алдымен 538 адам сайлаушыларды сайлайды (100 адам) Сенат, 438 төменгі өкілеттер палатасы), осы алқа саяси тізім бойынша қатаң партиялық тәртіппен Президенттің өзін сайлайды.

Конституцияның бірінші бөлімінде барлық заң шығарушы құқықтар АҚШ Конгресіне берілген, олар Сенаттан және өкілдер палатасынан тұрады. Парламенттің құрылысы мемлекеттің федеративтік құрылысын көрсетеді. Өкілдер палатасына 25 жастағы адамдар сайланады, олар екі жыл бойы қызмет істейді. Бір сайлау округіне кіретін сайлаушылар саны 30000. Сенатқа әрбір штат екі сенатордан сайлайды, 1913 жылдан бастап сенаторлар 17-бап бойынша сайлаумен бекітілетін болды. Сенаттың төрағасы Вице-Президент. Сенаторлардың үштен бірі екі жылға, үштен бірі төрт, ал қалғандары жеребемен алты жылға сайланады. Сенат өзіне жүктелген жұмыспен бірге Президентті де тексеруге құқы бар. Сенаторлардың үштен екісінің қолдауымен өкілдер палатасы президентті кінәлауға, орнынан алуға құқықты. Сенат президентке шарт қою кезінде келісімін береді, әрі Жоғарғы сот мүшелерін тағайындай алады. Өкілдер палатасымен салыстырғанда Сенаттың өкілеттілігі үлкен. Конгресс сайлаудан кейін желтоқсан айының соңында бірінші рет жиналады.

Конгресс баж салығын жинауға, төлеуге, акциз кепілдікті төлеу, шетел мемлекеттерімен, әртүрлі штаттармен және үндіс тайпаларының арасында сауда жүргізуге мұрындық болады.

Ол Жоғарыдан төменге дейінгі соттарды қабылдап, соғыс ашу, әскер жинау және құру, флот біріктіру, елдегі заңды орындайтын милиция құру, басқа да мүмкіндіктер-туғызу жұмыстармен айналысады.

Конгресс кіріс салығын тағайындай алады.

Президент төрт жылға сайланады, ол атқарушы билікті басқарады. Президент лауазымды орынға қызметкерлерді тағайындау үшін Сенаттың келісімін алуы керек, үлкен халықаралық шарттарға қол қояр уақытта сенаторлардың үштен екісі қатысып отыруы шарт.

Сот органдары жергілікті және федералдық сот болып бөлінеді. Конфедерация тұсындағы сот билігі егемендік белгісі ретінде федерацияның субъектілерінде қалды, ал федерация тұсында құрылған штаттарда сот биліктің жартысы ғана қалды. АҚШ соты штат соттарының тұрасындағы жоғары және оның сапасының бірінші инстанциясында халықаралық құқыққа қатысты барлық істерді қарайтын болды. Штаттардың талас мәселелерін федералдық сот қарайды.

Конституцияға қабылданған түзетулерді үш топқа бөлуге болады: бірінші 12-түзету штаттың және жеке адамның құқықтары үшін болған күреспен байланысты, 13-15 түзету ХІХ ғасырдың алпысыншы жылдарында құлдықты жою жөнінде әр түсті азаматтардың сайлау құқықтарын ұсыну және ХХ-ғасырдағы демократиялық түзетулер Конгрестің салық көбейту жөніндегі 1913 жылғы 16 түзету Сенатты сайлаудағы өзгерістер туралы. 1917 жылда тікелей сайлау енгізілді, 1920 жылдарда заң бойынша әйелдерді сайлауға құқық берілді.

АҚШ Конституциясы-буржуазиялық мемлекеттің бірінші жазылған Конституциясы, ол 1787 жылы 12 қыркүйекте Филадельфия Конвенті негізінде жасалып, 1789 жылы 4 наурызда күшіне енді.

АҚШ-тың бірінші Конституциясы-халықаралық құқықты қамтитын федеративтік республиканы бекітті. Қабылданған Конституцияға бұрынғы ағылшын отары негізінде құрылған тәуелсіз 13 кішігірім мемлекеттің кіруі бекітілді. Бұл одақтың құрылуына ғасырдың идеологиялық, әлеуметтік, саяси, экономикалық қажеттілігі де әсер етті.

Жергілікті халықтың қоғамдық көзқарасы мемлекеттің жас қорғаушылары мемлекеттің бірлігін өте қиын жағдайға өткізді, олар конституциямен бірге конфедерацияның баптарын да талап етті.

55 делегаттың ішінде Джордж Вашингтон, Гамильтон, Франклин, Мэдисон, Вильсон тәрізді қайраткерлер болғандығы мәлім. Әртүрлі жағдаймен қатыса алмаған Джефферсон,

Патрик Генри, Джон Адамс тағы басқа радикалдар болды.

Құқық туралы билль(1789, 1891 ж.ж. АҚШ)

АҚШ Конституциясына енгізілген алғашқы он түзету.

I.Конгресс белгілі бір дінді орнатуға немесе оған кедергі келтіруге арналған немесе сөз еркіндігін, баспа еркіндігін шеттететін заң шығарылмайды. Енді халық бейбіт түрде жиналып өкіметке өтінішпен бара алады.

II.Егер мемлекеттің қауіпсіздігі үшін милиция керек болса, онда халықтың қару табуы шектелмейді.

III.Бейбіт кезде ешбір жауынгер кез келген үйдің иесінің келісімінсіз ол үйге кіре алмайды. Ал соғыс кезінде заңда бекітілген жолмен ғана кіре алады.

IV. Халықтың жеке меншігін, үйін, құжатын мүлкін себепсіз тексеруден, тұтқынға алудан қорғануға құқығы бар. Тексеру, тұтқынға алу ордері тек себептер және антпен дәлелденген болуы керек. Және онда тексеруге жататын жер немесе тұтқынға алынатын адам нақты көрсетілуі керек.

V. Ешкім үлкен жюриден шығатын адамды қылмыс істегені үшін жауапқа тарта алмайды, егер ол құрғақ және теңіз күштерінде, милицияда немесе соғыс кезінде болмаса. Ешкім жасаған қылмысы үшін екі рет жауапқа тартылмайды. Қылмысы болмаған жағдайда ешкім зорлап мойындатқыза алмайды.

VI. Әрбір қылмыстық тергеуге айыпкер жедел сот сұрауға болады. Айыпкер қылмыс жасаған жерде сол қылмысты көрген куәгермен бетпе-бет кездесуге құқығы бар. Айыпкер адвокатпен қамтамасыз етілуі керек.

VII. Егер жасаған қылмыс жиырма доллардан асса, онда ол істі сот қарауға тиіс. Бір қылмыс екі рет АҚШ сотымен қаралмайды.

VIII. Үлкен мерзімді жаза қолданылмайды және ауыр жаза да қолданылмауы керек.

IX. Конституцияда айтылатын заңдар басқа заңдарды кемітіп немесе жоққа шығаратындай болып жазылмауы керек.

X. АҚШ-пен берілген өкілдік халық пен штаттардың қолында қалады.

Сонымен, 1787 жылы 17 қазан күні Конвент Конституция жобасын мақұлдады және осы Конституция 1789 жылдың төртінші айында заңды күшіне ие болды. Конституцияның мазмұнына құл иеленушілердің және ірі буржуазияның келісімге келгені анық көрінеді. Сол кездегі тарихи жағдайларда ол прогрессивтік мағынаға ие болып отырды. Өйткені ол Америка республикасының билік органдарының жүйесін заң жүзінде жазалап отырды. Және бұл буржуазиялық мемлекеттердің ішінде халықтың егемендігі туралы жазылған ең бірінші конституция болды.

Ең жоғарғы жалпы феодалдық заң билігі Конгреске беріледі. Конгресс екі палатадан тұрады. Олар жоғарғы және төменгі. Жоғарғысы сенат деп аталады. Ал төменгісі өкілдер палатасы болып аталады. Екі палаталық құрылыс мемлекеттің федеративтік құрылыс екенін көрсетеді. Өкілдер палатасы екі жыл мерзімге сайланады. Ол сайлауға тек 25 жасқа толған азаматтар ғана қатыса алады. Ал сенат өкілдері штаттардың заң жиылысымен және әр штаттан екі өкілден жіберіледі. Конституцияға 1913 жылы қабылдаған түзету сенаторларды штаттардың халқымен тікелей сайлануында сайланатындығы туралы айтылады. Сенаторлыққа отыз жастан бастап сайлануға болады. Және сайлану уақыты алты жылға созылады, бірақ екі жылдан соң сенаторлардың бірден үш бөлігі қайта сайлануы керек. Сенаттың төрағасы болып Вице-президент сайланады. Конституция Сенатқа ең жоғарғы федералдық лауазымды адамдарды, сонымен қатар президентті бақылау құқығын береді. Егер сенаторлардың үштен бір бөлігі айыпты деп мақұлданса, онда айыпкер жұмысынан қуылады. Бұл жерде Сенат "импичмент" ретінде жұмыс істейді.

Тек Сенаттың келісімімен Президент халықаралық келісімдерді жасайды, елшілерді, жоғарғы сот өкілдерін тағайындайды. Осыған қарағанда сенаттың құқықтары өкілдер палатасына қарағанда басым болады. Конгресс өкілдері жалақы алады. Конгрестің күші конфедерация баптарымен берілген күшпен салыстырғанда күрделі келеді.

Оларға заң шығару, сыртқы, ішкі сауданы бақылау, ақша шығару, почта жұмысын

реттеу, армияны жинау және ұстау, полиция, соғыс жариялау, сыртқы қарыздарды алу сияқты құқықтар берілген. Және осыған қоса халық арасында пайда болған көтерілістерді басу туралы актілерді шығару құқығы берілген. Штаттарға басқа штаттармен одаққа тұруға, шет ел мемлекеттерімен бір коалицияға кіруге, өзіне әскер жинауға рұқсат етілмейді. Бірақ олардың қолында азаматтық қылмыстық, процессуалдық құқықтар бар. Әр штат өзінің конституциясына ие.

Атқару билігі АҚШ-тың Президентінің қолында болады. Ол екі сатылы сайлаумен төрт жыл мерзіміне сайланады. Оның жасы отыз бестен төмен болмауы керек. Президент өз қызметіне тек ант бергеннен кейін кіріседі. Конституция бойынша ол қызметке тек келесі жылдың наурыз айынан бастап кіріседі. Президент армия мен флотты басқарады. Өз кабинетінің кез келген адамын ауыстыра алады. Мемлекеттің басшысы ретінде ол елшілерді қабылдап, оларды тағайындайды. Сенаттың келісімі бойынша ол АҚШ-тың жоғарғы сот пен федералдық құрылысының судьяларын тағайындайды. Президент федералдық заңдарды орындауды қадағалайды. Бас бостандықты әперуге құқығы бар. Екі палата келіспеген жағдайда Президент сессияның мерзімін өзгертуге құқылы. Ол керек кезде екі палатаны да шақырып ала алады. Президент Конгрестің қарауына кез келген істі ұсына алады. Әрбір Конгреспен қабылданған билль Президенттің қолын талап етеді. Егер он күн мерзімінде өзінің ойын айтпаса, онда ол билль заң болып қалыптасады. Егер Президент ол билльмен келіспесе, онда ол вето қояды. Ветоны алып тастау үшін ол билльді Конгрестің бірден үш бөлігімен қабылдауы керек. Президенттің құқықтарымен қысқа таныстырғанның өзінде оның құқықтарының өте кең мазмұнға ие болғандығы байқалады. Жоғарғы соттық билік АҚШ-тың жоғарғы сотына беріледі. Оның өкілдері Президентпен қойылады. Және қызметтерін өмір бойы сақтайды. Конституция олардың жалақыларын қысқартуға рұқсат бермейді. Жоғарғы соттың заң құрылысы өте жақсы құрылған деп саналады.

Конституция өте қатал деп саналады. Оған түзетулер штаттарды; бірден үш бөлігінің қабылдауымен ғана күшіне енеді. Сондықтан да конституцияны өмір сүргеннен бастап оған жиырма алты ғана түзету енгізілген. Конституция бекітілген кезде заң жиналысы оның баптарына азаматтардың бас бостандығы туралы баптар мен толықтырулар енгізуді сұрайды. Халықтың басым бөлігінің және француз төңкерісінің әсерімен 1789 жылы басшылық таптар Конституцияға он екі түзету енгізуге мәжбүр болды. Онда алғашқы он түзету маңызды рөл атқарған. Түзетулердің бірінші циклын америкалық заң туралы билль құрастырады. Ол өз күшіне 1791 жылы енді. Бірінші түзетуде сөздің, баспасөздің, діннің бостандығы туралы айтылады. Халыққа бейбіт түрде жиналып және үкіметке өздерінің талаптарын айтуға рұқсат берді. Екінші, үшінші түзету халыққа өзінің милициясын құруға, қару-жарақ алуға рұқсат берді. Төртінші түзетуде адамға қол тигізбейтіндігі туралы, үйіне, құжаттарына, мүлкіне қол тигізбеу туралы айтылады. Түтқынға алуды, тінтуді белгілі санкциясыз істеуге болмайды. Бесінші бап присяжный сотын енгізді. Сегізінші түзетуде былай делінген: федералдық конституциямен штаттардан тартып алынбаған құқықтар штаттың немесе халықтың қолында болады.

Заң туралы билльдерді қабылдау үш үлкен прогрессивтік рөлге ие болады. Оны таптық күрестің нәтижесі ретінде және демократиялық күштің жеңуі ретінде қарастырған жөн. Бірінші он түзету сол кездегі өте үлкен буржуазиялық-демократиялық жеңілдіктерді және Америка азаматтарының құқықтарын бекітеді. Конституцияның өзінде мемлекет қалай басқару мәселелері шешілді, ал азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы өте аз айтылған еді. Сондықтан бұл кемшілікті толтыру үшін осы құжат қабылданған. Америка демократиясының негізі де сол. Еркі мен саяси ерікке тыйым салу ретінде ар-ождан еркі мен саяси шек қою. Дін бостандығын немесе сөз бостандығын шектейтін заңдарға Конгресс бағынбауы керек. Халық азаматтық құқығын сақтауға және қару-жарақ ұстауға құқықты. Осы түзетуді Д. Буш АҚШ президенті болған кезде өзгерткісі келді, бірақ бұл бап бұрынғы түрінде өзгермей қалды. Жеке адам және тұрғын үйдің дербестігі туралы ерекше айтылған. Негізсіз тінту және қамауға алу кезінде

адамның жеке басына, тұрғын үйге, қағазға және мүлікке деген құқықтары бұзылмауы керек.

Төртінші түзету Еуропа құрлығына белгісіз. Ол үлкен қылмыстарды; болмауын және жіберілмеуін қадағалап, сондай-ақ өзін-өзі кінәлауға арнайы құқық шығару жөнінде ақысыз жеке меншікті тоқтату жөнінде қаулы шығарды.

Ашық сот құқығы маңызды құқықтарға жатады. Айыптаушыны: құқығын, оны қорғау үшін мемлекеттік айыптаушы жағынан қозғалға: істерді алдын ала жариялау бекітілді. Құқық жөнінде Билльдің екі жағдайына көңіл аударайық.

АҚШ заң жүйесінің негізгі 7 принципі бар. Заңның билігі. Әрбір азамат өз құқығын тәуелсіз сотта заң бойынша қорғай алады.

Бақылау сұрақтары:

1. Солтүстік Америкадағы ағылшын отарларын басқару жүйесі қандай болды?.
2. 1776 ж. Тәуелсіздік декларациясының мазмұнына сипаттама беріңіз.
3. Штаттардың конфедеративтік одағының құрылуына не себеп болды?
4. 1787 ж. Конституция бойынша билік тармақтары арасындағы «тежемелік әрі тепе-теңдік» жүйесі қалай жүзеге асырылады?
5. Федералдық және штаттардағы заңдардың арақатынасына сипаттама беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 12. XVIII-XX ғғ. Франция мемлекетінің және құқығының дамуы.

Мақсаты: Француз буржуазиялық революциясының себептерімен, алғышарттарымен, негізгі кезеңдерімен таныстыру. Революция кезінде қабылданған конституциялық актілердің мәні мен мазмұнымен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Буржуазиялық революцияның себептері, алғышарттары, басталуы, негізгі кезеңдері.
2. 1789ж. Адам және азамат құқықтарының декларациясы.
3. 1791 ж. Конституция. Ұлттық конвент. Республиканы жариялау.
4. 1793 ж. Конституция. Якобиндік диктатура және төтенше заңдар.
5. 1795 ж. Конституция. Директория.

Қарулы азаматтар мен ұлттық гвардияшылардың көтерілісі 1793 жылы 2 маусымда Конвенттен жирондисшілерді қуып шығумен және биліктің якобиндіктерге ауысуымен аяқталды. Революцияның – Якобин Республикасын бекіткен үшінші сатысы басталды (1793 жылдың 2 маусымы – 1794 жылдың 27 шілдесі).

Маусым-шілдеде қабылданған декреттер арасында, якобиндіктер басым болған Конвент, шаруаларға контрреволюционерлерден тәркіленген және қауымдық жерлерді берді (ішінара тегін, ішінара жеңілдетілген бағамен) және қалған барлық феодалдық құқықтар мен артықшылықтарды толығымен жойды. Қабылданған шешімдер жедел іске асырыла бастады. Бұнымен бір мезгілде мемлекеттік құрылымда қайтақұрулар өткізілді.

2. Алынып тасталған цензуралық Конституцияның орнына Конвент 1793 жылы 24 маусымда анағұрлым демократиялық жаңа Конституция қабылдады ("Республиканың алғашқы жылының Конституциясы").

Ол алдыңғысы сияқты адам және азамат құқықтарының Декларациясы мен Конституциялық актіден тұрды.

Адам және азамат құқықтарының жаңа Декларациясы қоғамның мақсаты "ортақ бақыт" болып табылатындығын, үкімет адамға өзінің табиғи және ажырамас құқықтарын пайдалануды қамтамасыз етуге тиістігін жария етті. Дегенмен, егер бірінші Декларацияда табиғи және ажырамас құқықтар ретінде бостандық, меншік, қауіпсіздік, езгіге қарсы тұру жарияланса, ал екіншісі мұның қатарына мыналарды жатқызды:

- теңдік (занды тұрғыда – толық көлемде);
- бостандық;
- қауіпсіздік;
- меншік.

Декларацияда заңдылық принципі біртіндеп жүргізілді. Заң ортақ ерікті білдіру ретінде айқындалды. Заңның үстемдік етуі "ұлт егемендігі" ұғымының орнына енгізілген "халық егемендігі" ұғымымен үзіліссіз байланыстырылды.

Декларацияның демократиялық принциптері мемлекеттік құрылымды орнатқан 1793 ж. *Конституциялық актіде* нақтыланды. Акті республиканың орнағанын салтанатты түрде жария етті.

Жоғарғы биліктің егеменді халыққа тиістігі нақтыланды.

Сайлау құқығы цензалық емес, жалпыға ортақ болды, бірақ тек қана ерлер үшін. Сайлау құқығы алты айдан астам тұрақты мекен-жайы бар барлық адамдарға берілді. Азаматтық құқықтары бар әрбір француз республиканың барлық аймағында сайлана алды.

Заң шығарушы орган болып тұрақты жұмыс істейтін Заңнамалық корпус (Ұлттық жиналыс) жарияланды. Ол бір палатадан тұрды және бір жылға сайланды. Ұлттық жиналыс қабылдаған заң жобасы, егер оны департаменттерге жібергеннен кейін 40 күн өткенше олардың көпшілігіндегі бастауыш жиналыстардың оннан бір бөлігі аталмыш заң жобасынан ауытқымаған жағдайда ғана заң күшін иеленді. Бір қатар сұрақтар бойынша Ұлттық жиналыс түпкілікті күші бар декреттер шығара алды.

Республиканың жоғары үкіметтік органы Атқару кеңесі болды, оған барлық ведомстволардың (министрліктердің) қызметіне басшылық жасау жүктелді. Оның мүшелерін бастауыш және департаменттік жиналыстардың тізімімен ұсынылған үміткерлерден Ұлттық жиналыс сайлады. Кеңес Ұлттық жиналыс алдында жауапкершілік арқалады.

3. Ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты республиканың шиеленісті ахуалы Конвентті конституциялық режимді іске қосуды кейінге қалдырып, оны диктатура режимімен – айрықша құқық берілген басқару жүйесімен ауыстыруға мәжбүрледі.

Бұл жүйеде толық билікке ие болғандар:

- Заң шығару және оны түсіндіру құқығы бар Конвент;
- Үкіметтің іс жүзінде басты органына айналған Қоғамдық құтқару Комитеті;
- Қоғамдық қауіпсіздік комитеті.

Жергілікті жерлерде олар бүкіл елде құрылған революциялық комитет пен "халықтық қоғамдарға" сүйенді.

Қоғамдық құтқару комитетіне есеп беретін Конвенттің комиссиялары төтенше өкілеттіктер иеленді.

Сот ісін жүргізуді революциялық трибунал іске асырды, ол бірден бір жаза қолдану шарасы ретінде өлім жазасын қолданды. Бір жыл ішінде якобин диктатурасы өткен төрт жыл ішінде шешімін таппаған революцияның басты міндеттерін шешті.

1793 ж. қазанына дейін-ақ якобин үкіметі әскери операциялар барысында түбірлі өзгерістерге қол жеткізді, ал 1794 ж. жазына қарай революциялық армияның жеңістері нәтижесінде соғыс қаупі жоғалып, жаңа республикалық құрылыс саяси шындыққа айналды.

Дегенмен республиканы нығайту бірліктің құлдырап, якобин блогында ішкі алауыздықтың күшеюіне әкелді.

Контрреволюционерлермен күресу үшін, демократия идеалдарын өмірге енгізу үшін

күрылған режим авторитарлыққа айнала бастады.

1794 ж. ақпан-наурызында қабылданған вантоз декреттері (ол бойынша революция жаулары деп танылған тұлғалардың меншіктері тәркіленуге және оны жарлы патриоттар арасында бөлуге жатты) якобин диктатурасы аппаратындағы ірі меншік иелерінің қарсылықтары салдарынан өмірге енгізіле алмады.

Якобиндерді қолдауды тоқтатты:

- ауыл кедейлері мен плебейлік элементтер - өйткені олардың бірқатар әлеуметтік талаптары қанағаттандырылмады;

- аұқатты шаруалар (олармен бірге орташалары да) мен буржуазия - олар шектеу режимі мен саяси реквизицияға көнгілері қслмаді.

1794 жылы 27 шілде Робеспьер басқарған үкіметке қарсы астыртын әрекеттер салдарынан якобин республикасын тайдырған төңкеріс болды.

Директория режимі орнады. Империя кезеңіндегі Франция

1. Үкіметтің астыртын әрекеттері нәтижесінде 1799 жылдың 9 қарашасында Францияда әскери мемлекеттік төңкеріс жасалды.

Генерал Наполеон Бонапарт әскер көмегімен заң шығарушы биліктің жоғарғы органы – заң шығарушы корпус пен атқарушы биліктің жоғары органы – директорияны қуып шықты.

Атқарушы билік үш консулдан тұратын *Атқару комиссиясына* берілді. Нақты билік бірінші консулға шоғырланды, оның тағын Бонапарт иеленді.

Заң шығарушы корпус *екі заң шығарушы комиссиямен* ауыстырылды, олардың міндеттері жаңа конституция әзірлеу болды.

Демократиялық күштер жаңа диктатураға қарсылық көрсете алмады. Жаңа режимді шаруалар қолдады, оларға жерге меншік етулеріне уәде беріліп, кейіннен оны қорғау қамтамасыз етілді. Мемлекеттік төңкерістің ерекшелігі сонда, ол тек саяси "жоғарыдағылардың" астыртын әрекеттері арқылы ғана емес, саяси тұрақсыздық пен конституциялық органдар жүйесінің тиімсіздігі жағдайында мемлекеттік биліктің тірегіне айналған армияның тікелей қолдауы арқылы да жүзеге асырылғандығында болды.

2. Консульдік режим занды түрде 1799 ж. Конституциямен бекітілді.

Мемлекеттік құрлымның негізгі сипаттары үкіметтің үстемдігі мен плебисцит бойынша өкілдік болды.

Үкімет 10 жыл мерзімге сайланған үш консулдан тұрды. Бірінші консул етіп Конституция Наполеон Бонапартты тағайындады. Бірінші консул ретінде оған айрықша өкілеттіктер тапсырылды:

- ол атқарушы билікті іске асырды;
- министрлерді, Мемлекеттік кеңес мүшелерін, елшілерді, генералдарды, жергілікті басқарудың жоғарғы шенеуніктерін, соттарды тағайындады және босатты;
- заң шығаруда бастамашыл құқығын иеленді.

Екінші және үшінші консулдар кеңесу құқығын иеленді. Заң жобаларын тек үкімет, яғни бірінші консул ғана ұсына алды. Конституция бойынша заң шығарушы билік органдары мыналар болды:

- осы заң жобаларын редакциялауды жүзеге асыратын мемлекеттік кеңес;
- оларды талқылайтын трибуна;
- оларды тұтастай жарыссөзсіз қабылдаған немесе теріске шығарған заңнамалық корпус;
- оларды бекіткен қорғаушы сенат.

Осылайша, бұл органдардың дербес маңызы болған жоқ, тек бірінші консулдың дара билігін бейнеледі.

Әкімшілік-аумақтық басқару елді департаменттерге, дистрикттерге, коммуналарға бөлу арқылы жүргізілді. Департаментке басшыдық жасауды үкімет тағайындайтын префект жүргізді, ал дистриктте -супрефект.

Қалалар мэрлерін және коммуналардың кеңесу кеңестерінің мүшелерін үкімет тағайындады. Лауазымды тұлғалардың бірінші консулға иерархиялық қатан бағыныстылығы орнады.

3. 1802 ж. плебисцит қорытындысы бойынша Бонапарт ізбасарын тағайындау құқығы бар өмірлік консул болып жарияланды, бұл шын мәнінде монархияның жаңғыруын көрсетті.

1804 ж. Бонапарт өз қолында атқарушы және заң шығарушы билікті толық шоғырландырған француздардың императоры болып жарияланды.

Императорлық биліктің негізгі тұтқалары мыналар болды:

- империя құрылған сәтте кәсібиге айналған және артықшылықты әскер

- императорлық гвардияны қамтитын армия. Оның елдің саяси өміріне зор ықпалы болды;

- полициялық жүйе, оның дамып, нығаюына Наполеон ерекше көңіл бөлді. Полиция министрлігінде полициялық із кесуші мен тыңшылық жүйесі құрылды; Округтер мен қалаларда Бас комиссарлар мен полиция комиссарлары формалды түрде префекттерге бағынды, бірақ іс жүзінде полиция министрліктермен тағайындалып, соның басшылығымен әрекет етті;

- бюрократия;

- шіркеу.

Францияның дамушы капитализм базасында қалыптасқан империяға көшуімен азаматтық қоғам тұрақтылық пен тәртіпке ие болды, бірақ революцияның барлық негізгі демократиялық жеңістерін жоғалтты. Үкімет еркін ойлаудың кез-келген көріністерін қудалады: бұхаралық жиналыстар мен манифестацияларға тыйым салынды, баспасөзге қатан цензура қойылды және т.б.

Империяның ақыры Францияның әскери жеңілісімен алдын ала белгілі болды. 1812 ж. Наполеон армиясы Ресейге басып кіріп, азат ету соғысы барысында талқандалды. 1814 ж. орыс әскері одақтастар әскерімен бірге Францияға кірді.

Наполеон империясы жеңіліске ұшырады.

Бақылау сұрақтары:

1. Франциядағы буржуазиялық революцияның себептері қандай?

2. 1789ж. Адам және азамат құқықтарының декларациясының басты идеялары қандай?

3. 1791 ж. Конституцияның мазмұнына сипаттама беріңіз.

4. Революцияның якобиндік кезеңінің басқа кезеңдерден ең басты айырмашылығы неде?

5. Революцияның жеңілу себептері қандай?

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.

2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.

3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.

4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 13. XIX-XX ғғ. Германия мемлекетінің және құқығының дамуы.

Мақсаты: XIX-XX ғасырлардағы Германия мемлекетінің және құқығының даму тарихымен, даму тарихының ерекшеліктерімен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Герман мемлекеттерінің алғашқы бірлестіктерінің құрылуы: 1806 ж. Рейн одағы, 1815 ж. Герман одағы. 1834 ж. Кеден одағы.
2. 1849 ж. Франкфурт конституциясы.
3. Пруссия монархиясының ерекшеліктері және 1850ж. конституциясы.
4. 1866 ж. Солтүстік герман одағының құрылуы. Пруссияның үстемдігі.
5. Герман империясының құрылуы және 1871 ж. Конституция.

1918 жылы Германияның соғыс майданында бірқатар сәтсіздіктерге ұшырауы, сондай-ақ Ресейдегі революция Германияда революциялық жағдайының қалыптасуын жеделдетті. 1918 жылы Киль қаласында басталған әскери теңізшілердің көтерілісі Германияның Гамбург, Лейпциг, Мюнхен, Бремен сияқты ірі қалаларына тез тарады. 1918 жылы 9 қарашада революция Берлинде жеңіске жетті. Император (кайзер) Вильгельм Голландияға қашып кетті. Билік басына неміс-социал демократтар келді (себебі олар социалистік мемлекетті революция арқылы емес, реформистік өзгерістер арқылы орнатуға болады деп есептеді). Социал демократтардың уақытша үкіметті Құрылтай жиналысты сайлау қажеттілігін жариялады.

1919 жылы қаңтарда Құрылтай жиналысқа сайлау өтті. Онда буржуазиялық, халықтық демократиялық, христиан-демократиялық (16 миллион партиялар) социал демократтарға (13,5 миллион) қарағанда көп дауысқа ие болды. Құрылтай жиналыс Веймар қаласында шақырылды. Жиналыс социал демократтардың жетекшісі Макс Эбертті уақытша президент етіп сайлады. 3 партиялық – социал-демократтардың, демократиялық және Центр партиясының өкілдерінен үкімет құрылды. Үкіметті социал-демократ Шейдеман басқарды. Бұл үкімет Версаль бітіміне қол қойды және Жаңа Конституцияны қабылдады.

1919 жылы Конституция бойынша Германия буржуазиялық парламенттік республикаға айналды. Жоғарғы өкілдік және заң шығарушы орган 2 палаталы парламент болды. Төменгі палатасы – рейхстаг пропорционалдық жүйе бойынша 4 жылға сайланды (35 округтан партиялар өз тізімі бойынша сайлауға қатысты). Жоғарғы палата – рейхсрат (имперский совет) герман жерлерін өкілдерінен сайланды (Пруссия – 26, Бавария – 10, Саксония – 7 дауысқа ие болды). Рейхсрат төменгі палатаның қабылдаған актісін опротестовать ете алатын болды. 2 палатаның арқасында даулы мәселе қалыптасқанда президент араласатын болды. Ол не рейхсратты қолдады немесе даулы мәселені халықтық референдумға шығарды.

Германия мемлекетті 18 герман жерінен құрылды: 15 республика және 3 автономиялы ерікті қала. Әрбір жердің өз Конституциясы, заң шығармашы органы – ландтаг және өз үкіметі болды. Төмендегідей мәселелер империялық өкіметтің қарауында болды: 1) сыртқы саясат, халықаралық қатынастар; 2) әскер мен флот; 3) ақша шығару және қаржы; 4) кеден ісі; 5) транспорт және байланыс; 6) азаматтық беру және эмиграция.

Мемлекет басшысы президент болды. Оны 7 жылға халық сайлады. Жоғарғы атқарудың билігі президенттің қолында шоғырланды: 1) әскерге жоғарғы қолбасшылық етті, үкімет құрамын толығымен басшысын және барлық министрлерді; 2) жоғарғы лауазымды иелерін және елшілерді тағайындады; 3) сотталған дарға кешірім жасау; 4) рейхстагты тарату; 5) елде төтенше жағдайды енгізу; 6) төтенше декреттер шығару.

Үкімет басшысы – канцлер болды. Оны президент тағайындады. Президент қолдауына сүйене отырып, канцлер рейхстагты толық бақылауына алды. Елде әлі де революциялық жағдай сақталып отырғандықтан, социал-демократтар кейбір уәделерін орындауға мәжбүр болды. Сондықтан да Конституцияның – 1 бабында мемлекеттік билік халықтан шығады деп атап көрсетіледі. Конституция: 1) жеке меншікке қол сұғылмаушылықты жариялады; 2) жынысы мен тегіне қарамастан барлық азаматтар заң алдындағы теңдігі; 3) жеке адамның басына, үйіне қол сұғылмаушылық; 4) хат жазысудың құпиялығын сақтау; 5) жалпыға бірдей тең, сайлау құқығы; 6) сөз және баспасөз

бостандығы; 7) 8 сағаттық жұмыс күні.

Билік басына фашистердің келуі. 1929 жылы басталған дүние жүзілік экономикалық дағдарыс Германиядағы ішкі саяси жағдайды мүлдем шиеленістіріп жіберді. Осы кезде ел ішінде Коммунистік партияның беделі күшейді.

1930 жылы сайлауда коммунистер 4,5 миллион дауысқа ие болды. Жаңа революциялық дүмпулерден қауіптенген ірі өнеркәсіпшілер мен финансистер қиын жағдайдан шығудың жолын іздеді. Олардың назары Гитлер басқарған фашистік партияға ауды. Бұл партия 1919 жылы құрылған болатын. Оны алғаш кезде ұсақ буржуазия мен қылмыстық топтың өкілдері қолдады. Дегенмен олар өз бағдарламасында халыққа демагогиялық уәде берді: жұмысшыларға – жұмыссыздықты жоюға; шаруаларға – ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасын көтеруге; ұсақ дүкен иелеріне – ірі сауда орындарын жоюға уәде берді. Өздерінің түпкі мақсаты: «Жаңа рейхты» қалыптастыру деп жариялады. Фашистік партияның қауіпті күш екендігін көре берген, Коммунистік партия социал-демократтарды бір одаққа бірігуге шақырды. Бірақ социал-демократтар бірігуден бас тартты. 1932 жылы гитлерлік партия 13 миллион дауысқа ие болды. Ал енді қарашадағы сайлау

11 миллионға түсіп кетті. Ал коммунистік партияның үлесі керісінше бұрынғымен салыстырғанда 2 миллион дауысқа өсті. Мұндай құрылыс ең алдымен Германияның монополистік топтарын қауіптендірді. Сондықтан да олар билік басына Гитлерді шақыруға асықты. 1933 жылы қарашада президент Гинденбург монополистік және әскери топтардың қысымымен Гитлерді канцлер етіп тағайындады. Германияда фашистік диктатураның орнауына төмендегі жағдайлар ықпал етті:

1) елдегі ірі өнеркәсіп және қаржы буржуазиясы саяси және экономикалық дағдарыстан шығудың бірден бір жолы күшті диктатураны орнату деп есептеді;

2) ұсақ буржуазия мен шаруалар нацистік партияның демагогиялық уәделеріне сенді;

3) Германияда фашизмге қарсы тұра алатын күш – жұмысшылар арқасында жік пайда болып, әлсіреді, ал Коммунистік партияның жалғыз өзі қауқарсыз болды;

4) елде экономикалық дағдарыс тереңдеді, бұл дағдарыстан шығу үкімін қатаң басшыларының керек болуы.

Фашистік Германияның саяси режимі және мемлекеттік құрылысы. Билік басына келген фашистер ең алдымен буржуазия-демократиялық бостандықтарды жоя бастады. 1933 жылы қабылданған «Герман халқы мен мемлекетін қорғау» туралы декрет бойынша сөз, баспасөз, жиналыс бостандығы жойылды, полицияға шексіз өкілеттіктер берілді. 1933 жылы 23 наурыздан заң бойынша рейхстагтағы депутат-коммунистер өз мандаттарынан айырылып, тұтқындалды. Басқа партиялардың да қызметіне тыйым салынды. Елде бір партиялық, әскерилендірілген саяси жүйе қалыптаса бастады.

Үкімет толығымен партияның бақылауында болды. Партияның орталық және жергілікті органдары үкіметтік функцияларға ие бола бастады. Фашистердің басқару механизмі партиялық, мемлекеттік және әскери аппараттан құрылды. Мұндай басқару партия, мемлекет және монополия арасындағы тығыз одақтың орнауымен сипатталады. Фашистік диктатура тұсында азаматтарды саяси көзқарасы, басқаша ойлаған, үкімін қудалады. Мемлекеттегі басқарушы қызметтерді иелену үлесін нацистік партияның мүшесі болуға тиісті болды. Гинденбург ауыр науқастанып, қаза болғаннан кейін 1934 жылы тамыз айында үкімет қаулысы бойынша Гитлер президент қызметін жойды. Ол өзін-өзі мемлекет басшысы деп және мирасқор таңдауға құқықтылығын жариялады. Фашистік партияның көсемі ретінде оның билігі шексіз болды. Гитлер өз қолында президенттің, канцлердің және рейхсраттың өкілеттіктерін шоғырландырды. 1933 жылы 24 наурыздағы декрет бойынша Гитлер рейхстагтың және президенттің келісімінсіз-ақ заң шығаруға құқықты болды. 1934 жылы 2 тамызда декрет бойынша неміс жерінің автономиясы жойылды.

Буржуазия-демократиялық бостандықтар жойылып, неміс азаматтарының фашистік

мемлекетте және фюрер алдындағы жауаптылығы енгізілді. Бүкіл Германия құпия агентураның торымен шырмалды. Кез келген кәсіпорын, мекемеде нацистік партияның агенттері болды. Чиновниктік қызметке тек таза қанды арийліктер алынуға тиісті болды. Расизм және антисемитизм мемлекеттік саясат болып белгіленді.

Нацистер билік басына келмей тұрып-ақ, 1921 жылы террорлық актілерді жүзеге асыру үлесін шабуылдаушы отряд (СА – штурмовые отряды) құрылған болатын. СС – қорғаушы отрядтар, 1925 жылы фюрердің жеке басын қорғау үлесін СА-дан бөлініп құрылған әскери ұйым. Оны Гитлердің жақын ізбасарларының бірі Рем басқарды. Ремның «халықтық әскер» құруға жасаған әрекеті Гитлердің наразылығын туғызды. Гитлердің бұйрығы бойынша 1934 жылы 30 июньде қорғаушы отрядтар (СС – охранные отряды) Ремді және оның шабуылдаушы отрядтың жоғары тобын жойып жіберді. Осы кезден бастап өзалдына жеке ұйымға айналды, барлық полтцейлік билік Гиммлер басқарған СС-ке көшті, олар нацизмнің қарсыластарын жойды, концентрациялық лагерлерді күзетті, тұтқындарды жаппай қырумен айналысты. СС-тың бірнеше бөлімі болды:

- жалпы бөлім;
- арнайы отрядтар (фюрердің ерекше тапсырмаларын орындады);
- «мертвая голова» (халық көтерілістерін басты, конц. Лагерлерді күзетті және фашистік басшыларды қорғады);
- СД – қауіпсіздік қызметі 1931 жылы Гейдрих құрды (барлау органы).

Тотальді шпионаж жүйесін жүзеге асыру үлесін, өз дұшпандарының арқасында зияндық әрекеттерді ұйымдастыру үлесін және шетелдерге диверсия жасау үлесін мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы (СД) құрылды. СД-ң құрамында мемлекеттік құпия полиция (гестапо) құрылды. Оны 1933 жылы Геринг құрды. Гестапо нацизмның барлық дұшпандарына қарсы күресудегі ең жоғарғы полицейлік орган болды. Тергеу жүргізуге түрлі азаптаулар мен айуандық әдістерді қолданды. Мысалы: «3 дәрежедегі» допроста су толтырылған камерада ұстау, көп күн бойы өте жарық шамның астында ұстау, имитация расстрела қолданылды. Гестапоның барлық іс қағаздары ерекше құпияда ұсталды.

«Пневматическая почта» Гестапо мен СД арасындағы бәсекелестік жағдайында РСХА – империялық қауіпсіздік Бас басқармасы құрылды. 1939 жылдан бастап ол елдегі барлық полицейлік органдарды біріктірді.

Фашизм (пучок, связка, объединение) 1-ші дүние жүзілік соғыстан кейін Европа елдерінде пайда болды. 1919 жылы мұндай партия Германияда құрылды. Ол Национал-социалистік неміс жұмысшылар партиясы деп аталды (НСДАП). Оның құрамында гитлер, Гесс, Рем, Эккарт, Розенберг және т.б. болды. 1920 жылы 2 мың адам жиналған митингіде Гитлер ең алғаш рет «25 пункт» деп аталатын ұсыныстарын жариялады. Көп ұзамай «25 п» фашистік партияның ресми бағдарламасына айналды. Неміс ұлтының артықшылығы туралы националистік, цивинистік идеяларға негізделген бұл бағдарлама «Версаль шарты өрескел бұзған әділеттілікті» қалпына келтіру үшін реваншты (әскери жеңіліске ұшырап, қайта қарымта қайтару үшін, бұрынғы позициясын қалпына келтіру үшін кек қайтару) талап етті.

Партияның басты мақсаты: халық арасына фашистік идеологияны тарату, демократиялық, антифашистік күштерді басу үшін, билікті басып алу үшін арнайы террористік аппаратты құру.

Бұл партияны алғаш кезде ұсақ буржуазия мен қылмыстық топтардың өкілдері демагогиялық уәдері (құрғақ уәдемен алдау, құр сөзбен өзіне бедел жасау) халықтың назарын аударып бастады: жұмысшыларға – жұмыссыздықты жоюға; шаруаларға – ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасын көтеруге; ұсақ дүкен иелеріне – ірі сауда орталықтарын жоюға уәде берді.

1923 ж. ноябрьде нацистер алғаш рет мемлекеттік билікті күшпен алуға әрекет жасады. Ол тарихта «Сыра бүлігі» деп аталғаны белгілі. Бірақ ол сәтсіздікпен аяқталды. Гитлер және оның сыбайластары ұсталып, тұтқындалды. Гитлер сот шешімімен 5 жылға

сотталды. Бірақ мерзімнен бұрын 10 айдан кейін шықты. Түрмеде отырып ол өзінің әйгілі «Майн Кампф» еңбегінің алғашқы бөліктерін жазды. Ол мемлекеттік билікті қандай жолмен болмасын, өз қолына алуға қызу кірісті.

Веймарлық республикалық саяси жағдайы әлсіз болды. Себебі, биліктің жоғары органдары қызметінің арасында келісім, бірлік болмады. Рейхстагтағы партиялар арасындағы қарама –қайшылықтардың өткір болуы бұл органдарды іштей әлсіретті. 1928 ж. сайлауға 43 партия қатысса, 1932 ж. сайлауға олардың саны 60-тан астам болды. Бұл қоғамның саяси жағдайының бытыраңқы болғандығының нақты көрінісі. Үкімет пен рейхстаг арасындағы текетірес парламенттің өте жиі және негіссіз таратылуына алып келіп отырды. Мұндай құбылыс халық санасына мемлекеттік билік органдарының мүлдем қауқарсыз сондықтан да фюрердің «күшті билігі» қажет деген түсініктің ұялауына әсер етті.

Конституцияның 48 бабына сәйкес төтенше жағдай да ел заңдар арқылы емес, төтенше жарлықтар арқылы басқарылды. Мысалы: 1932 ж. президент Гинденбург 66 төтенше жарлық шығарса, мағынасыз қажетсіз дебаттармен әуреленген рейхстаг бар болғаны 5 –ақ заң қабылданды.

Веймарлық мемлекеттік машинадағы дисбаланс оның құлдарауына толық күйреуіне алып келді. Бұл 1933 ж. фашистік диктатураның орнауы нәтижесінде жүзеге асты.

1927 -1928 жж. Германияда экономикалық дағдарыстың ең алғашқы нышандары байқала бастады. ал 1929 ж. бүкіл елді қамтыған экономикалық дағдарыс Германиядағы ішкі саяси жағдайды мүлдем шиеленістіріп жіберді. Осы кезде ел ішінде Коммунистік партияның беделі күшейді. Сайлауда коммунистер басым дауысқа ие бола бастады. жаңа революциялық дүмпуден қауіптенген ірі өнеркәсіпшілер мен финансистер қиын жағдайдан шығудың жолын іздеді. Бұл қиыншылықтардан елді алып шыға алатын бірден бір күш нацистік партия деп түсінді.

1933 ж. 30 январьда президент Гинденбург монополистік және әскери топтардың қысымымен Гитлерді рейх канцлер етіп қойды.

Гитлер қалыптастырған кабинетте нацист – социалдар ең маңызды орындарды иеленді: Фрик – ішкі істер министрі; Геббельс – халық ағарту және насихат министрі; Гугенберг – экономика министрі; ал Геринг – портфельсіз министрге (министрлікті басқармайды, бірақ канцлердің жеке тапсырмаларын орындайды, үкіметтің мүшесі болып табылды, үкімет отырыстарында шешуші дауыс құқығына ие болды), сондай –ақ Пруссияның ішкі істер министрі.

Фашистік кабинеттің ең алғашқы отырыстарында рейхстагты таратып, 1933 ж. 5 мартта жаңа сайлау өткізу туралы шешім қабылданды. Ондағы мақсаты – рейхстагта абсолюттік көпшілік орынға ие болу еді. Осылайша, нацистер өздерінің диктатурасын нығайтып және бұл диктатураға сырттай «заңды» кейіп, форма бергісі келді.

1933 ж. 4 февральде Гинденбург пен Гитлер қол қойған ең алғашқы репрессиялық декрет «Герман халқын қорғау» туралы декрет бойынша сөз, баспасөз, жиналыс бостандығы жойылды.

Полицияға шексіз өкілеттіліктер берілді (конституцияның 48 бабы негізінде «қоғамдық тыныштықты» сақтауды сылтау етті). Бірнеше күннен кейін, 17 февральде Геринг антифашистерге қарсы, күресте қару қолдануға рұқсат еткен бұйрық шығарды.

Коммунистерге қарсы күресте күшті соққы беру үшін сылтау қажет болды. 27 февральде «рейхстагты өртеуді» ұйымдастырды. Осыны сылтауратып, үкімет «Сатқындық әрекетке қарсы» және «халық пен мемлекетті қорғау туралы» деп аталатын төтенше қаулылар қабылданды. Онда коммунистік партиялардың қызметтеріне біршама шектеулер қойылды. Жаппай тұтқындауға, нацистік террордың күшеюіне қарамастан, 1933 ж. мартта рейхстагқа сайлауға коммунистер 4,8 млн дауыс алып, 81 мандатқа ие болды. 1933 ж. 23 мартта Гитлер коммунист депутаттарды өз мандаттарынан айырып, тұтқындады. Басқа партиялардың қызметіне де шектеу қойылды. Елде бір партиялық, әскерлендірілген, саяси жүйе қалыптастырыла бастады.

Гитлердің диктаторлық режимін заңдастыру (легализациялау) үшін парламенттік вотум (көпшілік дауыспен қабылданған пікір, қаулы) қажет болды. Фашистік унификацияны (бір жүйеге, формаға, бір қалыпқа келтіру) ешбір кедергісіз жүзеге асыру үшін Гитлерге төтенше өкілеттілітер қажет болды.

1933 ж. 24 мартта рейхстаг халықтың және мемлекеттің мүшкіл халін жақсарту үшін заң қабылданды. Бұл заң бойынша Гитлер төтенше өкілеттіліктерге ие болды. Атап айтқанда, империялық үкімет заңдар қабылдауға өкілетті болды. Осылайша, рейхстаг үкіметті қадағалау мүмкіндігінен мүлдем айырылды (Розанов: «рейхстаг превратился в фашистский балаган»). Бұл заң Веймарлық конституцияны жоюға да бастама болады. Онда үкімет қабылдаған заңдар конституциядан ауықы алады делініп, үкімет бюджет мәселесі бойынша заң шығаруы да өз қолына алды. Сондай –ақ заңда шетел мемлекеттерімен жасырын шарттар және оның орындалуы парламенттің келісімін қажет етпейді деп баса көрсетілді. Ендігі кезде барлық империялық заңдар нацистер партиялық канцеляриясында дайындалатын болды.

Төтенше өкілеттіліктің туралы заңға сүйене отырып, нацистік унификациялау саясатына кірісті. Унификация – барлық фашистік емес саяси партияларды, бұқаралық қоғамдық ұйымдарды, жергілікті өзін -өзі басқару демократиялық органдарын жойып, бүкіл мемлекеттік билікті фашистік партияның жоғарғы тобының қолына шоғырландыру.

Осы мақсатта 1933 ж. 10 майда үкіметтің қаулысы бойынша СПГ (Германиялық Социалистік Партия) және оның қосалқы ұйымдарының мүлкі тәркіленді. 22 июньде СПГ «Германия және оның заңды үкіметіне қарсы сатқындық әрекет» үшін айыпталды. СПГ-ң кез келген формадағы қызметіне тыйым салынды. 1933 ж. 7 июльде ішкі істер министрі Фриктің өкімімен рейхстаптағы, ландтаптағы, жергілікті кеңестердегі СПГ депутаттарының қызметі заңсыз деп жарияланды. 1933 ж. 2 майда жалпыгерманиялық кәсіподақтар бірлестігі таратылды. Көп ұзамай барлық бұқаралық ұйымдар тіпті спорттық, мәдени ұйымдар да таратылды.

1933 ж. 1 декабрьде қабылданған «Партия мен мемлекеттің бірлігін қамтамасыз ету» туралы заң фашистік партияны «неміс мемлекеттік идеясын» қорғаушы деп жариялады. Бұл заң бойынша, рейхстагты Гитлердің өзі қалыптастырды (по списку «одобренных» плебисцитом). Министрлер т.б. лауазымдық қызметке тек нацистік партияның жоғарғы тобы өкілдері тағайындалды. Партия мен мемлекеттің бірлігін «фюрерлік» принцип бойынша қамтамасыз етілуі тиіс болды (яғни, фашистік көсемге «фюрерге» сөзсіз бағыну және мүлдем демократияның болмауы). Нацистік партия ішінде үстелу еткен осы принцип, енді бүкіл мемлекеттік механизмге таратылды.

«Унификациялау» саясаты біртіндеп жергілікті өзін -өзі басқару органдарын да қамти бастады. 1933 ж. 7 апрельдегі «Империя және облыстардағы саяси режимді унификациялау» бұл арнаулы заң бойынша барлық Германия жерінде үкімет наместнигінің институты – штатгальтер институты енгізілді. Оларды президент канцлердің санкциясы бойынша тағайындалды. Штатгальтер жергілікті үкімет басшыларын, мүшелерін тағайындады, босатты, ландтагты тарата алды, жаңа сайлауды белгілі жергілікті маңызы бар заң қабылдады, судьяларды тағайындап, ауыстыра алатын болды.

1934 ж. 30 январьда «империяның жаңа құрылымы» туралы заң бойынша, ландтагтар жойылды. Германия жерінің үкіметі тікелей императорлық үкіметке, ал штатгальтер ПМ-не бағынады.

1934 ж. 14 февральде «Рейхсратты жою туралы» заң бойынша императорлық парламенттегі Германия жерінің өкілдік органы жойылды.

1933 ж. 7 апрельде «кәсіби чиновниктікті қалпына келтіру туралы» заң бойынша мемлекеттік аппараты «сәйкес келмейтін тұлғалардан» тазарта бастады: Аппаратқа 1918 ж. кейін келгендер, «арий тегіне жатпайтындар» чиновниктерге неарийкаларға үйленуге тыйым салынды.

Сот жүйесінде де елеулі өзгерістер болады. Фашистік судьялар өз қызметтерде неміс

азаматтарының жеке құқығының мүлдем мойындамауды басшылыққа алды. 1933 ж. бастап әрбір сот округында фашистік режимнің қарсыластарын соттайтын ерекше соттар құқығы. 1934 ж. тағы бір төтенше сот – халықтың трибуналдар құрылды (мемлекетке мақындық істері бойынша).

Бұл сотта алдын ала тергеу қажет болмады. Трибуналдың үкімі шағымдануға жатпады. Әскерде әскери дала соттары қызмет етті.

1934 ж. 1 августта президент Гинденбург қайтыс болды. Сол күні Гитлердің ұсынысы бойынша «Герман империядағы мемлекеттің жоғарғы басшысы» туралы заң қабылданды. Бұл заң бойынша президент пен рейхканцлердің қызметі біріктірілді. Президенттің барлық өкілеттіліктері рейхканцлерге өтті. Егер бұрын президент 7 жылға сайласа, енді Гитлер мемлекет басшысы ретінде өмірлікке тағайындалды. Сондай –ақ Гитлер өзіне «мұрагер» тағайындауға құқылы болды (құпия жарлық бойынша Герингті тағайындады). Осы заң Германияда фашистік диктатураның қалыптасуын аяқтады.

Нацистер «жаңа 3-ші рейхті» құру үлесін бүкіл ғаламдық жаулап алуды жүзеге асыруы керек еді. 1939 жылы 1 қыркүйекте Германия Польшаға шабуыл жасады. 1945 жылы СССР және одақтас елдер АҚШ, Англия, фашистік Германияны толығымен талқылады.

Германия 4 оккуптарлық зонаға бөлінді. Зоналардың командирлері одақтық бақылау кеңесін құрды. 1945 жылы июльде Гюдстамда одақтас елдердің арасында конференция өтті. Онда герман әскері мен флотын жою болды, әскери қылмыскерлерді сотқа беру туралы және демократиялық институттарды қалпына келтіру туралы шешім қабылданды.

1949 жылы 3 батыстық зона бірігіп – ФРГ-ны құрды, жаңа Конституция (Бонн) қабылданды. Бұл Конституция Веймарлық Конституцияға өте ұқсас болды: 10 жер; Бундесрат (Одақтық Кеңес); Вундестаг; Президент 5 жыл; ол канцлерді ұсынады; федералдық Конституциялық Сот.

Ал Шығыс Германияны СССР басқарды. 1948 жылы Герман Демократиялық Республикасы құрылды.

Бақылау сұрақтары:

1. Біртұтас мемлекет құрылғанға дейін Герман мемлекеттерінің қандай бірлестіктері өмір сүрді?

2. 1849 ж. Франкфурт конституциясына сипаттама беріңіз.

3. Пруссия монархиясының ерекшеліктері қандай болды?

4. 1871 ж. Конституция бойынша Германияның басқару нысанына сипаттама беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.

2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.

3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.

4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 14. XIX-XX ғғ. Жапония мемлекеті мен құқығының дамуы.

Мақсаты: XIX-XX ғғ. Жапония буржуазиялық мемлекетінің және құқығының қалыптасу және даму тарихымен таныстыру.

Сұрақтар:

1. ХҮІІІ ғ. соңы –ХІХ ғ. бас кезіндегі Жапониядағы саяси дағдарыс.

2. 1867-1868 жж. Мэйдзи революциясы.

3. 70-80 жж. буржуазиялық реформалар. Жапонияның саяси жүйесіндегі өзгерістер.

4. 1889 ж. Конституция. Жапонияның мемлекеттік құрылысы.

5. Буржуазиялық сот жүйесінің қалыптасуы.

Бірінші дүние жүзілік соғыс жылдарында жапон өнеркәсіптері саудасында біршама өрлеу байқалады. Бұл ірі семьялық концентраларын «дзайбацу» басқаратын жапон монополиясы қалыптасты. Функциялық олигархиясы позициясын күшейтті. Қарапайым халықтың жағдайы нашарлап жарты феодалдардың ауыл шаруашылығындағы дағдарыс тереңдеді. Тэнноизмнің ықпалы әлсіреп, елде буржуазиялық – либералдық идеологиясының ықпалы күшейді.

Өкімет біржағын репрессияны қолдана отырып үстемдік етіп отырған режимді нығайтқысы келді, ал 2-ші жағынан саяси реформаларды тең етіп отырған либералды қозғалыстың алдында кейбір жеңілдіктерге көнуге мәжбүр болды. М: парламенттік кабинеттер қалыптаса бастады; мүліктік сайлау цензі төмендетілді.

1881 жылы Либералдық партия – Дзиното (помещик, қала халқы, ауыл шаруашылық, буржуазиялық мүдделерін қорғады).

1882 жылы Конституцияның реформа партиясы – Кайсинто (буржуазияның, интеллигенттің). 1921 жылы елді бірінші рет кәсіп одақ орталығы – всеобщая федерация труда құрылды; Жапонияның Социалистік лигасы құрылып, Японский крестьянский союз.

1922 жылы Жапония Коммунистік партиясы құрылды. Жапонияда профашистік диктатураның орнауы. 20 жылдың соңы – 30 жылдың басы кездегі д.ж. экономиканың дағдарыс елдің өнеркәсібі мен ауылшаруашылығына қиыншылық алып келді. Таптық қарама қайшықтың жағдайында финанстық олигархия ашық әскери диктатураға ұмтылып отырған, елде қатаң тәртіп орнатуға қабілетсіз буржуазия помещиктер партияларды сынға алған. Күшті өкімет қажет болды, Жапония фашизмге бет бұра бастады, сөйтіп 2-ші д.ж.соғыс жылдарында монархия – профашистік диктатура орнады. Экономика милитаризациялануы Қытайға қарсы әскери авантюра күшейді, СССР-ге қарсы соғысқа дайындады. 1931жкартельдер туралы заң қабылдады: ірі өнеркәсіптерге мемлекеттің бақылауы орнатылды. 1933 жылы Жартылай мемлекеттік трестерді құру туралы заң. Елде шойын және болат өндіру мемлекеттің қолына өтті.

Елде профашистік ұйымдар құрылды. Олар өз міндеттерін шешу үшін дәстүрлі тэнногум идеясын қолданылды. Жапониялардың нәсілдік артықшылығы, императордың жеке басын дәріптеу туралы жаңа идеялар енгізілді. 1932- 1936 жылдары фашистік төңкерістерге әрекеттер жасауы. 1937 жылы буржуазиялық – помещиктер партиялар бірігіп, күшейді, басты және әскери программаны мойындады. Осы құбылыстардан кейін ашық террорлық, профашистік тіртіп орнады. Бұл тәртіп конституциялық үкіметтің « жаңа саяси құрылыс» орнату жолымен жүзеге асты (мемлекетті төңкеріс, мемлекеттік аппаратты қайта құру арқылы емес) «Жаңа саяси құрылыс - бұл фашистік партия емес еді. Ол таққа көмек көрсету қозғалысының » Жапония полицейлік – бюрократтық органдардың тарабы болды: 1-ғасырда «Таққа көмек көрсету ассоциациясынан» бастап ауылдың бөлімшелеріне дейін премьер-министр басшылық етті. 1942 жылы полиция да «Таққа көмек көрсету ассоциациясы» аталуы. Құрамы көбейді: буржуазия помещиктер партияға кірді, парламент депутаттарының басым бөлігі кірді. «Қорғау әйелдер ассоциациясы», «патриот – әйелдер қоғамы», «баспасөз және әдебиет қызметшілерінің патриотты» , 1941 жылы «Ұлттық қорғануды қамтамасыз ету бойынша заң қабылдады.

«Ассоциациялардың жергілікті ұйымдары бірқатар әкімшілік және полицейлік функцияларға ие болды. Бүкіл халық әсіресе армия тэнноизм рухында тәрбиеленді. Барлық ақпарат құралдарын қолданылатын Ұлы державаның идеяларды насихаттау үшін 1941 жылы «Ұлы Жапондық Шығыс-азиялық лигасы» деп аталды ұлттың ұйым құралдары.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін Жапония мемлекетінің дамуы.

Жапония мемлекетінің оккупациялық тәртіп жағдайларда 1945 жылы қабылданатын декларацияда жаңадан құралатын жапон үкіметі қызметтерінің негізгі бағыттары белгіленді. Оның басты талаптары: демилитаризмдендіру және демократияландыру. Оған америкалық оккупациялық өкіметі басқару жастарға тиісті болды. Генерал Маккартур Жапон армиясы, ұлттық және фашистік ұйымдар таралды, репрессивтік заңдар жойылды,

құпия полиция МВД, Әскери және теңіз министрлігі таратым.

Маңызды әлеуметтік экономикалық реформалар жүргізді: 1946 жылы аграрлық реформа туралы заң бойынша помещиктердің артық жерлерін мемлекет сатып алып, шаруаларға қайта сатуы көзделді. Жерге арендалық төлем төледі. Осылайша ірі помещиктер жер иелену жойылуы, жеке шаруалар шаруашылықты басым формаға айналдырды.

Декартелизация саясаты бойынша ірі компаниялар таратылып, олардың акцияларының контр пакетінің бұрынғы компанияларға қайтарылды.

Денацификация саясаты бойынша мемлекет аппарат әскери қылмыскерлерден таралады. Соғыстан кейін кезеңнің ең маңызды демократиялық акциялардың бірі 1946 жылы күзде қабылданды. Конституция бабы (1947 май күш енді). Соғыстан кейінгі Жапонияны декартелизациялау демократиялау саясаты көп ұзамай-ақ кері бағыт саясатымен ауысып саяси режимді қатаңдатылды.

1947 жылы Конституция қаб-нан кейін мемлекет алдында 2 басты міндет тұрды:

1. Америкалық аккупациялық билікпен қарым қатынасты реттеу арқылы мемлекет суверинеті бекіту және барлық шектеулерді жою.

2. Жапон экономикасын қалпына келтіру және дамыту.

Жапония батыстың дүние жүйесіне араласа бастады. 1951 жылы АҚШ пен Жапония арасында Сан-Франциско бейбіт келісімі жасалды, сондай – ақ қауіпсіздік шарты жасалды. Жапонияның ұлттық суверинетін шектеген шектеулер формальді түрде жойыла бастады: жапон парламенті қабылдайтын заңдармен бюджетті америкалық аккупациялық өкіметтерінің санкциялау тәртібі жойылды. АҚШ өзінің әуе, теңіз және жер әскери күштері Жапонияға орналастыруға құқық берілді.

1960 жылы Жапонияда қауіпсіздік шартын жоюды және жапония территориясындағы америка әскери жоюда, америка әскерін толығымен алып кетуді талап еткен қозғалыстар күшейді. Сондықтан да өзара ынтымақтастықтың және қауіпсіздік кепілдігі туралы жаңа шарт қабылданды. Бұл шын мәнісінде АҚШ пен Жапония арасындағы әскери одақты қалыптастырды. Жапониялық әскери қуатын күшейту көзделді, америка әскерлерін Жапонияда тұрақтануын тағы да 10 жылға созылған Жапонияның Ұлттық қорғаныс басқармасы құрылды. Экономиканы мемлекеттік реттеудің жапондық үлгісі соғыстан кейінгі дамуы. Соғыстан кейін жапон үкіметінің алдында экономиканы қалпына келтіру және дамыту міндетті болады.

Мемлекет және бизнес саласына араласа бастады. Мемлекеттің жоспарлау, экономикалық дамуды ұзақ мерзімдік болжау, жеке қалыптастырылды ғылыми-техниканың революциялық жаңа жетістіктеріне қолдануға жұмсау; жапондық өнімдердің сапасын көтеруге мемлекеттік органдардың араласуы.

Бақылау сұрақтары:

1. ХҮІІІ ғ. соңы –ХІХ ғ. бас кезіндегі Жапониядағы саяси жағдай қандай болды?
2. 1867-1868 жж. Мэйдзи революциясына сипаттама беріңіз.
3. 70-80 жж. буржуазиялық реформалар нәтижесі қандай болды?
4. 1889 ж. Конституция бойынша Жапонияның мемлекеттік құрылысына сипаттама беріңіз.
5. Жапонияның әскери экспансия саясатын ұстануына не себеп болды?

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.
2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.
3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.
4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Тақырып 15. XIX-XX ғғ. Қытай мемлекеті мен құқығының дамуы.

Мақсаты: XIX-XX ғасырларда Қытайда халықтық-демократиялық биліктің қалыптасуының негізгі кезеңдерімен және ерекшеліктерімен таныстыру.

Сұрақтар:

1. Қытайда халықтық-демократиялық биліктің қалыптасуының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері.
2. Қытай халық республикасының құрылуы және 1949 ж. Халықтық саяси кеңестің Жалпы бағдарламасы.
3. ҚХР-ның 1954 ж. Конституциясы. «Үлкен секіріс» және «мәдени революция» кезеңі (1958-1976 жж.).
4. 1978 және 1982 жж. Конституциялар. 80-жж. экономикалық және саяси реформалар.

XIX ғасырдың бас кезінде Қытайда бұрынғысынша ұсақ шаруалар қолөнер кәсібіне негізделген дәстүрлі қоғам өмір сүрді. Сонымен қатар елдің кейбір аудандарында товар – ақша қатынастары кеңінен дами бастады. Шаруаларды жерден айыру процесі жүріп жатты. Шаруаларды, қала кедейлерін феодалдардың, өсімқорлардың қанауымен бірге, Қытайда ұлттық қанау да өмір сүрді.

XVII ғасырда Қытайда Цин манчжурлық династиясы орнады. Әскердегі және азаматтық әкімшіліктегі маңызды қызметтердің бәрін манчжурлар иемденді. Жаулап алушылардың қытай феодалдармен одағының қалыптасуы аздаған манчжур тайпаларының көпмиллион қытай халқына билігін орнатуға мүмкіндік берді.

Қытай императорлары – богдыхандардың тағына отырған манчжурлар мемлекеттік органдар құрылымына көп өзгеріс енгізген жоқ. Қытай императоры билігі шексіз монарх болды. Оның билігі мұрагерлік бойынша үлкен ұлына көшіп отырды. Император жоғарғы заң шығарушы және жоғарғы діни абыз болды. Онда қол астындағыларды жазалау және кешірім жасау құзіреті болды.

Цин империясының жоғарғы мемлекеттік органдары : Императорлық секретариат және Әскери кеңес болды. Императорлық секретариат 1671 жылы құрылған болатын. Оған манчжур және қытай сановниктері тең мөлшерде кірді. Ол маңызды әскери және азаматтық істерді басқарды. 1732 жылы богдыхандардың жаулап алу жорықтарындағы әскери қимылдарға оперативті басшылық жүргізу мақсатында Әскери Кеңес құрылды. Біртіндеп маңызды мемлекеттік мәселелер осы жаңа органның қызметіне өте бастады.

Жоғарғы атқару билігін император 6 орталық министрлік (приказ) арқылы жүзеге асырады: шешендер (чиновниктік), салықтар, рәсімдер (церемония), әскери, қылмыстық жазалау, қоғамдық жұмыстар. Бұлардан басқа да орталық органдар болды: астаналық және жергілікті чиновниктердің қызметін Цензорлар палатасы (б.з.б. II ғ.) қадағалады, ал кассациялық шағымдар бойынша сот істерін Жоғарғы Сот қарады.

Цин династиясы кезінде жергілікті наместниктер мен губернаторлардың қолында күшті билік шоғырланды. Елдің аумағы провинцияларға → облыстарға → округтар мен уездерге бөлінді. Провинцияларды әскери және азаматтық губернаторлар басқарды. Олар әскери және азаматтық билікті атқарушы наместникке бағынды. Облыс, округ, уездерді бастықтар (начальник) басқарды. Олар жергілікті чиновниктерге және жүз аула, он аула старосталарына арқа сүйеді.

Мемлекеттік қызмет атқару үшін арнайы емтихан тапсырып, ғылыми дәреже алуы керек болды. 3 дәреже болды: уездерде, провинцияларда, астанада емтиханнан өтуге тиіс болды.

Чиновниктер бұрынғы династия кезіндегідей 9 рангіге бөлінді. Олардың өмір сүру салты, қонақ күту рәсімі, киімдері бір-бірінен ерекшеленді.

XVIII ғасырдың соңында капиталистік мемлекеттердің Қытайды отарлауға бағытталған саясаты күшейді. Олардың мақсаты Қытайды өз тауарларын өткізетін

рынокқа және шикізат көзіне айналдыру болды.

1839 ж. Англия Қытайға қарсы әскери қимылдарын күшейтті. Бұл «апиын соғыстарының» бастамасы болды. Қытайдың феодалдық тәртіптегі әскері Англияның жақсы қаруланған жаяу әскеріне және флотына төтеп бере алмады. Цин үкіметі өзінің елді сыртқы жаудан қорғауға мүлдем қабілетсіз екендігін көрсетті.

1842 ж. Нанкинде Қытай үшін тиімсіз келісім-шартқа қол қойылды. Бұл келісім-шарт бойынша шетелдіктерге Қытайдың маңызды порттары ашылды. Сянган (Гонконг) аралы Англияға берілді. Қытай Англияға көп мөлшерде контрибуция төлеуге және Англия үшін тиімді жаңа кедендік тариф енгізуге мәжбүр болды.

1843 ж. Нанкин келісім-шарты жаңа протоколмен толықтырыла түсті. Бұл протокол бойынша шетелдіктерге экстерриториалдық құқық берілді. Өз сеттльмендерінде өз әскерлерін, полициясын ұстай алатын болды, оларға консулдық сот ісін қарау өкілеттігі белгіленді. Көп ұзамай Қытай осындай келісім-шарттарды АҚШ және Франциямен де жасауға мәжбүр болды.

«Апиын» соғыстарының нәтижесінде елде революциялық жағдай қалыптасты. XIX ғасырдың ортасында болған шаруалар соғысы Цин империясын дүр сілкіндірді. Оны «Байманди хуэй» деп аталды (Общество поклонения верховному владыке). Оны антиманчжурлық құпия қоғамның басшылары басқарды. Қоғамның басшысы және идеологы ауылдық мұғалім Хун Сюцюань болды. Қоғам теңдікті, бостандықты уағыздады. Олар өз күресінің түпкілікті мақсаты «Тайпин тяньгоны» (Жалпының бірдей игілігінің аспан мемлекеті – «Небестное государство всеобщего благоденствия») орнату болды. Олар өздерін тайпиндер деп атады. Олар теңгермешілік, теңдей бөлу идеяларын уағыздап, оны іс жүзінде қолдана бастады. Сондықтан, оларды алғашқы кезде кедейленген адамдар қолдады. Сондай-ақ, бұл қозғалыс антиманчжурлық сипатта болғандықтан, біртіндеп олардың қатарына сауда буржуазиясы, помещиктер де қосыла бастады.

1851 ж. көтерілісшілер Юнань округының орталығын басып алып, өз мемлекеттерінің негізін қалады. «Тайпин тяньго» мемлекеті жарияланып, Хун Сюцюаньға «аспан патшасы» деген атақ («тяньван») берілді. Қозғалыстың белсенді 5 басшысына да патша (ван) атағы берілді. Осылайша, басқа шаруалар қозғалысы сияқты Қытай шаруаларының да қозғалысы «әділетті» патшаны орнатудан әрі аспады.

Тайпиндер әскери іске үлкен көңіл бөлді. Көп ұзамай қатаң тәртібімен ерекшеленген күшті әскер құрылды. 1853 ж. тайпин әскері Нанкинді (Мин династиясы кезіндегі Қытайдың астанасы) басып алып, оны «Аспан мемлекетінің» астанасы деп жариялады. «Аспандық мемлекеттің жер жүйесі» деп аталатын документ қабылданды. Бұл шаруалардың антифеодалдық революциясының бағдарламасы болды. Бұл документ бойынша жерді теңдей бөлу, шаруаларды помещиктерге төленетін арендалық ақылардан босату, әйелдердің құқығын теңестіру (мемлекеттік қызмет атқаруға жол ашу), еңбек етуге қабілеті жоқ адамдарды мемлекеттік қамқорлыққа алу, коррупциямен күрес т.б.

Тайпиндердің билігі Қытай территориясының бір бөлігінде 1864 жылға дейін өмір сүрді. Оның құлау себептері: біріншіден, олардың өз арасында келіспеушіліктің пайда болуы, екіншіден, батыс державаларының (экспанс) интервенциясы болды. Тайпиндер көтерілісі жеңілгеніне қарамастан, тарихи маңызы өте зор болды.

«Апиын соғыстары», Тайпин көтерілісінен кейін Қытайдың мемлекеттік құрылысында біршама өзгерістер болды. 1861 ж. үшінші «Апиын соғысынан» кейін «Сыртқы істер бойынша Бас канцелярия» құрылды. Ол сыртқы істерді басқарды. Бұл органның құрылуы Қытайдың ұзаққа созылған басқа мемлекеттерден оқшаулануының аяқталғандығын көрсетті. 1885 ж. тағы бір орталық ведомство – адмиралтейство құрылды (әскери теңіз істері бойынша канцелярия).

Тайпиндер көтерілісін басқаннан кейін, бір провинциядағы екі губернатор (әскери, азаматтық) жүйесі жойылды. Жергілікті жердегі билік бір адамға берілді. Тайпиндер қозғалысымен күресу кезінде Қытайдан «тәртіпті қалпына келтіру

комитеттері» құрыла бастады. Оған қазынашы, сот чиновнигі, тұз бақылаушысы, астық интенданты (басқарушы, меңгеруші) кірді. Наместниктер мемлекетке қарсы бағытталған құпия қоғамға қатысы бар адамдарды санкциясыз өлім жазасына кесуге құқықты болды.

Қытайда шетел капиталы экспанциясының күшеюі, олардың экономикада маңызды позицияларға ие болуына алып келді. Қытай экономикасында шетелдік сектор өте тез дами бастады.

1895 ж. Қытай Жапониямен болған соғыста жеңіліп қалды. Елдің империалистік елдер арасында бөліске түсуі елдегі патриоттық күштердің қызметін жандандырды. XIX ғасырдың соңында елдің қоғамдық өмірінде публицист-философ Кан Ю-вей басқарған интеллигенттер тобы ерекше рөл атқара бастады. Бұл топ ұлттық буржуазияның және буржуазияланған помещиктердің мүддесін білдірді. Олар елді модернизациялауды, император өкіметінің басшыларымен бірге реформа жүргізуді қолдады.

Император Гуансюй осы топтық өкілдерін бірқатар мемлекеттік қызметтерге тағайындады және Кан Ю-вей жасаған бағдарламаның негізінде 50 радикалды жарлық шығарды. Бұл жарлықтар экономика, білім беру және мемлекеттік аппарат қызметі мәселелеріне арналды. 1898 жылдың 3-ай кезеңі Қытайдың тарихына «реформалардың 100 күні» деген атпен кірді. Бірақ, патша сарайындағы төңкеріс бұл реформалардың іс жүзіне асуына кедергі болды. Император Гуансюй тұтқындалды, оның жарлықтарының күші жойылды, ал реформаторлар өлім жазасына кесілді.

1899-1901 жж. Қытайда жаңа хал көтерілісі (ихэтуаньдар) басталды. Оның негізгі қозғаушы күші ауыл және қала кедейлері болды. Бұл қозғалыс шетелдіктерге қарсы сипатта болды. Көтерілісшілердің Пекиндегі елшілік кварталдарын қоршауға алуы бірқатар еуропалық державалардың, Ресейдің, АҚШ-тың Қытай ішкі істеріне араласуына сылтау болды. 1900 ж. интервенттердің әскері бүкіл Пекинді жаулап алды. 1901 ж. Цин династиясының өкілдері жаңа протоколға қол қоюға мәжбүр болды. Бұл документ бойынша Қытай жартылай феодалдық мемлекетке айналды.

XX ғасырдың басында Қытайда жаңа революциялық өрлеу байқалды. Ихэтуаньдар көтерілісі басылғаннан кейін, елде жасырын революциялық ұйымдардың саны өсе түсті. 1905 ж. елдегі революциялық ұйымдар одақтың лигаға (Тумын хуэй) бірікті. Ондағы жетекшілік рөлді Қытайды жаңарту қоғамы атқарды. Революционер Сунь-Ятсеннің жасаған 3 принципі Лиганың программасына айналды: 1) ұлтшылдық (Цин империясын құлату және Қытайдың тәуелсіздігін қалпына келтіру); 2) халық билігі (демократиялық республиканы орнату); 3) халықтың игілікті өмірі.

Бақылау сұрақтары:

1. ХҮІІІ ғ. соңы – ХІХ ғ. бас кезіндегі Қытайдағы Цин империясының мемлекеттік құрылымына сипаттама беріңіз.

2. Қытайдың жартылай отарға айналуы қалай жүзеге асты?

3. Тайпиндер көтерілісі себептері және салдары қандай болды?

4. ҚХР-ның 1954 ж. Конституциясына сипаттама беріңіз.

Әдебиеттер:

1. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы. Оқу құралы. Алматы, 2009.

2. Мұхтарова А.Қ. Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы, 2006.

3. Батыр К.И. История государства и права зарубежных стран: учебник. М.: Проспект, 2011.

4. Графский, В.Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для вузов. М.: Норма, 2012.

Дәріс кешені

1–тақырып. Қазақстан Республикасы мемлекеті мен құқығы тарихының пәні мен әдістері.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының пәні. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының әдістері. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының зерттелуі мен оның негізгі кезеңдері.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының пәні
Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы — тарихи және құқықтық ғылым. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы Қазақстан территориясындағы мемлекет пен құқықтық жүйенің пайда болуын, дамуын әрбір тарихи кезеңге сәйкес қоғамдағы мемлекет пен құқықтың орны мен ролін тарих ғылымының жалпы заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, хронологиялық реттілікпен құқықтық жүйеге сай зерттейді. Қазақстан Республикасы мемлекет және құқық тарихы мемлекет және құқық теориясы, мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы, тарих, саясаттану, әлеуметтану, Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы тағы басқа салалық заң ғылымдарымен тығыз байланысты. Жалпы, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының салалық заң ғылымдарынан ерекшелігі — ол мемлекеттік құқықтық құбылыстарды біртұтас және бір-бірімен тығыз байланысты әрі бір-біріне тәуелді пән ретінде қарастырады. Бұл пән сонымен бірге Қазақстан халқының пайда болуының ежелгі дәуірінен бастап қазіргі кезеңіне дейін, сондай-ақ мемлекеттік және құқықтық феномендерді уақыттық жағынан қарап қана қоймай, кеңістік жағынан да зерттейді. Оның уақытылығы — мемлекеттің пайда болуы мен бүгінгі мемлекеттік және құқықтық жүйесінің жай-күйі болса, кеңістігі Қазақстан Республикасының сол тарихи уақыттағы қазіргі мекендеген территориясы.

Жалпы айтқанда, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пән ретінде еліміздің территориясын қоныстанған халықтар мәдениетін, заңды тұрмыс-салтын және оның құқықтық құндылықтарын зерттейді. Әдетте мемлекет тайпа қоныстанған территорияның бірлестігі мен тұтастығы негізінде пайда болады. Құқық — солардың әдет-ғұрпынан құралады. Міне, осынау жайлар мемлекеттік құқықтық даму процесін зерттеуге негіз және бастау болады. Содан кейін мемлекеттік және құқықтық құрылымдағы заңды феномендерге дейінгі құндылықтар мен іс жүзінде қолданылатын (қолданбалы) заңды археология және тарихи құқықтану пәндері айналысады. Тарихтан белгілі — құқық өзінің жаратылысына қарай мемлекетке қарағанда әлдеқайда көне. Оның алғашқы қауымдық құрылыстың кезінде-ақ өзіндік институты болды. Ең қарапайым қоғам өзінің ішкі және сыртқы саясатын кәдімгі қалыпты тұрмыс-тіршілік арқылы қалыптастырып отырғандығы да соны айғақтайды. Кез келген адамдар бірлестігі ең алдымен олардың шаруашылық жағын реттеу арқылы жүргізіліп, өзін қоршаған ортамен табиғаттың қатал жағдайларымен күрестері арқылы қалыптасады. Сондықтан да құқықтың пайда болуы мемлекетке қарағанда ерте саналып, алғаш дамуының да сыры сонда. Тұтастай алғанда Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның саяси-құқықтық тарихы бүгінгі күнге дейін аз зерттелген пән болып қала береді. Тарихи әділдікті қалпына келтіру үшін бір кездегі патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен оның қазақ халқына деген көзқарасы, әрі оның хандық жүйеде дамыған мемлекеттілігіне жасаған қиянаты бүгінгі қазақ халқының саяси тәуелсіздігіне сәйкес зерттеліп-зерделенуі керек. Кеңес мемлекетінің тоталитарлық жүйедегі жүргізген саяси идеологиясы қазақ тарихшыларына Қазақстан тарихын терең зерттеуге мүмкіндік бермей, ғалымдарға тосқауылдар қойды. Қазақстан Республикасының саяси егемендік алуы ғана қазақ халқының өткені мен оның мемлекет және құқық тарихын шынайы да шыншыл пән ретінде оқытуға жол ашты.

Құқық алдымен материалдық объектілерден басталады. Мысалы, алғашқы қауымдық құрылыстың өзінде-ақ адамдардың құқықтық тұрғыда жеке меншік мүліктері болған. Аңшының өз меншігі ретінде қару-жарағы болса, ал әйелдің үйге деген құқығы болған. Кез келген қоғамдағы экономика мен қоғамдық қарым-қатынастардың дамуы жеке адам құқығына байланысты өрбіп, одан әрі мемлекеттік дәрежеге дейін көтеріледі. Оның арасында отбасылық құқықтың да орны ерекше. Міне, осының бәрі мемлекет және құқық тарихы пәнінің негізгі зерттеу объектілері болып табылады.

Кеңестік кезеңдегі үзіп-жарып, не бұрмаланып оқытылған Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәні бүгінде бір жүйеге түсіріліп, еліміздің шынайы түрде тұтас қамтылған тарихы ретінде оқытылуы тиіс. Аталған ғылым саласының алдында тұрған тағы бір басты мәселесі, әрі негізгі міндеті біздің еліміздің мемлекет және құқық тарихын бұрмалаушыларды әшкерелеу. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы заңды білім жүйесінде өзіндік орны бар пән. Бүгінгі пайда болып жатқан мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды түсіну үшін алдымен мемлекет және құқық тарихының қалай, қайда, неден құралғанын, қандай негізде жасалғанын білген жөн. Сонымен, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәні болып саналатындар:

- мемлекеттік-құқықтық жүйенің пайда болу және даму процесі, әртүрлі тарихи кезеңдегі қоғам өміріндегі мемлекет пен құқықтың алатын орны мен рөлі;
- мемлекеттік-құқықтық жүйе элементтерінің мазмұны мен формаларындағы ерекшеліктер, өндірістің көшпелі тәсілінің ерекшелігіндегі шарттылықтар. Міне, осы тұста анықтап алатын бір жай, ол мемлекеттік-құқықтық жүйе түсінігін анықтау. Өйткені ол дәстүрлі мемлекет және құқық ретінде өзге институттармен тығыз қарым-қатынаста болғанына қарамай жеке қаралады. Сонымен бірге, олар бір-біріңсіз өмір сүре алмайтын тұтастықты құрайды. Мемлекет тікелей немесе жанама түрде құқықтық нормаларды белгілейді және реттейді, оған рұқсат береді. Сондай-ақ бұл заңдылықтар бұзылған кезде нақты шаралар қолдану арқылы оларды қорғайды, ал құқық болса мемлекетке конституциялық немесе басқа нормалармен ықпал етеді де қоғамдағы саяси қатынастарды реттейді.

1.2. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының әдістері

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын оқыту барысында қоғам тарихының дамуы және қоғамдық-экономикалық формацияның заңды түрде алмасуының негіздеріне мән беру керек. Өндіргіш күш пен өндірістік тәсіл қоғамдық дамуды анықтаудың басты айқындаушы негізі болады. Бұл тұста біздің сүйенеріміз — экономикалық тірек (базис) пен қоғамдық қондырма (надстройка) туралы баяндап және олардың бір-біріне жасайтын ықпалына назар аударып, таптық күрес пен мемлекет және құқықтың дамуындағы, әлеуметтік революция, көпшілік халықтың рөліне көңіл бөлу.

Біздің елімізде мемлекет және құқық бүкіл әлемдегі адамзат қоғамының дамуы секілді заңдылықтармен пайда болып, дамыды және дами береді де. Мемлекет және құқық тарихының пайда болуы мен дамуы қоғамның өндіргіш күші мен өндірістік қатынастарының бір-біріне қарама-қайшы (антагонистік) таптар күресінің өріс алуына байланысты болды. Алғашқы қауымдық және әлеуметтік топ арасындағы қарым-қатынасты реттеу немесе жүйелеу белгілі бір мемлекет құру керектігіне итермелейді. Біздің заманымызға дейінгі I мың жылдықта Қазақстан территориясын Андронов және Дәндібай-Беғазы мәдениеті мен өркениеті деген атпен енген тайпа қоныстанған. Олар кейін грек тарихшыларының жазып қалдыруынша “скифтер” де, ал парсы мәліметтері бойынша “сақтар” деген атаумен аталып, кейін әртүрлі тарихи қоғамдық жағдайларға қарап өзгеріп кете берген.

Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәнінің өзіндік зерттеу әдістемелері бар. Ол республика, мемлекет және құқық тарихының қалай дамып, қандай жолдармен өрістегенін және оның мәдени-өркениеттік даму процестерін айқындайды. Кез келген әдіске баратын жолмен бірге оның мақсат-мүдделерін шешетін

принциптері болады. Сондықтан да мемлекет және құқық тарихын оқып, зерттеп-зерделеу үшін оны төмендегідей әдістерге бөлуіміз керек. Бірінші, жалпы философиялық әдістеме. Оған диалектикалық және метафизикалық әдістемелер жатады. Екінші, жалпы ғылыми әдістемелер. Оған мемлекет және құқық тарихын уақыт пен кеңістік тұрғысынан зерттеумен бірге іс-әрекеттің және құбылыстың ішкі-сыртқы қасиеттерін ашатын логикалық әдістемелер жатады. Мұнымен бірге жалпы ғылымдық әдістемеге жүйелік тәсілмен де келуіміз керек. Үшінші, арнаулы әдістемелер. Оған арнаулы-тарихи және арнаулы-құқықтық әдістемелермен бірге тарихи-генетикалық әдістемелер жатады. Тарихи-жүйелі зерттеп-зерделеуден кейінгі қол жеткізетін бірден-бір әдістеме — ол тарихи-салыстырмалы әдістеме. Тарихи-салыстырмалы әдістеме — ежелгі Қазақстан территориясын қоныстанған халықтардың мемлекет және құқық тарихының даму заңдылықтарын, сонымен бірге өзге территорияларды қоныстанған халықтардың және олардың қай дәуірлерде өмір сүргенін салыстырмалы түрде анықтауға мүмкіндік береді. Әдістемелік курстың басты шарты — мемлекет және құқық дамуының бір-бірімен сабақтастығының тарихилығында. Барлық мемлекет және құқықтық құбылыстар алдыңғылардан, яғни өткеннен өріп бастау алады да, болашақта болатын жағдайларға алмастырыла өзгеріп (трансформацияланып) отырады. Мұндай құбылыстарды “уақыт үндестігі” бір тарихи негізде қарастыруға ықпал етеді. Дамудың бірнеше жолы бар, мысалы ол баяу да бір қалыпты (эволюциялық) немесе бір қалыпты емес секірімелі (революция) түрде, тіпті болмаса бір кездегі ұмытылған институттар ретінде қайта оралуы мүмкін (толық немесе бірден-саран күйде), болмаған жағдайда олар үзіліп немесе одан ары дамуын тоқтатуы да ғажап емес. Төртінші, нақты-проблемалық немесе жеке әдістемелер — ол өзінің аты көрсетіп тұрғандай іс-әрекеттердің барысын, сипатын нақты оқып үйретуге бағытталады. Объектіні оқып-зерттеу барысында қолданылатын әртүрлі әдістердің жиынтығы тарихи-құқықтық ғылымның әдістемесін құрайды.

Заңды тұрмыс-тіршілік — әр түрлі әдет-ғұрып, рәсім, салт-жора, іс-әрекет, тәртіп пен тәлім арқылы қалыптасып, солардың көмегімен құқықтық қызмет ретінде жүзеге асады. Ал адамдардың іс-әрекеттері олардың әділетті немесе әділетсіздік, заңды не заңсыздық деген ұғымдарды қалай қабылдап, қалай түсінуі арқылы айқындалады. Құқықтың негізгі көзі — сот тәжірибесінен өсіп-өнсе, оның бастауы - әдет-ғұрып, яғни дәстүр. Сондықтан Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы курсы кезеңдестіру бірнеше себеп-шартпен (фактор) белгіленеді. Оның басты негізі — қоғамдық әлеуметтік-экономикалық дамудың құрылысы мен тәртібі (экономикалық, техникалық дамуы, меншік түрі) және мемлекеттің дамуына байланысты. Бұл тұста ерекше атап өтетін жағдай, құқықтанушы мен заңгерлер үшін қажеттісі тарихтағы мемлекеттік-құқықтық түрлер (формалар) және фактілер мен құбылыстар.

1.3. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының зерттелуі мен оның негізгі кезеңдері

Жалпы, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын зерттеу XVIII ғасырдан бері жүргізіліп келеді. Қазақ хандығының мемлекеттік құрылымы және алғашқы мемлекеттің сипаттамасы Еуропа, оның ішінде әсіресе орыс ғалымдарын қатты қызықтырды. Оларды біз А.Тевкелев, Т.Рычков, И.Г.Георги, П.С. Паллас, И.П.Фальк, А.Левшин еңбектерінен анық байқаймыз. Олардың әрқайсысы Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының өткеніне әртүрлі көзқарастар білдіреді. Мысалы, П.Рычков қазақтардың мемлекеттік құрылымын нағыз “демократиялық” деумен бірге “оларда ешқандай да құқықтық нормалар және құқықтық талас-тартыстарды шешетін соттар болған жоқ” дейді. Ал, А.Левшин болса қазақ хандығының мемлекеттігі және құқығы тарихын зерттей келе, ол оның XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басындағы даму кезеңдеріне кеңінен тоқталады.

Сондықтан да, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын төмендегідей кезеңдерге бөлуге болады. Ол бізге мемлекеттік-құқықтық жүйенің даму процесін жүйелі түрде жан-жақты оқуға мүмкіндік ашады.

1. Қазақстан территориясында мемлекет және құқықтың пайда болу кезеңі.
2. Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің өркендеу кезеңі.
3. Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің жойылуы мен дағдарысқа ұшырау кезеңі.
4. Қазақстанның Ресей және КСРО құрамында конституциялық даму кезеңі.
5. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық жүйесінің қалыптасу кезеңі.

Әрбір дәуір бірнеше кезеңге бөлініп, олар өзара ішкі логикалар арқылы үндесе жалғасып жатады. Бірінші дәуір мемлекеттің пайда болу себептерінен басталады. Өйткені өндіретін шаруашылық түрі пайда болып, қоғам әлеуметтік жікке бөлінеді. Бұл процесс Қазақстанда біздің эрамызға дейінгі III мың жылдықта басталған. Оның бірінші кезеңін мемлекеттің пайда болуына дейінгі жағдай деуге болады. Ол уақытта биліктің жариялылық түрі қалыптасып, мемлекеттік құқықтық жүйенің тағы да басқа элементтері құқықтық нысанда пайда бола бастаған еді. Біздің эрамызға дейінгі IX-VIII ғасырлар аралығында Қазақстан территориясында көшпелі мал шаруашылығы мен өндіргіш күштердің дамуына байланысты, ондағы мемлекет пен құқықтың даму процесі де жаңа кезеңге көшеді. Ол алғашқы мемлекеттің негізі болып саналады. Бұл процесс біздің эрамызға дейінгі III ғасырға дейін созылды. Содан кейін-ақ Қазақстанды жайлаған көшпенділер тыныс-тіршілігінде мемлекеттілік қалыптасып, оның мемлекеттік-құқықтық жүйесі жаңа өркендеу кезеңін бастайды. Ол төрт кезеңге бөлінеді. Алғашқы үшеуі еуразиялық ғұн, түрік, Моңғол-қыпшақ (Ұлы ұлыс) империясы тарихының дамып құлдырауы мен күйреуі кезеңін анықтайды. Бірінші көшпелі ғұн империясы кезеңі біздің эрамызға дейінгі III ғасырдан бастап V ғасыр аралығындағы уақытты қамтиды. Екінші кезең VI ғасырдан бастап көшпелі түрік империясының Түрік-ашин ірі мемлекетін құрайды да, оның құлдырауына дейінгі аралықты айқындайды. Содан кейін қарлұқ, Қарахан, қыпшақ, керей, найман мемлекеттері құрылып, олар өздерінің тыныс-тіршілігінде түркі дәстүрін сақтайды. Үшінші кезең болса XIII ғасырдан бастап Моңғол-қыпшақ көшпелі империясы деп аталады. Оның негізі — моңғол империясының Шыңғыс хан жасаған “Ұлы ясасы”. Аталған мемлекеттік-құқықтық жүйе Еуразия даласында XVI ғасырдың аяғына дейін билік құрды. Моңғол империясы тарихы әдеттегідей өркендеу, құлдырау және күйреу кезеңінен тұрады. Ол кейін Сібір, Маңғыт және Қазақ мемлекеттілігін өмірге келтірді. Ал соңғы төртінші кезең XV ғасырдан бастап XVIII ғасыр басы аралығындағы тұтас қазақ хандығын өмірге әкелді. Алғашқы қазақ хандығында қалыпты құқық пен мемлекеттілік қалыптастырылады, ол хан билігі сайлауы мен автономиялық әкімшілік бірлігін құрайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Т.С.Жумаганбетов. История государства и права Республики Казахстан. (Древность и средневековье). Алматы “Жеті жарғы”, 2000.
2. Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. ТОО “ФОЛИАНТ”, Астана, 2000.
3. История государства и права Казахской ССР. Часть I. Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, “Мектеп”. 1982.

Қосымша:

1. Политическая и правовая история Казахстана. Документы и материалы конца XIX вв. Алматы «Қазақ университеті», 2000. Казахский институт правоведения и международных отношений. (Составили: С.Сартаев, С.Узбекулы).
2. Қазақстан тарихы. Алматы “Атамұра” 1996 ж. I-том.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Мемлекеттің шығуының жалпы заңдылықтары. Мемлекеттің және құқықтың пайда болуының жолдары. Мемлекеттің шығуы туралы теориялар.

Ғылыми зерттеулердің мәліметтеріне қарағанда біздің ғаламшарымыз – жер осыдан 4-5 млрд. жыл бұрын пайда болған көрінеді. Адам яғни саналы адам – homo sapiens жер бетінде осыдан 40 мың жыл бұрын пайда болған дейді антрополог ғалымдар. Алғашқы мемлекеттік құрылымдар біздің дәуірімізден 4-5 мың жыл бұрын пайда болғанын ғылыми зерттеулер дәлелдеді. Соған сәйкес ежелгі адамдар 35 мың жылдар бойы мемлекеттік құрылымдарсыз өмір сүрген деуге болады.

Мемлекеттілікке дейінгі кезең ғылымда алғашқы қауымдық құрылыс немесе рулық қауым деген атаумен белгілі. Бұлай болатын өз себебі бар, өйткені адамдар ол кезде қауым, ру-ру болып тайпаларға бірігіп өмір сүрген. Бірлестіктерге бірігу қандас туыстық, бірге тұру және бірлесіп, ортақтасып еңбектенуге негізделінетін.

Ру – адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі, туысқан адамдардан тұратын қауымдастық. Оның мүшелері өзара некеге отырмайды. Барлық халықтар рулық дәуірден өткен. Қазіргі халықтардың кейбіреуінде рулық дәуірден қалған әдет-ғұрыптары, дәстүрлері әлі де сақталған. Мысалы, қазақтың әдеті бойынша жеті атаға дейін қыз алысып-беріспейді.

Рулық қоғамда қауымдық билік болған. Ру өміріне байланысты мәселелердің барлығын рудың жалпы жиналысы қарап, шешіп отырған. Оған жынысына қарамай, кәмелетке толған ру мүшелерінің барлығы қатысатын. Қандай мәселе болса да, жалпы қауымның келісімімен, әділдік жолымен шешілетін. Ру мүшелері жалпы жиналыста ру ағасын сайлайтын. Ру ағасына ақылы толған, ру әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін білетін, рудың қамын ойлайтын, қауымды басқара білетін адам сайланатын. Бірнеше рулар бірігіп, тайпа құрайтын. Тайпаны басқару үшін ру ағаларынан кеңес құрылатын. Сол кеңесте рулардың тұрмысына, басқа тайпалармен қарым-қатынасына байланысты мәселелер қаралатын.

Алғашқы қауымдық құрылыс, яғни рулық қауым жетілу деңгейі төмен, даму жағы тұралап қалған қоғам болатын. Мұнда бірлесіп еңбектенудің негізгі түрлері терімшілік, аң және балық аулау болатын. Еңбектенудің осындай түрлеріне сай еңбек құралдары да қарапайым, жетілдірілмеген болып келетін.

Алғашқы қауымдық құрылыста (рулық қауымда) әлеуметтік билік орын алатын. Мұндай билік әдетте ең алдымен еңбектенуге негізделетін де, онда күштеп еңбек етуге мәжбүрлеу болмайтын. Адамдар міндеттерін өз еркімен атқаратын, еңбек ету қауымдағы адамдардың барлығына Бірдей болатын, еңбектену нәтижесінде табылған қоректер рулық қауым адамдары арасын-да теңдей етіп бөлісетін, қауымдастардың құқықтары да, міндеттері мен жауапкершіліктері де бәріне бірдей тең болатын.

Рулық қауым яғни алғашқы қауымдық құрылыстың негізгі басқару органдары көсем – ру басы яғни қауым бастығы, қариялар кеңесі және қауымдастардың жалпы жиналысынан тұратын. Рулық қауымның болмысына байланысты ең маңызды мәселелерді шешу күн тәртібіне қойылғанда ғана қауымдастардың жалпы жиналысы шақырылатын болған. Рулық қауымның әрбір ересек мүшесі қандай да болсын мәселелерді талқылауға оларды шешуге қатысуға хақылы болатын.

Рулық қауымдағы күнделікті, әрі кезек күттірмейтін мәселелерді дер кезінде шешуді ұйымдастырып, басқарып отыру үшін қауымның ең беделді мүшелері арасынан қауым

бастығы көсем (ру ағасы) сайланатын. Бұл лауазым сайланбалы әрі алмастырылып отыратын және де ол лауазым иесіне ешқандай пұрсаттар бермейтін.

Ру ағасы (көсем) қауымның басқа мүшелерімен тең болатын және барлық қауымдастар тәрізді солардың үлесіндей мөлшерде үлес алатын болған. Оның биліктік беделі тек қана қауымдастардың оған деген құрметіне, сеніміне негізделетін. Соғыс туындағанда әскерге басшылық ету үшін әскери көсем сайланатын, қауым ішінде осылайша көсемдер (қариялар) кеңесі құрылатын.

Уақыт өте келе рулар өзара бірігіп тайпаларды құрайды, өз кезегінде олар әлгі рулар өкілдерінен тұратын көсемдер (қариялар) кеңесі арқылы басқарылатын. Тайпаны басқаратын көсемдер (қариялар) кеңесі тайпа көсемін сайлайтын. Бұл лауазым да қоғам дамуының алғашқы кезендерінің де алмастырылып отыратын және ол лауазым иесіне ешқандай жеңілдіктер бермейтін.

Қоғам дамуының әрі қарай жалғасуы барысында тайпалар да бірігуді бастады. Алғашында мұндай бірігу уақытша сипатта болатын, кейіннен тайпалардың бірігуі тұрақты сипат ала бастады. Сөйтіп тайпалар одағы қоғам дамуының қозғаушы күштерінің біріне айналды.

Тайпалар одағы тайпа көсемдері кеңесі арқылы басқарылатын, олар болса одақ көсемін сайлайтын. Қоғам дамуы барысында кейінірек көсемдер өз қызмет бағыттарын өмір бойы атқаратын болды.

Жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келгенде алғашқы қауымдық құрылыс (яғни рулық қауым) жөнінде оларға ғана тән мынадай сипаттарды атап-атап көрсетуге болады.

1. Ру (алғашқы қауым) мүшелері ортақ шаруашылықпен айналысуында қандас туыстастығына, барлығына ортақ аумақта бірге тұрып өмір сүруіне сүйенген.

2. Ортақ тілде сөйлеген және дәстүрлері, әдет-ғұрыптары жалпы барлығына бірдей болған.

3. Ру адамдары арасында некелік қатынастардың орын алуына тыйым салынған. Мысалы, қазақтар некелік қатынастарына тыйым салу "жеті атаға" жеткенге дейін сақталып келген яғни жақын туыстар түгілі жамағайындар арасындағы некелік қатынастарға да тыйым салынатын болған.

4. Ру (қауым) адамдарының өлгенін барлық қауымдастарға ортақ қабірстанға жерлейтін болған.

5. Әрбір рудың (қауымның) өзіне тән атауы болатын.

6. Руды (қауымды) ең беделді қауым мүшесі көсем (ру ағасы) басқаратын, оның өзі қауымның жалпы жиналысында сайланатын.

Соныменен, мемлекеттілік кезеңге дейінгі әлеуметтік билік тікелей түрде қоғамдық болған, оның құрылуы алғашқы қауымдық демократияға, өзін өзі басқаруға негізделген-тін, оның ықпалы тек ру (қауым) тегіне ғана таралатын да сол рудың (қауымның) ырқын (ерік-жігерін) білдіретін, қандас туыстардың өзара қатыстылықтарына негізделетін, мұнда қауымның жиналысы биліктің органы ретінде іс атқаратын, ру ағалары алғашында ешқандай жеңілдіктерге ие болмаған деп тұжырым жасауға болады.

Ф.Энгельс алғашқы қауымдық құрылысты "алғашқы қауымдық коммунизм", "адамзаттың алтын ғасыры" деп атаған.

Алғашқы қауымдық кезеңде қоғамдық қатынастарды нормативтік реттеу, рулар мен тайпалардың әлеуметтік-экономикалық бірлігін білдіріп және оны қамтамасыз етіп отырған адамдардың тіршілік ету әрекеттерінің өзінде болатын. Мұның өзі еңбек құралдарының жетілдірілмеген қарапайымдылығымен, еңбек өнімділігінің мардымсыздығына байланысты еді. Осыдан барып бірлесіп тұру еңбек құралдарына қоғамдық меншіктің болуын және ендірілген қоректік өнімдерді теңдей етіп бөлу қажеттілігін туындатты. Ал мұның өзі алғашқы қауымдық қоғам нормаларының табиғи болмысына әжептәуір ықпалын тигізді.

Нормалар алғашында "табу" – тыйымдар түрінде болды, бірге-бірте олар әдет-ғұрыптарға ұласты (сөйтіп басқаша, екінші түрге айналды). Кейініректе моральдық нормалар пайда бола бастады.

Әдет-ғұрып – қауымдағы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін, дағдыға айналған географиялық, ұлттық, экономикалық факторларға байланысты тарихи қалыптасқан, жазылмаған мінез-құлық қағидасы. Әдеттер ру тұрмысының дамуына байланысты, ру мүшелерінің арасындағы қатынасты жөнге салып, реттеу үшін, олардың өсіп-өніп, өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қажетті құрал ретінде қолданылды. Олар ұрпақтан ұрпаққа ауысып, ру мүшелерінің сана-сезіміне ананың сүтімен, қауым өмірінің үлгісімен сіңіп, олардың мінез-құлықтарын, іс-әрекетін алға бағыттап отырды. Ру әдеттері барлық ру мүшелерінің еркін білдіріп, мүдделерін қорғайтын қағидалар деп танылып, оны мүлтіксіз орындау әрбір ру мүшелерінің дағдысына айналды. Ру әдет-ғұрыптарын сақтау, орындау – міндет пе әлде құқық па деген сауал ру мүшелерінің ойына кіріп те шықпайтын. Олардың түсінігінше ру әдеттерін, дәстүрлерін бұлжытпай орындау табиғи, өзінен-өзі түсінікті жағдай болып саналды. Рулық әдеттер, дәстүрлер қандай болғанын қазақ халқының тарихынан да көруге болады.

Мемлекеттің шығуының жалпы заңдылықтары

Ру дәуірінде адамдар тек жаратылыстың даяр өнімдерін жинап қорек етіп, өмір сүрген. Келе-келе адамдар өндіріс құралдарын жасап алып, өздері шаруашылыққа кіріседі. Сөйтіп, жинау-терімшілік шаруашылығынан өндіру шаруашылығына ауыса бастайды. Мал өнімдерімен күнелтуден диқаншылыққа ауысады.

Диқаншылықтың нәтижесінде отырықшылық қалыптасып, елді мекендер, қалалар салына бастайды. Қалаларда қол өнері пайда болып, ол мал шаруашылығы және диқаншылық сияқты табыс көзіне айналады. Экономиканың аталған салалары бірінен-бірі бөлініп шығып, дербес өмір сүре бастағаннан кейін, бірінің өндірген өніміне бірі мұқтаж екендігі байқалады. Диқандарға мал өнімі, малшыларға жер өнімі, қолөнершілерге тамақ қажет болады. Сөйтіп, соларға делдадық жасайтын алыпсатарлар қалыптаса бастады.

Құрал-саймандардың жетілдірілуіне байланысты еңбек өнімділігі де өседі. Соның нәтижесінде артық өнім пайда болды. Рулық қауымда барлық жиналған, табылған өнім ру мүшелерінің жалпы меншігі болған еді. Енді еңбек өнімділігінің өсуіне байланысты артық өнім жеке адамдардың, жеке отбасыларының меншігіне айнала бастады. Сөйтіп, малға, жерге, қолөнер бұйымдарына жекелеген иелер пайда болды. Ақырында ру қауымының жалпы меншігінің орнына жеке адамдардың меншігі пайда болып, меншіктің айрықша түрі – жеке меншік қалыптасты. Жеке меншіктің пайда болуына байланысты қоғам таптарға бөлінді. Бір жағынан, құрал-жабдықтар, өндірілген бұйымдар, мүлік-дәулет адамдардың бір тобының қолында шоғырланады да, байлар пай-да болды. Екінші жағынан, кедейлер, жарлылар пайда болды. Сөйтіп, рулық қауым өзіне тән белгілерінен айрылып, құлдыра-ды. Оның орнына жеке меншікке негізделген, айрықша екі үлкен әлеуметтік топтан тұратын қоғам қалыптасты. Мұндай жағдайда рулық қоғамдағы барлық ру мүшелерінің игілігін көздеп, еркін білдіретін қауымдық билеу құрылымы өз міндетін, қызметін атқара алмады.

Меншік иелерінің – байлардың айрықша мүдделері болғандықтан, басқа ру мүшелерімен, кедей-жарлылармен қатар отырып, мәселелерді тең негізде шешуге бармайды. Содан байлар мен кедейлердің арасында қайшылықтар пайда бола бастады. Қоғамдағы осындай түбегейлі экономикалық-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде қоғамды билеу, басқару жүйесі де өзгерді. Рулық биліктің орнын саяси билік, саяси құрылым баса бастайды. **Сөйтіп, қоғамның белгілі бір сатысында мемлекет және құқық пайда болды.**

Мемлекеттің және құқықтың пайда болуының жолдары

Мемлекеттің пайда болуы және оның қалыптасуы ұзақ уақыт бойы жүретін процесс. Ол әр халықта әрқилы болып өткен.

Мемлекеттің пайда болуының тарихи екі түрлі жолын атап ай-

туға болады;

1. Мемлекеттің пайда болуының шығыстық жолы (Ежелгі Шығыс, Африка, Америка). Осы жолмен көшпелі мемлекеттер де пайда болған.

Өздерінің дамуы барысында мемлекеттің пайда боларында бұл мемлекеттер шығыс жолымен жүріп өтті. Сонда бұл жолдың сипаты мына белгілерден көрінеді:

- рулық (алғашқы) қауымға тән ерекше белгілер (атрибуттар): жерді қауым болып иелену мен оларға ұжымдық меншік ру-тайпа ақсүйектерінің (абыздар, әскери көсемдер және с.с.) қолына шоғырланған. Бұл шоғырлану ру-тайпалық құрылыстың (яғни қауымның) ыдырауы барысында да сақталған. Ал енді бұлардағы басқарудың қоғамдық құрылымдары мемлекеттік органдарға айналған, ал ру-тайпа ақсүйектері шенеуліктер аппаратына өзгерген, сонда жер қоғамдық болудан өзгеріп мемлекеттікке көшкен.

2. Мемлекет дамуының батыстық (еуропалық) жолы. Мемлекеттер дамуында бұл жолды Рим, Афины елдері жүріп өткен. Бұл жолға тән сипаттарға келер болсақ, олар алғашқы қауымдық құрылыстың (ру-тайпалардың) ыдырауының белсенді түрде болғанын сөйтіп жеке меншік пен таптардың пайда болғанын атау керек. Мысалы, Римде мемлекеттің пайда болуына үлкен ықпалын тигізген плебстер мен патрицийлердің күресі болды. Соның нәтижесінде плебстер демократиялық жеңілдіктер алған.

Мемлекеттердің пайда болуының әрқилы жолдарының болуына қарамастан, олардың бәріне өз ықпалын тигізген қозғаушы күш – ру-тайпалық құрылыстың (қауымның) ыдырауы мен ұйымдасқан түрдегі мемлекеттік биліктің қажеттілігінен туындаған болатын.

Сондай-ақ құқықтың пайда болуында біркелкілік сипат болмаған, әрбір мемлекетте оның даму барысына әрқилы қозғаушы күштер өз ықпалын тигізген. Құқық дамуында да екі жолдың бар екені мәлім:

1. Құқықтың пайда болуының шығыстық жолы (Ежелгі Шығыс елдері): мұнда құқықтың қалыптасуы мен дамуына үрдістер зор ықпалын тигізген. Сондықтан, қазірдің өзінде де Ежелгі Шығыс елдерінің қайсы біреулерінде құқықтың басты кайнар көзі ретінде діни нормалар қолданылуда.

2. Құқықтың пайда болуының батыстық (еуропалық) жолы. Бұл елдерде әдет-ғұрыптық құқықтардан басқа заңдар мен прецеденттік (үлгі боларлық шешім) құқық та дамыған.

Дегенмен, құқықтың пайда болуына ортақ түрткі фактор (себеп) – сан алуан күрделі қоғамдық қатынастар пайда болды.

Мемлекеттің шығуы туралы теориялар

Мемлекет пен құқықтың шығуы туралы түрлі теориялар бар. Осы құбылыстардың пайда болуын олар түрліше түсіндіреді. Марксизм-ленинизм ілімі мемлекет пен құқықтың пайда болуын таптық теория тұрғысынан түсіндіреді. Рулық қауым құлдырап, жеке меншік пайда болып, қоғам екі тапқа – қанаушы және қаналушы таптарға бөлінген соң, олардың арасында шешілмейтін қайшылықтар, ымырасыздық орын алады. Сол екі тап нәтижесіз, тоқтаусыз күресте бірін-бірі жойып жібермеуі үшін рулық биліктің орнына жаңа саяси құрылым – мемлекет пайда болады. Мемлекет аталған қайшылықтарды шешу үшін емес, кедей тапты байлардың еркіне көндіріп, оны қанауға, езуге жағдай туғызу үшін құрылған. Сондықтан қандай да мемлекет болсын тек қанауды мақсат тұтып, бай, яғни үстем таптың игілігін көздеп, соның мүддесін қорғайды. Ф. Энгельс "Отбасы, жеке меншік және мемлекеттің пайда болуы" деген ғылыми еңбегінде мемлекет пен құқықты үстем таптың құралы деп таниды. Социалистік мемлекет те таптық мемлекет. Бірақ ол сан жағынан қоғамның басым көпшілігін құрайтын еңбекші таптың мүддесін қорғайды.

Теологиялық (діни) теория мемлекет пен құқықтың пайда болуын құдайдың құдіретімен байланыстырады. Әрбір ірі дінде құдайдың әрекеті деген діни-құқықтық қағидалары бар. Қазіргі заманда да кейбір мемлекеттер осындай қағидаларға негізделіп құрылып, қызмет атқаруда. Бұл қағидаларға сүйене отырып дін теоретиктері мемлекет пен құқық құбылыстарын діни рәсімдерге байланыстыра түсіндіреді.

Патриархалдық теория мемлекет пен құқықтың шығуын отбасының дамуымен байланыстырады. Отбасының қожасы ер адам, ол отбасын өз еркімен билейді, отбасы мүшелерінің арасындағы қатынастарды реттейді. Сөйтіп, отбасы мүшелерінің белгілі бір тәртіпке бағынып, қалыптасуының жөн-жобаларын анықтайды. Адамдар осындай қағидаларды басшылыққа алып, мемлекет құруда отбасын басқару үлгілерін қолданған деп түсіндіреді бұл теория.

Келісім-шарттық теория мемлекет пен құқықтың шығуын, пайда болуын адамдар арасындағы келісім-шартпен байланыстырады. Тағылық дәуірде адамдар өмір сүру үшін бірімен-бірі жауласып, соғысып, әбден береке-қасиеті кетеді. Сондай қауіпті, келіссіз өмірден құтылу үшін адамдар өзара ымыраға келісіп, шартқа отырады. Соның нәтижесінде мемлекет құрып, оған қоғам мүшелерінің барлығын қорғауды, лайықты өмір сүруге жағдай туғызуды міндеттейді. Қоғам мүшелері де заң талаптарына бағынатыны туралы міндеттеме алады, деп түсіндіреді бұл теорияны жақтайтындар.

Күштеу (зорлау) теориясы мемлекет пен құқықтың шығуын зорлық-зомбылықпен байланыстырады. Күшті тайпалар әлсіз тайпаларды жаулап алып бағындырып, олардың қарсылығын басып тұру үшін мемлекет және оған тән басқару, күш қолданатын органдарды құрады дейді.

Мемлекет пен құқықтың шығуын түсіндіруге тырысатын бұл аталғаннан басқа да теориялар бар. Осы теориялардың бәріне тән бір белгі бар – ол мемлекет пен құқықтың адам қоғамы дамуының белгілі бір сатысында пайда болуы. Шынында да тарихи деректерге жүгінсек, мемлекет пен құқықтың қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде шыға бастағанын байқаймыз.

1. Мемлекет (таптық тәсіл бойынша) – бір таптың (азшылықтың) бір тапқа (көпшілікке) үстемдік етуін қолдайтын саяси ұйым.

2. Мемлекет (жалпы әлеуметтік тәсіл бойынша) – саяси ұйым (ассоциация). Бұл саяси ұйымға оның мүшелері бұқаралық биліктің қатынастар арқылы біріктіріледі. Мұнда мемлекет адамдардың өзара ымыраға келуінің құралы болып табылады.

3. Мемлекет – құқықтық заңдарға тәуелді адамдардың бірлестігі (И.Кант бойынша).

Құқықтың пайда болуының негізгі теориялары:

1. Теологиялық теория. Бұл теорияны жақтаушылар құқықты құдайдың жаратқаны, құдайдың адамдарға берекелікке, әрі сонымен бірге жер бетінде тәртіпті сақтау мақсатындағы берген құрылымы деп түсіндіреді.

2. Құқықтың табиғи жаратылыстық теориясы. Бұл теорияны жақтаушылардың пайымдауы бойынша мемлекеттің белгілеуі арқылы анықталған құқықтармен қатар адамның жаратылыстық табиғатынан туындайтын да құқықтардың бар екендігі алға тартылады.

3. Құқықтың тарихи теориясы. Бұл теория құқықты тарихи түрде туындайтын, сөйтіп әрі қарай дамитын құбылыс деп таниды. Теорияның бір ерекшелігі мұнда құқықтың ұлттық өзгешеліктері болады да, олар мемлекетте құқық дамуы барысында ескеріліп отырады. Бұл теория құқық дамуы барысындағы ұлттық ерекшеліктерді ескеріп отыратынын мойындағанымен заң шығарушылардың рөлін жеткілікті дәрежеде тани қоймайды, яғни мойындамайды.

4. Құқықтың психологиялық теориясы. Бұл теория құқықтың түзілуін (пайда болуын) адамдардың психикасына (жүйке жүйесіне) байланыстыра қарастырады. Сонда, осы теорияның түсіндіруі бойынша – құқық деп адамдар қоғамда қабыл алынып мақұлдаған мінез-құлық ережелерін баянды ету мақсатын білдіретін психологиялық тілек-ықыласын бірінші орынға қояды. Мұның өзі адамның жаратылыстық табиғатында (жүйкесінде) көрініс тапқан, өйткені белгісіздік пен екі ұштылыққа адам төзбеген ғой деп дәлелдейді.

5. Құқықтың маркстік теориясы. Осы теорияны жақтаушылар құқықтық терең тамыры экономикада деп бұлтартпайтын дәлелдер келтіріп, құқық экономикалық базиске

тәуелді деп сендірген. Құқықтың экономикадан жоғары тұруы мүмкін емес, өйткені мемлекет экономикасының белгілі бір мерзіміне қандай құқықтық нормалардың қажет болатынын тек экономика ғана айта алады. Дегенмен құқықты таптар күресімен байланыстыра қарау, сөйтіп құқықтан тек үстем таптың көзқарастарын іздестіру артық кеткендік болады. Олай болатын себебі әлгілердің барлығы, дұрысын айтқанда қоғам мен мемлекеттің типіне (түріне) байланысты болып келеді. Өйткені, құқықтық қоғам, құқық қаналушы таптарды езіп-жаншуға бағытталмаған, қайта ол қоғамдағы қатынастарды дамытып, бәріне тең құқықтылық жағдай жасауға бағытталған болып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Т.С.Жумаганбетов. История государства и права Республики Казахстан. (Древность и средневековье). Алматы “Жеті жарғы”, 2000.
2. Еркін Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. ТОО “ФОЛИАНТ”, Астана, 2000.
3. История государства и права Казахской ССР. Часть I. Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, “Мектеп”. 1982.

Қосымша:

1. Политическая и правовая история Казахстана. Документы и материалы конца XIX вв. Алматы «Қазақ университеті», 2000. Казахский институт правоведения и международных отношений. (Составили: С.Сартаев, С.Узбекулы).
2. Қазақстан тарихы. Алматы “Атамұра” 1996 ж. I-том.

3-тақырып Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің пайда болуы және дамуы

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің пайда болуы және дамуы. Ежелгі ғұн империясы. Үйсін және қаңлы мемлекеттері. Ежелгі түрік қағанаты және оның құқықтық жүйесі. Оғыз мемлекеті. Қарахан мемлекеті. Қимақ қағанаты мен қыпшақ хандығы. Найман және керей ұлыстары

1.1 Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің пайда болуы және дамуы

Әдетте мал шаруашылығы мен жер өңдеу ісі неолит-жаңа тас ғасырынан басталды деп есептеледі. Бірақ тарихи процестің ерекшелігіне сәйкес тоқымашылық және құмыра құю ісін ойлап тапқанмен адамдар әлі де болса аңшылық кәсіппен шұғылдана берді. Сондықтан да әлеуметтік ұйымның негізгі көзі-рулық қауым болып қала берді. Ол әлеуметтік теңсіздікке жол бермейтін, ағайындық-ұжымдық жер меншігіне иелік ететін қандас-туыстық негізде дамыды. Әрине, қауымдастық бірнеше топтарға бөлінді, олар жауынгер еркектер мен әйелдер және балалар топтастығы еді. Балалық топтан ересектер тобына алмасу ерекше салттық негізде жүргізілді. Қауымның маңызды істері ересек еркектер жиналысында шешілетін. Қауымнан дәстүр мен салтты, рәсімді жақсы білетін абыздар мен көрші қауымдастықтармен болатын қақтығыстарда басқаратын әскери көсемдер бөлініп шықты. Қауымның қарым-қатынастары мен тыныс-тіршіліктері өздеріне тән рәсімдері және тыйым салынған әдет-ғұрып жүйелері арқылы реттелетін.

Қазақстандағы қоғамның экономикалық базасы біздің заманымызға дейінгі III-II мыңжылдықтарда, яғни энеолит қола дәуірінде өзгере бастады. Аталған уақытта Қазақстанның солтүстігінде Көкшетау облысының Ботай бекеті жанындағы қоныспен аттас Ботай мәдениеті қалыптасты. Оған Солтүстік Қазақстанның далалық энеолитін сипаттаумен бірге оның қалыптасуына неолиттік Атбасар және Маханжар мәдениетін құраған тайпалар қатысты. Оның мерзімі тарихи деректерге сүйенсек б.з.б. III-II мыңжылдықтармен белгіленеді. Демек, ол бір мың жыл болған деген болжамға саяды. Ботай мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында В.Ф.Зайберт болды. Ботай археологиялық мәдениетін таратушылар жылқы шаруашылығымен айналысты. Ол жерден табылған көптеген остеологиялық (Анатомияның сүйектің атқаратын қызметіне қарай қалыбы (формасы) мен құрылысын зерттейтін бөлімі — автор) материалдардың басым көпшілігі жылқы сүйектерімен қоса зубр, тур, бұлан, елік, аю, түйе, құндыз, суыр, қоян, қабан, түлкі, қарсақ, құстардың сүйектері еді. Нақтылай айтқанда мысалы, Ботай қонысынан 70000 жылқының сүйегі табылған. Мұндай мал шаруашылығына көшу өндірістік күштерді дамытумен бірге алғашқы рет өнімдердің артуына мүмкіндік берді. Өндірістік айналымның күшеюі жергілікті тұрғындар арасында өндірісті ұйымдастыратын ерекше топтардың пайда болуына мүмкіндік ашты.

Әдетте, адамдардың баюына әкеп соқтыратын әртүрлі соғыстар мен қақтығыстар қауымның арасынан ерекше байыған өнімі көп кәсіпқой жауынгерлерді бөліп шығарды. Осыдан келіп, өндіріспен айналыспайтын белгілі бір топ пайда болады. Сөйтіп қауымдастық “страта” деп аталатын жікке бөлінді. Ондай қауымдастықтарды ғылымда “стратиланғандар” дейді. Алғашқы кезеңде үш жік ерекше бөлініп шыққан болатын. Олардың біріншісі мал шаруашылығымен айналысушылар да, ал одан кейінгілері жауынгерлер мен абыздар болып саналды. Сондықтан да жікке бөлінген қауымдастық арасында болып жататын жиі-жиі қақтығыстарды енді әдет-ғұрып, салт-дәстүр арқылы реттеуге мүмкіндік болмай қалады да, оларды бірте-бірте реттейтін құқықтық жүйе жағдайындағы іс-әрекеттер дами бастайды. Қандас-туыстық қауым ыдырап, орнына көршілік қауым келеді. Енді қауым арасындағы байланыс туысқандық емес экономикалық негізде қалыптаса бастайды. Жерге ұжымдық меншік сақталғанмен малға жеке меншік иелігі пайда болады. Міне, осы кезден бастап меншік құқығы мен өндіріс арасындағы құқықтық пайдалану негіздері қалыптасты. Осыдан келіп бір-бірімен көрші қауымдастықтардың әлеуметтік-құқықтық байланысын нығайтатын және жауларынан қорғануға толық мүмкіндік беретін жаңа қауымдастық одағы — тайпа пайда болды, оның өзіндік әскери басшылары, абыздары мен басқару әкімшілігі өмірге келді. Осы кезден бастап жария билік, яғни билік қызметін атқаратын ерекше бір адамдар жігі қоғамдық өмірге араласа бастайды. Сондықтан да ғылымда жария биліктен мемлекеттік пайда болғанға дейінгі аралықтағы қарым-қатынасты потестарлық қатынас деп атайды. Ендеше, тайпа потестарлық бірлестік болып саналады. Ол жария биліктің қалыптасуына негіз болған еді.

Мұндай күшті биліктің болғанына куә болатын дерек біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықтың басындағы Қазақстанның солтүстік-батыс аймағындағы Ресейге жақын жерлерден табылған алғашқы қалалардың орны болып табылады. Олардың ішінде ең белгілісі — Арқайым, одан басқа қолөнер кәсібі мен ауыл шаруашылығы орталығы болып саналатын 20-ға жуық елді мекендер анықталды. Аталған дәуірдегі Евразия кеңістігін жайлаған дала жайындағы алуан түрлі ғылыми түсініктерге қала үлгісіндегі Синташт және жаңағы айтып өткен Арқайым бекіністі қоныстарының ашылуы мен зерттеулері принципті түрде өзгертулер енгізді. Алғашқы қалалар қорғанысқа мықты әрі жақсы жобамен салынған мәдени құрылыстардан тұратын еді.

Біздің заманымызға дейінгі XII-X ғасырларда Қазақстандағы этникалық жағдай едәуір өзгерді. Орталық Қазақстанды шығыстан Қарасу мәдениетін алып келуші тайпалар қоныстанып, жергілікті тұрғындар негізінде Дәндібай-Беғазы мәдениеті қалыптасып, ол Сырдарияның төменгі ағысына дейін тарайды. Міне, осындай көші-қон жағдайында

андронов-арийлықтар оңтүстік және оңтүстік-шығыс бағытта Орта Азия арқылы Иран мен Солтүстік Индияға алмасады. Сөйтіп Қазақстан тұрғындарының шаруашылығы бірте-бірте өзгеріске ұшырап, онда мал шаруашылығы кең етек алды. Содан кейін-ақ мүйізді ірі қара малдарды ұстаудың үлесі азайып, жылқылар мен түйелер және қойларды өсірудің саны артып, олар толық отырықшылықтағы мал шаруашылығынан жартылай Бұл процесс қоғамдық құрылымға ықпал етпей қойған жоқ. Содан кейін, қайтадан қауымдастықтардың әлеуметтік жіктелуі орын алды. Тайпа көсемдері көптеген байлықтарды иеленіп, ол оларды жерлеу рәсімінен-ақ байқалатын дәрежеге жетті. Оның айғағы күні бүгінге дейінгі кең байтақ Қазақстанның әр тараптарынан табылып жатқан алып кесенелер мен қабірлер. Мұның бәрі айрықша биліктің белгісін көрсетеді. Жалпы, Қазақстан қоғамының қола дәуірінде мемлекеттің пайда болуы кезеңінде тұрғанын, оның басты-басты элементтері әр түрлі тайпалар бірлестіктерінің тыныс-тіршілігінен көріне бастағанынан аңғаруға болады.

1.2. Ежелгі ғұн империясы

Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы мемлекеттік құрылымның бірі— ғұндар мемлекеті. Бұл көшпелі тайпалар мемлекетінің алғашқы көрінісі.

Біздің заманымызға дейінгі III ғасырда қазіргі Моңғолияның оңтүстігіндегі Ордостан Каспий өңіріне дейінгі Орталық Азияның кең байтақ кеңістігін мекендеген көшпелі ғұн империясы құрылды. Олар біздің заманымызға дейінгі IX ғасырдың өзінде-ақ алғашқы мемлекеттік бірлестік ретінде танылып үлгерген еді. Оларда сайланбалы түрде билікке ие “сеңгір” немесе “тәңірқұты” лауазымымен белгілі “жоғарғы” мәртебелі басқарды сондай-ақ әскери-потестарлық конфедерациядан тұрды. Ғұндардың жоғарғы билеушісін қытай авторлары шанью деп атайды. Біздің заманымызға дейінгі 206 жылы ғұн тайпаларын сеңгір Мөде (Боғда) шаньюй басқарды. Мөде билік еткен жылдардың алғашқы кезінде-ақ, ол Қытайдың шекаралық аудандарына жорықтар жасап отырды. Ол жеміссіз де болған жоқ. Кескілескен қиын да күрделі шайқаста Мөде әскери-саяси қуаты өзінен әлдеқайда басым Хань әулетін сюнну-ғұндардың Ордостағы көшіп жүретін жерлерінен дәме етуден біржола бас тартуға мәжбүр етті. Хань императоры Гаоцзу әйгілі Мөде (Боғда) батырдың бір орталыққа бағынған ұлы держава және империя құрудағы белсенді қызметінің алдында тік тұрып, онымен “тыныштық және туыстық туралы шартқа” қол қойды. Қол қоюмен бірге оған жыл сайын “сыйлық ретінде” салық төлеп тұруға да міндеттенді. Ғұндар тәңірлік дінді ұстанған, олардың мекен-тұрағы Орталық Азия, оның ішінде негізінен қазіргі қазақ даласы еді. Сонымен бірге олар мал шаруашылығымен айналысты. Ғұндар мемлекетінің құрамына шығыстағы “Шығыс ху” тайпалары мен батыстағы юедилер (юечжи) және үйсіндер және оңтүстік байян мен лауфань секілді көршілері жойқын күйретулерден кейін кірді. Ғұндар мен Қытай арасындағы соғыс біздің дәуірімізге дейінгі 188 жылы аяқталып, соңғысы айтарлықтай салық төлеп тұрды. Біздің дәуірімізге дейінгі 90-шы жылдары Қытай тағы да жеңіліске ұшырады. Бірақ біздің дәуірімізге дейінгі 47-ші жылы ғұн империясы солтүстік және оңтүстік аймаққа бөлініп, соңғысы Қытай империясының құрамына қосылды. Б.э. 93 жылы ғұн мемлекеті өмір сүруін тоқтатты.

Ал енді ғұн державасының басқару жүйесіне келсек, билік басында монарх тұрды. Ол күрделі “жер мен аспаннан туылған, ай мен күн тағайындаған ғұнның ұлы сеңгірі” лауазымын алды. Сондай-ақ, ол “көктің (тәңірдің) мейіріміне ие” “Тәңір құты” титулын иеленді. Ғұн билеушісі қасиетті билеуші қызметін атқарып қана қоймай, бірінші дін қызметкері міндетін де атқарды. Билік әкенің балаға мұра етіп қалдыруымен бірге тақ билігі негізінен аманат жолымен тағайындалатын. Кейде билікті қысқарту және билік иесін сайлау атақты адамдар арқылы жүргізілетін. Сеңгірдің өкілеттілігі өте кең болды. Ол саяси және рухани билік етіп қана қоймай, жоғарғы әскери қолбасшы және дипломатиялық қызметті де қоса атқарды.

Сеңгір Си немесе Цяо (Цюлинь) руынан болуы керектігі міндетті еді. Сонымен бірге атақты үш руы Хуянь, Сюйбу, Лань рулары болды. Сеңгір олардың арасынан өзіне жар таңдап ала алатын. Аталған рулардың өкілдері ғана мемлекетте жоғары лауазымды

қызметтерді атқара алатын. Ғұн мемлекетінің шенеуніктер қызметі өте күрделі де ыңғайсыз болды. Бес жоғарғы класты шенеуніктер тобы сенгірдің туысқандарынан тұрды. Олар “данышпан князьдар”, “лули князьдар”, “ұлы қолбасшылар”, “бас басқарма”, “ұлы бастықтар” еді. Қалған лауазымдар түрін белгілі ру мүшелері алатын. Барлық лауазым иелері “оң” және “сол” атанып, сондай-ақ “үлкен” және “кіші” болып бөлінді. Ру аксүйектерінен басқа ешқандай руға кірмейтін “құтты” деген топ болды. Ғұнның мемлекеттік аппаратында 24 жоғарғы шендегі шенеунік болды. Олардың әрқайсысында 10 мыңнан 20 мыңға дейін жауынгері болып, олар тапсырманы бас сенгірдің өзінен алды. Уақыт өткен сайын сенгірлердің руы көбейіп ол өзінің туысқандарын белгілі бір қызметке қою үшін шенеуніктік аппаратты ұлғайтып отырды. Сөйтіп, жаңа шендер пайда болды. Олар ұлы цзюй-кюй және жичжо-князь атанды.

Оңтүстік ғұндардың басқару жүйесінде бірнеше өзгерістер болып, алғашқы екі кластағы шендер өзгеріссіз қалып “төрт мүйізге” бірікті. Аталған қызметтер сенгірдің туысқандарына тиесілі еді. Одан әрі “алты мүйізділер” оң және сол жичжо, вньюйди және чжаныгянди аталып олар белгілі рулардан сайланды. Одан кейінгілер құтты ұлық және жичжо-құтты ұлық аталып, олардан кейінгілер “билік иелері” сонан соң “меңгерушілер” узюкуй атанды. Одан басқа оңтүстік ғұндарда тақ мұрагерлері үшін жаңа жүйе пайда болды. Ол басқыншылық жүйеде жүргізілетін. Алдымен ағайындылар кезекпен басқарса, одан кейін олардың балалары басқарып, ең кіші немерелерінің үлкені басқаратын болды.

Әрбір 24 жоғарғы шендегі шенеуніктер істі тиянақты атқару үшін өздеріне мыңбасы, жүзбасы, онбасы сияқты әскербасыларды тағайындап, олар әлеуметтік және әскери міндетті атқарды. Ғұндардың басқару жүйесіндегі ең басты орынды алатын бір жылда екі рет жиналатын шенеуніктер кеңесі болды. Онда діни рәсімдер мен мемлекеттік іс жөніндегі мәселелер қаралатын. Олардың халықты басқарудағы атқаратын рөлі ерекше болып, құдай жолындағы биліктің рөлін қуаттап қолдайтын. Әрбір күз сайын шенеуніктер мен удельдік басшылары және бөлек-бөлек көшпелі қауымдастық өкілдері жиналып, өзінше ерекше бір «халық санағын және мал “тексеруін” жүргізетін.

Ғұн империясының территориясы мен тұрғындарына келсек, оның құрамына ғұндардан басқа Орталық Азия аймағындағы барлық көшпелі халықтар, сондай-ақ жеке отырықшылықпен айналысатын аймақтағылар кіретін. Мемлекеттің территориясы нақты белгіленіп, ол күзетшілермен қорғалатын. Территорияның тұтастығы мен ондағы саяси жүйе бірлігі Мөде (Боғда) батырдың қатаң қадағалауында болып, соғыстан бас тарту үшін кез келген жердің бір пұшпағы жат жұрттыққа берсін деп кеңес берген шенеуніктің басы кесілді. Мөде “жер мемлекеттің негізі, ол ешкімге берілмеу керек” деген принципте қызмет етті. Сөйтіп, ғұндар санасында мемлекет пен оның территориясының қалыптасуы ерекше орын алды.

Империя батыс және шығыс — қос қанаты болып бөлініп, оны “ұлы басшылар” басқарды. Оның әрбір қанаты әскери бірлестіктерге бөлініп, оларды шенеуніктер биледі. Жаулап алынған территорияларда жергілікті жерден әскербасылар тағайындалып, олар салық жинауымен айналысты. Бағындырып алынған жерлер ғұн билеушісіне бағынышты болып “бір үйді құрады”. Яғни, ол бір мемлекет деген сөз.

Ғұндардың салық салу жүйесі жөнінде мәліметтер тым аз. Мөденің басқару кезінде халықтан алған малдар мен мүліктер санағын жүргізетін арнаулы кітап болды. Содан отырықшы және ғұн мемлекетіне бағынышты елдерден жиналған салықтардың есебін білуге болатын. Салықты уақтысында төлемегендердің әйелі мен балалары алынды. Ғұн мемлекетінің шығыс ауданын жайлаған ухуньлықтар жылқы және қой, тағы да басқа малдар терілерін салық ретінде төлеп отырды. Басқарудың тағы бір жүйесі ол отырықшы аудандарды қоныстанған жұртшылықты империя орталығына көшіріп әкеліп сіңістіріп жіберу еді. Салық жинаумен “әскербасылар” және “наместниктер” айналысты. Сонымен бірге ғұндар керуен жолдарын қатаң қадағалап, сауда иелерінен баж салығын алып отырды.

Ғұн империясының егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Біздің

заманымызға дейінгі 206 жылдан біздің қалыптасуына дейінгі 47 жылға дейін Ғұн империясы өз егемендігі мен тәуелсіздігін өзінің территориясында нық жүргізіп және оны көрші территорияларға да енгізе білді. Ғұндардың мемлекеттік идеологиясы бойынша сенгір Аспан өкілі болып саналып, ол “бүкіл халықтарға патшалық ете алады” және ол күштеп жүргізілді. “Аттың үстінде соғысу біздің мәртебеміз, сондықтан да біз барлық халықтардың алдында жоғарымыз”, - дейтін ғұн ақсүйектері өзінің сенгіріне.

Ғұндардың құқықтық жүйесі. Күрделі мемлекеттік жүйенің пайда болуы қоғамда құқықты реттеудің пайда болуына мүмкіндік ашты. Ғұндардың құқықтық негізінің көзі әдет-ғұрып болды. Қытай жазбаларына сүйенсек ғұндардың заңдары “жеңіл және орындауға оңай” еді. Сот 10 күн аралығында созылып, қамауда отырғандардың саны оннан аспайтын. Күрделі қылмыс жасағандарға өлім жазасы кесіліп, ұрлық жасағандардың мүлкі тәркіленсе, жеңіл-желпі жағымсыз іс-әрекеттер еткендердің жүзінде із қалдырылды. Сонымен бірге көшпелілердің дағдылы не әдеттегі құқығы кодификациялана (жүйелене) бастады. Сондықтан да Мөде сенгір шығарған кодекс бойынша әскери тәртіпті бұзғандар мен әскери қызметтерден бас тартқандарға өлім жазасын кесті. Ал меншік құқығына келсек, көшпелі қоғамдардың бәріне тән қасиеттер болды. Мысалы, ерекше болып көрінетіні жеке отбасы меншігі, қауым меншігі, әскери-потестарлық бірлестіктер мен мемлекет меншігі еді.

1.3. Үйсін және қаңлы мемлекеттері

Ғұн державасының пайда болуы Қазақстан территориясында басқа да дамыған мемлекеттік-құқықтық жүйелердің пайда болуына себепкер болды. Әсіресе ол ғұндар билігіндегі аймақтарда кең етек алды. Солардың қатарына үйсіндер мен қаңлылардың мемлекеті жатады. Үйсіндер алғашқы кездері біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда Данхэ өзені аймағын жайлаған еді. Егер VIII ғасыр шежіресіне жүгінсек, онда Бесбалықты “Усун князінің шекарасы” дейді. Ендеше, үйсіндердің шығыс шегі Бесбалық екен. Олар ғұндардың соққысына ұшырап, ақыры солардың империясының құрамына қосылды. Сондықтан да үйсіндерге “Батыс жақтағы (шекараны) қабырғаны қадағалау” тапсырылды. Сенгірдің көмегімен үйсіндер юэчжейлерді күйретіп Жетісу өңірін жайлады. Жалпы, үйсіндер туралы алғашқы хабарлар б.з.б. II ғасырдың аяғында пайда болған. Ал қазіргі кейбір қолда бар деректерге қарағанда олар Жетісу өңірімен бірге одан да басқа кең байтақ аумақты алып жатқан. Жетісуға Үйсіндер Орталық Азияның түкпіріндегі Дунхуан және Чилан тауы аралығынан б.з.д. II ғасырда шамамен 160 жылдары көшіп келген деген де дерек бар. Көне Қытай жазбаларының бірі “Хан патшалығы тарихы” Жаң Чилан өмірбаяны тарауында үйсіндердің ханы күнму(күнби)” деп аталған. Үйсіндер Жетісуды қоныстанбай тұрып мемлекет болған деген де дерек бар. Мысалы, “Күнмудың әкесі Нәнді би тегінде Чилан мен Дунхуан аралығындағы Ұлы иозылармен қанаттас әрі қоныстас отырған кіші мемлекеттің иесі” деген де дерек кездесіп қалады. Ұлы иозылар –юэчжілер б.з.д. дейінгі III-II ғасырларда Чилан мен Дунхуан аралығын мекендеген көшпелі тайпалар. Жалпы, “үйсін” терминінің мағынасы бүгінгі күнге дейін өзінің нақты дәйектемесін таба алмай, ол кейбір қытайдың иероглифтік жазбаларынан ғана бізге мәлім болып отыр. Оның қазіргі айтылуы қазақ этнонимдерінің бірі — Ұлы жүз қазақтарының басты этникалық белгісі болып табылатын тайпаның өзін атайтынындай “үйсін” сөзіне сәйкес келеді. Соған қарамай бірқатар зерттеушілер бұл транскрипцияны Орта Азия тарихынан мәлім асиан этнонимі деп білуге бейім

Біздің эрамызға дейінгі 177 жылы ғұндар протектаратына қарасты жаңа мемлекет пайда болды. Оның тұрғындарының басым көпшілігін жоңғар және Шығыс Қазақстан, Жетісу тайпаларындағы сақтардың ұрпағы құрады. Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдың ортасының өзінде-ақ үйсіндер ғұндардан бөлініп шыққан болатын. Соған қарамай біздің дәуірімізге дейінгі 53 жылы үйсіндердің мемлекеті екіге бөлінді.

Ал қаңлы мемлекеті жөнінде дерек өте мардымсыз, тіпті аз деуге де болады. Қаңлылар б.э.д. III ғасырдың бастап Сырдарияның орта алқабы мен Қаратау өңірін мекендеген. Қаңлыларға Ташкенттен Хорезмге дейінгі аралықтағы елді мекендер қараған. Қаңлы

мемлекетінің астанасы-Битянь қаласы Сырдарияның орта шенінде орналасты. Жалпы, Қаңлылар мемлекеті Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Өйткені, ол ежелгі қазақ жерінде алғашқы мемлекеттік құрылым қалыптастырып, өзіндік мәдениет пен өркениеттің дамуына ықпал етті.

Б.з.д. II-I ғасыр аралықтарында Қаңлылар алып мемлекетке айналып, ол туралы “Сұй патшалығының тарихы. Батыс өңір шежіресі. Қаңлы тарауында”; Қаңлы елінің 120 мың үй, 600 мың жан саны, 120 мың әскері барын жазады. Олар Қытай патшалығымен елші алмасып, сауда-саттық, дипломатиялық қарым-қатынаста болады. Қаңлылардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы еді. Қытай мәліметтеріне қарағанда ол біздің эрамызға дейінгі III ғасырда пайда болған. Олар жергілікті дахо-массагеттер мен исседон тайпаларынан біріккен. Бір кезде үйсіндермен көрші болып, қатар қоныс тепкен Қаңлы мемлекетін қытай деректерінде “Кангюй”, “Қаңғар”, “Кенріс” дейді. Сондықтан да, біз сол ұғым-терминге байланысты тарихи деректерді азды-көптілігіне қарамай барынша пайдалануға ұмтылдык.

Қытай деректерінің ендігі бір тұсында, яғни “Сұй патшалығының тарихы. Батыс өңір шежіресі. Қаңлы тарауында” олардың ханы Ұлы иозылардың уын руынан шыққан деп жазады. Ал қоныстанған мекендері Чилан тауының солтүстігіндегі Жауу қаласында деген мәліметпен толықтырылады. Сонымен бірге оларды ғұндар талқандап, содан кейін қаңлылар батысқа қоныс аударды делінген.

Үйсіндердің басқару жүйесіне келсек, мемлекет басында Күнбек (Күнби) — “ұлы билеуші” дәрежесін алған билеуші отырды. Ондағы тақ алмасу рәсімі мұрагерлік арқылы жүргізілді. Сонымен бірге күнбектер (Күнбилер) өзінің атақ-дәрежесіне “би-князь” дәрежесін де қосып алды. Біздің дәуірімізге дейінгі 53 жылы мемлекет екіге бөлінген кезде бір-біріне тәуелсіз, егеменді Ұлы күнбек және Кіші күнбек пайда болды. Сонымен бірге жоғары билеушімен қатар шенеуніктердің бірнеше категориясы болды.

1.4. Ежелгі түрік қағанаты және оның құқықтық жүйесі

V ғасырда Қытай-ашинға бағынған алғашқы ғұн бірлестігі Алтай территориясына көшіп, жужандардың құрамына кіреді. Міне, осы бірлестік “Түрік” атын алады. Түрік этнонимінің алғаш рет аталуы Қытай жылнамаларында кездеседі. 551 жылы түріктер жужань билігінен құтылу үшін Қытаймен одақтасады. 552 жылы түрік билеушісі Бумын Ел-хан дәрежесін алып, жаңа түрік империясының өмірге келгенін заңды түрде мәлімдейді. Сөйтіп, VI ғасырдың 60-70 жылдарында Тынық мұхиты мен Қара теңіз аралығындағы Еуразия даласын жайлаған жартылай көшпенді және көшпенді бірлестіктердің барлығы сол түрік қағанатына бағынды. Ал, 603 жылы ол Шығыс және Батыс түрік қағанаты болып бөлінді. Батыс түрік қағанаты қазіргі Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістанның жарты территориясын игерді. Батыс түрік қағанатының орталығы Суяб (Жетісу) болды. Батыс түрік қағанаты аталған бөлінуге қарамай Шығыс түрік қағанатына едәуір дәрежеде саяси тәуелділікте болды. Ондағы өкімет билігі түріктердің қаған руы — ашиналардың қолында еді. Батыс түрік мемлекетінің бірінші басшысы-қаған, жоғарғы билеуші, билеп-төстеуші, әскер басы болды. Ол бүкіл қағанатты биледі. Сонымен бірге оның билігіне Шығыс қағанат та кіретін. Ал оның Батыс бөлігі жалпы қағанға бағынатын Ябгу-қаған дәрежесіндегі басшының билігінде болды.

Қағанаттағы биліктің негізгі бастауы көк Тәңірі еді. Ол құт болып саналды. Қаған дәрежесінің өзі “Тәңіріден жаралған, Тәңірге ұқсаған” деген ұғымнан шыққан болатын. Түрік қағанатында тақ мұрагерлігі сатылы жүйеде жүрді. Ол Оңтүстік ғұндардан алынып, удельдік жүйемен толықтырылған болатын. Жаңа тәртіп бойынша тақ мұрагерлігін әкесі баласына емес, ағасы інісіне және немерелерінің үлкендерінің бірі кіші немере ағасына мұрагерлікке береді. Кезек күткен тақ иегерлері удельдік билікті бөліскен кездерінде таққа қайсысының жақындығына байланысты бөлісті. Жаңа қаған сайланғаннан кейін бүкіл кезек салыстырмалы түрде ілгері жылжып, ханзадалар жаңа удельдерді иеленді. Ол жаңа мәртебеге (статусқа) сай болды.

Шығыс және Батыс түрік қағанатының басқару жүйелерінде айырмашылық бар еді. Шығыс қағанатындағы билік басындағы жоғары шенеуніктер қатарына келсек; қағаннан кейінгі екінші адам ұлық болып, ал жоғарғы лауазымдылар шад және елтебер, жабғу, тұтық болды. Қағанның туысқандары тегін дәрежесін алды. Сот қызметін бұйрықтар мен тархандар атқарды. Ал Батыс қағанатында удельдерді басқаратын еркіндер мен шоралар басшылығы болды. Кейін әрбір әскери әкімшілік бірлестігіне ябғу қағанның өкілдері болып келетін шадтар сайланды. Жергілікті жерлердегі ақсүйектер сословиесінің басты тірегі болған тайпа бастықтары бектер деп аталды. Түріктерге бағынышты Орта Азия княздіктерінде бұрынғы билеушілер өз орнын сақтап, олардың басым көпшілігі қағанға бағынатын қаңлы династиясынан болды. VIII ғасырда әрбір князьдікке қаған наместнигі тұдындар сайланды.

Түрік қағанатының негізгі құқықтық көзі-әдет-ғұрып болған.

603 жылы Батыс қағанаты өзінше жеке мемлекет болып, кейін Батыс-Түрік қағанаты атымен белгілі болды. Оны ашин руынан шыққан қаған биледі. Қағаннан кейінгі екінші адам ұлық деп аталды. Қалған шенеуніктер санаттық қағанатының басқару құрылымын қайталады. Ол 704–756 жылдар аралығында Түргеш қағанаты аталса да, сол басқару жүйесі сақталып қалды. Ал, түргеш қағанаты ашин династиясын алмастырған болатын.

VIII-IX ғасырларда Жетісу және Оңтүстік Қазақстан территориясында билік құрған Қарлұқтардың басқару жүйесінің желісі қарапайым болды. Олар алғашында ұйғыр қағанатына бағынып, қарлұқтар басқарушысы оң ябғу немесе жабғу лауазымын алды. 746 жылы қара қарлұқтардың жабғысы өзінше жеке билікке ие болып, 756 жылы Түргеш қағанатын ысырып шығарды. Қарлұқ мемлекетіне кіретін жеке билік иелері өзіндік еркіндікке ие болып хан, тегін, инал-тегін, ялан-шах және басқа да лауазымдарға ие болды.

Жалпы, көшпелі түркі қағанатының ел басқару құрылымы үштік жүйеге негізделген. Олар қағанатты тардуш (оң қанат), төлес (сол қанат) және ічрекі (орталық) деп үшке бөлген. Бұл жүйе сонау скифтерде (ісуз ~ іс-оуиз-ічоғуз) іш-оғуз орталық, сыртоғуз (оң және сол қанат) болып үшке бөлінсе, іш-оғуздардың (скиф) өздері бөлек мемлекет болған кезде скиф-патша (хан тұқымы), скиф-көшпелілер (мал шаруашылығындағылар), скиф-жер жыртушы (егінші) деп бөлінеді. Скифтердің арғы атасы Тарғытайдан да үшеу (Липоксой, Арпоксой~, Ёіёіёііё~), ал Гераклдің үш ұлы Агафрис (агачер), Гелон (жылан-иылан), Скиф (іч-оғуз) тағы да үшеу. Хуннулар да осы үш құрылымды пайдаланған. Олар да батыс, шығыс жүкилер және ханорда болып келеді.

Түрік қағанатының территориялық және әкімшілік бөлінуі. Жоғарыда атап өткеніміздей Түрік қағанаты Шығыс және Батыс қағанаты болып екіге бөлінді. Егер тұтастай мемлекет түрік елі атанса, батыс бөлшегі, яғни Батыс Түрік қағанаты “он оқ” елі атанды. Оның олай аталуының себебінің сыры — ондағы әкімшілік-территориялық ел бөлінуінің он аймаққа — он оққа бөлінуінен еді. Суябтан батысқа қарай біріккен бес аймақ оң қанат болып-он шад аталса, ал шығысқа қарай бес аймақ дулу атанды. Оларды бөліп жатқан шекара Іле өзені еді. Түрік қағанатына бағынған Жетісу мен Орта Азиядағы қалалар бұрынғы басқару жүйесін сақтап қалған.

656 жылғы жеңілістен кейін Батыс Түрік қағанатының екі қанаты Қытайдың екі наместниктілігіне негіз болды. Қытай жаулап алуынан кейін Түргеш қағанаты өз империясын жаңадан қалыптастырды. Бірақ әкімшілік жүйесі өзгерді. Үшелік қаған VIII ғасырдың басында мемлекетті әр бірінде 7000 шаруашылық бар 20 аймаққа бөлді. Ол тұтық (түтүк) деп аталды. Аталған аймаққа қоныстанғандарды ешқандай тайпаға не ұлысқа жатқызуға болмайды. Олар этникалық жағынан емес, саяси тұрғыдан біріккен еді. Өйткені, Батыс Түрік қағанаты соғыс кезінде бір түмен, яғни 10 мың әскер шығарып, оларды қаған сайлаған шенеунік басқарды. Осыған қарамай түрік дәуіріне дейінгі тайпалар бірлестігі кей жерлерде жеке-жеке бөлініп, аймақтар құрамына кірді. Он оқ бірлестігімен бірге Түрік империясының құрамына оғыз бірлестігі енді. Ол өзіне орта азиялық Соғды князьдығы мен өзіне тәуелді көшпелі жұртшылықты енгізетін. VIII оның

әкімшілік бөлінуіндегі құрылымдар да біршама өзгерді. Аймақтар жартылай тәуелсіз иеліктегі қалалық аймақтар мен көшпелі тайпалар бірлестігіне айнала бастады. Сөйтіп бір кездегі орталығы ірі қалалар болған удельдіктер жүйесі кеңінен дамыды. VIII ғасырда Ислам дінінің таралуына байланысты Түрік қағанатының әкімшілік құрылымына едәуір жаңалықтар енгізілді.

Батыс Түрік қағанатындағы өзара тартыстар, Жетісу өңірінде үстемдік орнатуға ұмтылған Қытайдың императорлық әулетінің әскери-саяси әрекеттері қаған билігін әлсіретіп, тіпті бертін келе оның атының өшіп қалуына ықпал етті. Нәтижесінде тарихта Баға-тархан (мөге-даған) деген атағы бар Үшлік (Учжилэ) бастаған түркештер пайда болды. Мұның бәрі бір кездегі “Он оқ” құрамына кірген тайпалардың бұрынғыдай қаған атынан емес, өз қимыл-әрекеттері арқылы мінез көрсете бастауларынан еді. 694 жылы таққа отырған Ашина Туйцзы тибеттіктермен одақтаса отырып Шығыстағы Қытай әскеріне қатты қарсылық ұйымдастырып Жетісудағы Нұзұқ-Еркін, түргеш Чықан және ұлық-оқ тайпаларының басшысы бастаған тайпалар Суяб бекінісін қоршауды ұйымдастырған деген де шежірелерде жазбалар бар.

Аталған аймақтың халқын басу үшін түрік Хусэлоның бастауымен әскери күш ұйымдастырылып, үлкен жорыққа әзірленеді. Бірақ ол жоғарыда айтқанымыздай, Баға-тархан (мөге-даған) деген атағы бар Үшлік (Учжилэ) бастаған түркештер еді. Қағанаттың сол қанатының құрамына кіріп, халқы көп саналатын түркештер VI ғасырда-ақ Шу-Іле қос өзені аралындағы кең байтақ алқапты алып жатты. Сонымен бірге олар Жетісу керуен жолдарының көбін өз бақылауында ұстады. Сөйтіп, түркештердің ықпалы бірте-бірте аталған аймақта артып қана қоймай, оларға бағынышты тайпалар саны да арта түсті. Үшлік өздері иеленген жерлерде әрқайсысы 7000 адамнан 20 түтіктік құрды. Сөйтіп, Шудың солтүстік-батысындағы өз ордасын Суябқа көшіріп, оны Үлкен орда деп атады. Сонымен бірге Күнгіт қаласында оның Кіші ордасы да болды.

1.5 Оғыз мемлекеті

VIII ғасырдың аяғында Оғыздар немесе теле тайпасы Жетісу территориясына ауып келіп, кейін қарлұқтардың қысымымен Батысқа қарай кангрестердің жеріне ысырылады. Қаңлылар (кангюй) (кангрестер — византия жазбалары бойынша) Сырдария бойындағы қалалар мен оазистерді барынша қорғап бақты. Бірақ қимақтар, оғыздар мен қарлұқтардың біріккен күштері арқылы ол қарсылықты күйретті.

Қаңлылардың отырықшылық жермен айналысатын өркениеттілігіндегі қалалық сауда өз егемендігін жоғалтып, жаңадан қалыптасқан оғыз мемлекетінің бір бөлшегі болып қалды. IX ғасырдың басында қарлұқтар Сырдария өзенінің жоғарғы жақтарын жайласа, ал оғыздар оның орта және төменгі бөлігін иеленеді. Ал қаңлылардың (кангю) көшпелі тобы батысқа қарай жылжып Волга мен Орал өзендерінің бойларын жайлап, кейін “печенегтер” атымен аталатын рулар федерациясын құрайды.

Ал оғыздар болса, өздері жаулап алған территорияларда өздерінің басқару аппаратын құрып, бірте-бірте Иран тілді отырықшы ел басын біріктіретін бірлестік пен жаңа мемлекет құрайды. Олардың көшпелі билік салаларын түрік тілділер басқарды. Сырдарияның төменгі жағындағы далалық шекаралары мен оазистерінде оғыз билеушісінің қарамағындағы жаңа мемлекеттің басын біріктірген Янгикент (Жаңакент) немесе Жаңа Гузия орталығы ашылды. Мемлекеттік билікті ашиндерден тарайтын жабғу (ябгу) атақ дәрежесі бар билеушілер иеленді. Оғыз жабғуларының “күл-еркіндер” деген атақтары бар кеңесшілері болып, олар ақыл-кеңес беріп отырды. Жабғу билігі ресми сайланғанымен мұраға қалатын. Жалпы билеушілер кеңестерде сайланды. Оғыз әскерлерінің қолбасшысын сюбашы деп атады.

Оғыздар өздерінің жаулап алған территорияларын асқан жылдамдықпен кеңейте бастады. IX ғасырдың орта шенінің өзінде Арал мен Каспий теңізінің аралығындағы территорияларды бақылауға алып, Хорезмді, сосын Орал өзені бойындағы печенегтерді Еділ (Волга) өзеніне дейін жаулап алды. Сөйтіп, оғыз мемлекеті құрылды.

Оғыздардың қоғамдық және мемлекеттік құрылымы. Оғыз мемлекетінің территориясы екі категорияға бөлінді. Олардың біріншісі отырықшылықпен айналысқан қауым болды. Олардың әкімшілік жоғарғы биліктерін негізінен оғыздар құрады. Ал екіншісі, көшпелі шаруашылықтармен айналысқандар еді.

Оғыздар 24 тайпадан құралды, бұзұқтар және ұшұқтар деген екі қанатқа бөлінді. Әрбір қанат 12 тайпадан тұратын, олар “бой” атанатын. Ал “бой” болса, өз кезеңінде “оба” — ру және “көк” — тамыр деп бөлінді. Оғыздар бұған қоса ұрұғтар мен аймақтарға бөлінген. “Ұрұғ” терминімен рулық бөлімшелер мен патронимия құрайтын атақты тұқымдар мен әулеттер аталған. Қоғам болса мүліктік жағынан әртүрлі топтарға бөлінді. Көпшілік топты құрайтын еркін көшпенділерді “Ерлер” (эры) — еркектер біріктіретін. Олар өз биліктері өзінде, арнаулы өз шаруашылықтары бар отбасы иелері болып саналды. Сонымен қатар кедейленген, өздерінің шаруашылықтары жоқ қоғамдық қатынастардан тыс қалған гарапчи және иоксулдар тобы болды. Сондай-ақ жатақтар (ятуки) — жерге иелік ететін, жер шаруашылығымен айналысатын өзіндік қоғамдық құрылымы бар кедейленген оғыздар болды. Қоғамның жоғарғы биліктерін бектер, яғни ру ақсақалдары мен байлар, нақтылай айтқанда мал иелері, әмірлер, сардарлар иеленді. Жоғарғы мемлекеттік институттарды жабғу, хандар мен ел билері басқарды. Соңғы екі лауазым дәрежесін алу үшін ерекше жүйенің керегі жоқ болатын. Олар аймақтық биліктерді ғана басқарды. Барлық ерікті бектер, ерлер мен басқа билік иелері өз шаруашылықтарында құлдар ұстады. Олар өздерінің атқаратын қызметтеріне сай “гулямдар” және “чакирлар” (күзетшілер) болып бөлінді.

“Оғыз” ежелгі түрік терминологиясында одақ белгісін білдіреді. Аталған мезгілде теле руларының одағы “түрік елі” деген екінші қағанатты құрып, олар 24 тайпадан да көп болды. Оғыз бірлестіктерінде, ол мейлі қарлұқ, ұйғыр басмылдар немесе басқа этностар болсын бек, тайпалық ақсақалдар дәстүрі күшті еді. Бірлестіктің негізгі саяси жағдайларын осы топ билеп төстеді. Ал жабғулар билігі шектеулі және белсенді болмайтын. Тұтастай алғанда бектер біріктіруші күшке ие болумен бірге әскерлерді басқарып, би жоғарғы төрешілер қызметін атқарды. Бектер тайпаларды билеп қана қойған жоқ, сонымен бірге жабғулардың тапсырмасымен жекелеген облыстарда билік жүргізді. Мемлекеттік қызметтегі әр түрлі жұмыстарды атқаратын бектерді тархандар дейтін. Олар бектердің бегі атанып, мемлекеттік әскерлердің оң және сол қанаттарын басқарды. Аталған қызметке өзінің әскери қабілетін жан-жақты көрсеткен адам таңдалып алынды. Олардың өзінің қарамағындағы бағынышты адамдарға бұйрық беріп, жазалауға құқы болды. Ал, соғыс кезінде оның билігі кеңінен болатын. Жабғудың негізгі көмекшісі, кейбір жағдайларда өкілі болып күл-еркін сайланды.

Заң шығарушы билік “қандас” (кандаш) — халық жиынында болды. Олар жаңа жабғуды сайлауға, сондай-ақ мемлекеттік шешімдерді және саяси мәні бар мәселелерді бекітуге құқылы болды. Сонымен бірге жабғудың жанынан құралған кеңестің рөлін атқарды.

Сарай өміріндегі жоғары билікті жүргізуде тақ мұрагері — инал болды, иналды бағып қағатын — атабектер, сонымен бірге билеушінің бәйбішесі — қатын ерекше орын алды.

Бастапқы кезде Сырдария жабғуының нақты билігі шектеулі болды және бүкіл оғыз жеріне жүрмейтін. Оғыздар территориясы кеңейіп және басқа аймақтарды жаулап алғаннан кейін ғана өзіндік билікке ие шаруашылықтар тобында болды. Елдің ішкі жағдайының күрделенуіне бірден бір себеп болған жай, ол елде ислам дінінің тарала бастауы еді. Ал енді оғыздардың бір тобы болса бұрынғы тәңірлік дінінде қалғысы келетін. XI ғасырдың басында оғыздар үлкен үш топқа бөлінді. Батыс Қазақстан оғыздары орталықтан бөлек болып, оны күл-еркіндер (коль-эркин) биледі. Бұл топта археологиялық ізденістен кейін байқалғаны исламның белгілері аз екендігі анықталды. Орталықпен болған қақтығыс және олардың қыпшақтан жеңілуі — оларды Русь және Византия Санжар сұлтанның бастауымен салжұқтардың қозғалысымен бірігіп Жаңакеңтегі тақ таласына араласты. Ал енді, оғыздардың үшінші тобы жабғулар, оларды қоршағандар мен тайпалар тақты қолдай отырып, араб миссионерлері арқылы исламды қабылдады. Сөйтіп,

бұрынғы атақ-дәреже жаңа мұсылман әлемінен келген сұлтандықпен алмасады. Салжұқтармен болған шайқаста көне династияның өкілі сұлтан Шахмәлік қайтыс болады. Ұзамай оғыз-түркімендер (ислам дінін қабылдаған оғыздар мен қарлұқтарды солай атаған) қыпшақтардан күйрей жеңіледі. Ал, 1142 жылы салжұқтар моңғол тілді қарақидандықтардан соққы алады.

Сөйтіп, Амударияның төменгі жағында жаңадан құралған қараханид Хорезм шахы мемлекеті мен қыпшақтар бұрынғы оғыз территориясын бөліп алды. Бұрынғы этностардан аман қалғаны Үстірт Түркімендері хорезм құрамына кірді.

1.6. Қарахан мемлекеті

X ғасырда Еуразия картасында жаңа мемлекеттік құрылым пайда болды. Оның саяси және құқықтық жүйесінде түрік және жаңа мұсылмандық элементтері тығыз араласып, бір-бірімен байланысты еді. Бұл мемлекет VIII-IX ғасырлардағы Жетісу өңірін мекендеген қарлұқ бірлестігінің негізінде қалыптасты. Ол ғылым тілімен айтқанда Қарахан мемлекеті деп аталды. Бұл династияны қалыптастырушы 840 жылы қаған атағын алған қарлұқтық Білге-Күл Қадыр-хан жабғы болатын. Ол Жетісу аумағы және Қашқардың бір бөлігінде әлеуметтік-қоғамдық құрылымы дамыған, өзінен бұрынғы мемлекеттедің әлеуметтік-қоғамдық және саяси институттарын бойына табиғи түрде жинақтаған мемлекетті басқарды. Оның немересі Сатұқ-Боғрахан 969 жылы ислам дінін қабылдап, оны мемлекеттік дін ретінде жариялайды. Жаңа мемлекеттік жүйе қалыптасады да, Қарахан мемлекетінің басқару жүйесінде мемлекет басшысы қаған болып есептеліп, ол Тамгач-хан, Арслан Қарахан немесе Боғра Қарахан дәрежесін алады. Одан кейінгі мемлекеттік аппараттағы билік басқышы жеке удельдіктерді билеушілер — Арслан-хан, Боғра-хан немесе Арслан-тегін және Боғра-тегін деп аталды. Келесі басқыштардағы билік билік жүргізуші династиялардың өкілдерінің қолында болды. Олар хақанның басты кеңесшісі және удельдік хандар мен жоғарғы биліктегілердің арасын байланыстырушы ұлғ-хаджиб, әскери басшы - сипахсалар, мұсылмандардың рухани басшысы — халиф, бас төреші — қазы жоғарғы шенеуніктер — жабғу, капуг басшы, торғұл, чигир, инанчбек, сагун, йиркан, йига болды.

Келесі мемлекеттік аппарат басшылықтарында югуруштер, туркисиндер, хаджибдер, ялвочтер, қазы-әскерлер болса, бесінші категориядағы шенеуніктер қатарына сюбашы, пардачи-башы, битукчи, қазынашы, казибек және мухтасибтер болды. Жалпы, барлық шенеуніктердің тұтастай атын тапұкшы дейтін.

Қарахан мемлекетінің аппаратында кеңселік (канцелярия) жүйе — диван болып, ол әртүрлі мемлекеттік жүйелер салаларымен байланысты еді. Барлығы 10 диван болған. Бірінші — уәзір диваны, екінші — қазынашы диваны, үшінші — мустафи диваны (салық мекемесінің бастығы), төртінші — сыртқы істер диваны, бесінші — гвардия басшылары диваны, алтыншы — қазынашының кірісі мен шығысын бақылайтын, сонан соң басқа да қаржы істері, мемлекеттік иеліктерді қадағалайтын диван, жетінші — дін дәстүрі мен рәсімдерді сақтайтын қолөнер бұйымдары сапасын бақылайтын және базарларды қадағалайтын бақылаушылар диваны, сегізінші — діни ұйымдардың мүліктерін басқаратын мекеме шенеуніктері мен сот-төрешілер диваны, тоғызыншы — пошта бастығы диваны, оныншы — жергілікті билік иелерін қадағалайтын құпия диван.

Жергілікті билік далалық аудандардағы елші басшы, яғни ел басы, тағы сондай ел басшылары көшпелі қауымдастықтардың әскери-потестардағы билеушілер болды. Ал отырықшы аймақтардағы билік ауылдық және қалалық басшылар — хакімдер мен мектарлардың және райс-старостарлардың қолында еді. XII ғасырдың алғашқы жартысында Жетісу территориясы қара қытайлардың басқаруына көшті. Олар моңғолдан тараған халықтарға жататын. Соған қарамай мемлекеттік басқару жүйесінде үлкен өзгерістер бола қойған жоқ. Қара қытайлардың жоғарғы билеушісі Гурхан деп аталды. Елхандар, тегіндер және жергілікті билеушілер өздерінің биліктерін сақтап қалды. Қарахан мемлекетінің әкімшілік жүйесі удельдік жүйелер басшылығымен айқындалатын. Ол қарлұқтардан мұра боп қалған еді. Мемлекет екі иелікке бөлінді. Оның шығысы

Жетісу және Шығыс Түркістан территориясын алып жатты. Орталығы Баласағұнға жақын Орда (Күз-Орду, Қара-Орду) болды. Ал батыс иелігі болса Сырдария мен Амудария өзендерінің территориясын жайлап, оның орталығы Үзгент, кейін Самархан болды. Өзара қырқыстардан кейін 1040 жылы аталған мемлекет күйреп, шығыс және батыс қағанаты құрылды. Олар бір-біріне тәуелсіз еді.

Мемлекет бірнеше ірі және шағын удельдерге бөлініп, оны билеуші династия өкілдері басқарды. Ірі шығыс қағанатының орталығы Баласағұн болып, оны Қараханның өзі биледі. Ал Тараз бен Испиджабта “Ілек” хан (үлестік билік иесі ханды ілектер) билік етті. Бұл удельдіктер ұсақ иеліктерге бөлінді. Оларды билеушілер өздерінің ішкі және сыртқы саясатын жүргізуде тәуелсіз болды. “Ілек” хан өзінің басқару аппаратымен бірге орталық билік органдарын қайталаушы өз әскері болып, өз атынан тиындар дайындайтын. Сондай-ақ, хакімдер мен бектердің және ел басшыларының өкілеттігі де кең еді. Тіпті кей-кездері олар өздерінен жоғары билік иелеріне бағынбай, өзді-өздерімен де қарулы қақтығыстарға барып отырды. Сөйтіп, Қарахан мемлекетіндегі мемлекеттік жүйе бюрократтық аппараттың дамуымен үндесіп, билікті қадағалайтын жүйенің барлық саласындағы биліктер де бытыраңқылыққа ұшырап және әкімшілік бөлшектері автономияландыруға әкеп соқтырды. Міне, осындай қайшылықтардан кейін Қарахан мемлекеті XII ғасырда күйреді.

Қарақытай билеген Гурхан әкімшілік жүйесінде Жетісудағы билік оншалықты өзгере қойған жоқ. Қарақытай билеушілері удель биліктеріне өз адамдарын қоймастан бұрынғы билеушілерді орындарында қалдырды. Сөйтіп Гурханның ордасы Жетісудағы мемлекет жүйесінен тыс тұрды. Қарақытай билеушілері мен жергілікті удель хандарының арасын байланыстырушылар наместниктер болды. Олар әрбір ірі қалалар мен удельдерде тағайындалып, олардың міндеті салықтар жинап, оны ордаға жеткізу еді.

Қарахан мемлекетінің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Білге Күл Қадыр хан иеленген қаған дәрежесі Жетісу түріктерінің мемлекеттік статусының тәуелсіздігін анықтайтын. Қарахандықтардың исламды қабылдауы оларды халықаралық құқық жүйесіне ендірді. Ол шариятқа негізделген еді. Сонымен қатар Қарахан мемлекеті Саманид, Сельжук, Газневи державаларымен байланыс жүргізді. Сондай-ақ ол Шығыс Түркістан мен Орталық Азиядағы мұсылман емес халықтармен қақтығыстарға барды.

Қарахан мемлекетінің қаржы және салық жүйесі дұрыс жолға қойылған болатын. Мемлекеттің орталық аппараты мен Ілек-хан (ханды іліктер) ордаларында салық жинауға жауап беретін шенеуніктер — мұстауфалар болды. Ал отырықшы жұртшылықтан харадж алынып, яғни астықтың оннан бірін салыққа жинайтын. Ұсталар мен көпестер сауда құқына ие болу үшін салық төлейтін.

Қарахан мемлекетінің салық жүйесіндегі ерекшелігі — ол Ихта институты болды. Жеке тұлғаларға мемлекет беретін салық жинау құқы солай аталды. Оларды кейде ихтадерлер немесе мұхта дейтін. Бұл жерде ихтадарлықтарға салық мөлшерін көтеруге рұқсат берілмейтін немесе Ихтал тұрғындарына қысым жасамайтын. Мұндай жағдайлар билеуші династиялар, шенеуніктерге, әскер басшыларына жасалды. Ихтаның кең тараған формасы ихтат-и-хашам - әскери ихта, яғни ихтадерлерге әскери қызмет кезінде жасалатын жағдай еді.

Қарақытайлықтар Ихта институтын қысқартып, салық жүйесін күшейтті. Сөйтіп, Жетісу өңірінің тұрғындары жаңа салық үй басына бір динардан төлейтін болды. Салық жинаумен мен Гурханның наместниктері айналысты. XII ғасырдың ортасында салық саясаты күрделеніп, қарақытайлар өздеріне қарайтын тұрғындарды қатты қыспаққа алып, көшпелі қауымдар отырықшылыққа күштеп көшірілді. Ол жер салығы “харадж” салығын арттырды. Бұл саясат жергілікті тұрғындардың ашу-ызасын келтіріп, қарақытайлар мемлекетінің әлсіреп, ақыры оның күйреуіне әкеп соқты.

Қазақстандағы құқықтың даму барысында X ғасыр ерекше бір кезең болып саналады. Исламды қабылдаған Жетісу және Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде жаңа құқықтық жүйе мұсылмандық немесе шарият қалыптасады. Шарият — заңдық нормалардың жиынтығы,

әрі іс-әрекет ережесі мен қағидалары болып саналады. Құқықтың негізгі көзі — Құран мен Сунна. Шарифат бойынша құқықтың төрт түрі болды. Бірінші, әрбір адам құлшылық етіп, мойындайтын Алла билігі, екінші, жеке тұлға құқығы, үшінші, айналадағы адамдар құқығы, төртінші, құдай жаратқан барлық нәрселердің құқығы. Бұл исламның негізі. Мұсылман құқығында бірнеше құқықтық мектептер немесе мазхабтар болды. Қазақстанда орта ғасырларда ханифийлер мазхабы (түркі әлемі “Имам Ағзам” деп атайтын Әбу Ханифа мазхабы) кеңінен тарады. Оларға адатты (әдетті) пайдалануға тыйым салынбады. Ол исламның таралуына ешқандай кедергі жасамайтын. Фикх саласындағы басты бедел болып саналатын адам муфти болды. Соттық қызметті қазылар атқарды. Мұсылмандық құқықтың енуі әдеттегі құқыққа қарағанда тиімді еді. Бұл кезең ислам Ренессансының кезеңі болды. Сол кездегі мәдениет пен ғылымның, сондай-ақ құқықтанудың дамуы ерекше өсті. Сөйтіп, ислам бұл жерде діни идеялар мен іс-әрекеттердің жиынтығы ғана болып қалмай, біріншіден бойына философиялық құқықты сіңірген философиялық жүйе болып қалыптасты. Яғни, құқық алғашқы рет осылайша ғылымға айналды. Осылайша, X-XII ғасырларда мемлекет және құқық Жетісу өңірінде ерекше өзгертулерге ұшырап, Орталық Азия дәстүрімен Алдыңғы Азиялық жанартулар арқылы түркі-мұсылман мемлекетінің құқықтық жүйесі қалыптасты.

1.7 Қимақ қағанаты мен қыпшақ хандығы

IX ғасырда бірнеше тәуелсіз мемлекеттер пайда болып, олардың мемлекеттік жүйелерінде Орталық Азия және жергілікті жерлердің дәстүрлері араласып, бір-бірімен кірігіп кетті. Бұл қимақ қағанаты мен қыпшақ хандықтары еді. Солтүстік, Орталық және Батыс Қазақстан аймақтарын мекендеген Түрік мемлекетінің ішіндегі империялық атақ-дәрежеге ие болғандардың ең күштісі Қимақ қағанаты болды. 656 жылы Батыс түрік қағанаты күйрегеннен кейін оқшауланған Қимақ (кейде кимек) тайпасы басшысының “шад-түрік” атағы болған. “Шад” және “түрік” деген атақтар түріктерге кеңінен таныс, ол ертедегі руналық жазбаларда да бар. 840 жылдан бастап оның билеушісі болып “Жабғу”(ябғу) деген атақ алды. X ғасырдың басында Қимақ мемлекетінің күшеюі және оның құрамына өзге де түрік халқының қосылуына байланысты жабғу қаған (хақан) деп атала бастады. Қаған-хандардың ханы деген мағынаны білдіреді. Бізге жеткен кейбір құндылықтарға қарағанда онда он екі удель билеушілері өмір сүріп, олар әскер басшы әрі өзінше саяси мәселелерді шеше алатын билікке ие болған. Сондай-ақ, араб жазбаларына қарағанда қимақтарда сарай министрлері — хаджибтер және уәзірлер болған көрінеді. Ал енді, қыпшақтардың мемлекеттік аппаратына келсек, оларды алдымен хан немесе ұлы хан билеген. Билік мұра ретінде атадан балаға алмастырылып отырған. Басқару аппараты хан ордасында жүргізілді. Оның басты қызметі хан (мемлекет) мүліктеріне және әскерге иелік ету еді. Хан әскери және азаматтық билікті қолында ұстап, оларға айналасындағы кеңесшілері арқылы билік жүргізді. Ханның тұрағы Орда деп аталды. Ханнан басқа қыпшақтардың басын біріктіретін ірі-ірі шенеунік, аксүйектер — тархандар, басқақтар және бектер, югурлер болды. Сондай-ақ, қыпшақ ханының ордасында іс-қағаздарын жүргізуші де болатын. Ал, Қимақ қағанаты төрт облысқа және он екі удельге бөлінді. Оларды парсы жазбаларында төмендегідей салалап белгілейді. Бірінші, Йагсун-Йасу Ешім мен Ертіс арасындағы Барабин даласынан бастап Обтан батысқа қарай жайлаған жерлер. Осы жерде қағанаттың орталығы және оның жаңа және ескі екі астанасы болды. Екінші, Қырқырхан-Шығыс және Орталық Қазақстандағы Ертіс өзенінен бастап Балқаш пен Алакөл өзендеріне дейінгі аралықтар, оған Қарқаралы, Шыңғыстау, Тарбағатай таулары қосылады. Үшінші, ішкі қыпшақтардың Орталық Қазақстанның Оңтүстігінде Шу және Талас өзендерінің төменгі жақтарын алып жатқан жерлер. Төртінші, Оңтүстік Орал және Торғай далаларын алып жатқан сыртқы қыпшақтар.

Қимақ қағанатының орнына келген Қыпшақ хандығында әкімшілік бөліну басқаша болды. Ол дәстүрлі әскери-әкімшілік жүйесімен қалыптасты. Әрі орасан үлкен территорияны алып жатқан халық (этнос) ретінде қалыптасты. Бұл хандық екі қанатқа бөлінді. XI-XII ғасырларда қыпшақ бірлестіктері екі бір-біріне тәуелсіз одақ болды, олар

Батыс (Волгадан Батысқа қарай) және Шығыс (Қазақстан территориясында) еді. Олардың соңғысы екі қанатқа бөлінді. Хандық орталығы Торғай даласында тұрды. Оң қанаты Қазақстанның Батыс аймақтарын қамтып, орталығы Оралдың төменгі жағында болды. Сол қанаты Сырдария, Орталық және Шығыс Қазақстан территориясында орналасты. Сол қанатының ордасы Сырдарияның бойындағы Сығанақ қаласы болды. Оның әкімшілігінің негізгі бөлшегі әскери-потестарлық бірлестік — “тайпа” еді. Батыс Қыпшақ одағында оның саны 11 болды. Ал, Шығыс қыпшақ хандығына 16 әскери-потестарлық бірлестік енді. Ол Оғыз мемлекетінің әкімшілік бөлінуіне ұқсас еді. Әскери-потестарлық бірлестік “ел” немесе мемлекет аталып, көптеген ұсақ аймақтардан құралды. Қыпшақ даласы “Дешті-Қыпшақ” аталды. XII-XIII ғасырларда қыпшақтар мейлінше күшті ел ретінде танылды.

Қимақ және Қыпшақ мемлекеттерінің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Парсы жазбаларының айтуына қарағанда Қимақ ханы ең ұлы хандардың бірі болып саналады. Ал X ғасырдағы араб авторлары болса, түркі мемлекетіндегі ең құдіреттілерінің бірі қимақтар деп санады.

XI ғасырда Оғыз мемлекеті өмір сүруден қалып, олардың жерлері қыпшақ хандығына қосылады. Сондай-ақ, IX-XII ғасырлар аралығындағы Қазақстан территориясын мекендеген қыпшақтың мемлекеттік бірлестігінің құдіреті талайды еріксіз таңқалдырды. Олар бір орталыққа бағынған мемлекет жүйесін құрмаса да Еуразия кеңістігінде өзінше бір мықты әскери-саяси күш болып қалыптасты. Қыпшақ хандары орыс князьдарымен тығыз қарым-қатынаста болып, Византия, Грузия, Хорезм және Қарахан мен Қара қытай мемлекеттерімен тығыз байланыс жасады. Дипломатиялық қатынастың басты бір белгісі династиялық — некелік байланыстар болды, ол саяси-әскери және экономикалық одаққа бірігуге итермелейтін бірден бір негізгі күш еді. XII ғасырдың аяғында Шығыс-қыпшақ одағының сол қанаты күйреп, өзінің егемендігін жоғалтады да Хорезмшах мемлекетінің билігіне көшеді. Қимақ және Қыпшақ мемлекеттерінің құқық және салық жүйесі туралы бүгінгі күнге мәлімет өте аз жеткен. Соған қарамай мемлекеттік қазынаны толықтырып отыратын байлық көздеріне қарағанда оларда салық және құқық жүйесі жақсы жолға қойылғаны байқалады. Мысалы, Қимақ қағанаты өз елінде шығарылатын алтыннан өзінің “міндетті үлесін” алып отырған және оларды жүргізетін салық жинаушылар болған. Егер салық төлеуден бас тартқандар болса, онда оған күшті қол жіберіліп, олар қатаң жазаланатын. Мемлекеттің басты міндеті құқықтық нормалар жасау болып саналады. Мысалы, қыпшақтардың әдеттегі құқында төрелердің рөлі ерекше болған. Сондай-ақ, сот және соттық шешімдер қыпшақтарда жарғы деп аталған. Міне, осылар арқылы жер және мүліктік талас-тартыстар мен қылмыстар, басқа да құқық бұзушылық қатаң жазаланып не әшкереленіп отырды.

1.8 Найман және керей ұлыстары

IX ғасырдың ортасында Орталық Азияда жаңа саяси қайта құрулар басталып, әлем картасында наймандар мен керей ұлыстары, яғни мемлекет пайда болады. Олар алғашқы рет VIII ғасырда Ұйғыр қағанаты құрамында аталды. Ұйғыр қағанаты 840 жылы құлағаннан кейін, Орталық Азияда жинақтаушы цзубу атымен белгілі көшпенділер конфедерациясы пайда болады. Солтүстік цзубу деп керейлерді атаса, ал Батыс цзубу деп найман ұлыстарын атады. Бұл мемлекеттердің күшеюі X-XI ғасырлардағы христиандардың несториан бағытындағы ағымды қабылдауынан басталды. Соған қарамай X-XII ғасырлар басында цзубу оның ішінде наймандар Ляо империясының билігіне көшеді. Сөйтіп олар Ляо империясына вассалдық тәуелділікте болып, Шығыс Қазақстан мен Батыс Моңғолия жерінде тұрады. Тек 1125 жылы Керейлер тәуелсіздік алса, ал 1143 жылы Наймандар тәуелсіздік алды. Сол кезден бастап олар өз еркіндіктері өзінде мемлекет ретінде дамып, тек XIII ғасырдың басында ғана моңғолдар билігіне көшті. Жалпы найман тайпалар одағы VIII ғасырдың Ортасында Жоғарғы Ертіс пен Орхон аралығында сегіз-оғыз деген атаумен пайда болып еңсе көтерген.

Найман және керей ұлыстарының мемлекеттік басқару құрылымы. IX-XI ғасырларда цзубу конфедерациясын, яғни көшпелілер бірлігін далайхан атак дәрежесіндегі билеуші басқарды. Ол кезде аталған одаққа кіретін әрбір бірлестіктің билеушісі хандар болды. Кейбір жазбаларға қарағанда сол кезде наймандарды Таяндар және хандар билеген. Бірақ, бұл атак-дәреженің ара-жігін айырып, көрсететін мәліметтер жоқ. 1092 жылғы қидандармен болған соғыста Далай-хан Маргузаның жеңілісі көшпенділерді Ляо империясының билігіне бағындырды. Кейін қайта тәуелсіздік алғаннан соң мемлекеттік басқару жүйесі біршама өзгерді. Ал, керей билеушісі Бұйрық-хан атағын алып және ол мұрагерлікпен алмастырылып отырылды. Керейлер бағындырған моңғолдарды гурхан биледі. Ол Бұйрық-ханға тәуелді болды. 1183 жылы Керейлердің билеушісі Тоғұрылды Қытай империясы ван — патша ретінде мойындап, Керей мемлекетінің егемендігі жарияланды. Сөйтіп, Тоғұрыл ван-хан атак дәрежесін алады. Ван-хан туралы әртүрлі жазбаларда әрқилы айтады. Мысалы, Шыңғыс хан талқандаған керей ұлысының билеушісі Ван-ханның (Бұл жерде атак-дәреже емес) наймандар иелігін қорғаған найман қарауылымен қақтығыста қаза тапты деген мәлімет бар. 1203 жылы керейттерді моңғолдар күйретіп, олар өздерінің тәуелсіздіктерін жоғалтады.

XII ғасырдың аяғы XIII ғасырдың басында Найман мемлекетін екі билеуші — Бұйрық-хан және Таян-хан биледі. Найман және Керей мемлекетінің атқарушы билігінің органы болып, хан ордасы және оның үкіметі болды. Орда хан және оның әскер мүліктерін басқарды. Басқару қызметін ерекше категориядағы қызметкер адамдар немесе шенеуніктер атқарды. Ордада арнаулы іс-қағаздары хан мөрімен белгіленді. Найман ханының кеңсе бастығы және мөрін сақтаушысы XII ғасырда ұйғыр Тататунг болды.

Найман мен Керей ұлыстарының территориясы мен әкімшілік жүйелері. Цзубу мемлекетінің территориясы бірнеше жартылай тәуелсіз бірлестіктерге бөлінді. Оның Солтүстік цзубуы керейлер аталса, ал батысы наймандар болып аталды. Наймандар мен Керейлер тәуелсіздік алғаннан кейін көшпелі мемлекеттің бір формасы Ұлыс пайда болды. Ұлыс термині “халық”, “халық билігі” деген ұғымды білдіріп, өзін-өзі басқаратын әрі өзінің территориясы мен халқы бар саяси жүйе болып саналды. Территория шекаралары ат басын шалатын бекеттер арқылы белгіленіп қорғалды. Керейлердің Тоғұрыл (Ван-хан) ханы найман күзетшілеріне жолығып қалып, сол қақтығыста қайтыс болғаны тарихтан белгілі. Керей ұлысы әскери-потестарлық құрылым — “тайпаға” бөлінді. Кейбір жазбалар бойынша олар әскери әкімшілік бөлінуге қарай әрбір тұрғындар әкімшілік бөлшек «түмен», “мыңдық”, “жүздік”, “ондық” болып бөлінді. Бұл қаншалықты әскер барын аңғартатын цифрлар. Найман ұлысы болса екі қанатқа бөлінді. Оларда да жоғарыдағыдай түмендерден, мыңбасылардан, жүзбасылардан, онбасылардан тұратын. Наймандар мен керейлерде өз билеушілерімен бірге жергілікті қауымдастықтардан, әсіресе қыпшақтар мен қаңлылардан шенеуніктер қызметке тартылды.

Найман мен Керейлердің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Орта Азиядағы алғашқы көшпелілер егемендігі IX-XI ғасырларда цзубу конфедерациясы шеңберінде болды. 1008-1009 жылдары ол өзінің басты қарсыласы деп Ляо империясын жариялады. Цзубу билеушісі Уварды “ барлық көшпелілердің ханы” деп мойындады. Ал, екінші кезең болса, XII-XIII ғасырдың бас кездерінде Керей мемлекетінің тәуелсіздігіне байланысты дала империясының белгілерін алуы болды. Олардың билігіне моңғолдардың көшпелі қауымдастықтары енді. Олар жеке ұлысқа бірікті. Бірақ Тоғұрыл мен оның туған ағасының арасындағы қайшылық XII ғасырда моңғол бірлестіктерін қадағалайтын күштің әлсіреуіне әкеп соғады. XII ғасырдың аяғында Тоғұрыл Керей-моңғол конфедерациясын қайта қалпына келтірсе де, 1203 жылы ұзаққа бармай керейлер моңғолдар билігіне көшеді. Наймандар мен Керейлер тәуелсіз де егеменді мемлекет ретінде сыртқы саяси қызметті белсенді жүргізді. Бірінші 1007 жылғы дипломатиялық ірі қарым-қатынас барысында Мервтегі несториан ағымындағы христиан дінін қабылдауы және оның кең далада тарауына ықпал ететін акция болды. Қытай, таңғұт, турфан және Ляо империясымен

болған әртүрлі елшілік қарым-қатынастар да соған жатады. Сондай-ақ, Керейлер мен Наймандар арасындағы қарым-қатынас та бұл саладағы ірі жеңіс еді.

Керей мен Наймандар өз мемлекеттері мен оның статусын халықаралық байланыста кеңінен мойындалуын қамтамасыз етті. Найман мен Керей құқығының негізгі көзі- әдет-ғұрып, салт-дәстүр болды. Кейбір жазбаларға қарағанда олар “Еке-Төре” немесе “Ұлы ақиқат” атты заңдар кодексін пайдаланған көрінеді. Наймандар мен Керейлер көк тәңіріне сыйынып, оны құқық нормасы ретінде қабылдаған. Ал хандар болса, Алланың жердегі билігіне ие, әрі соның нормаларын орындаушы болып саналған.

Сөйтіп, YI-XII ғасырларда Қазақстанның мемлекет және құқығы жаңа кезеңге көшіп, өзінің өрлеу дәуірін кешті. “Орда”, “ел”, “ұлыс” сияқты жаңа институттар пайда болып, салық, әрі удельдік басқыншылық билікті мұрагерлік ететін жүйе пайда болды. Одан кейін құқықтық жүйе де біржола дамып, алғашқы жазбаша заңдар өмірге келді. Сондай-ақ, Қазақстанға исламның келуі құқықтану процесін ерекше ғылыми жүйеге түсірді. Қазақстанның мемлекет және құқығы Еуразияның барлық территориясындағы мемлекеттік құқықтық жүйені дамытуға негіз болған бірден-бір көз болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі:

1. Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. (курс лекций) Астана, 2000.
2. История государства и права Казахской ССР. Часть I. Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, “Мектеп”, 1982.

Қосымша:

1. Қазақстан тарихы. Қазақстан Республикасының ғылым министрлігі — ғылым академиясы. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты.. “Атамұра” баспасы. Алматы, 1996. I-том.
2. Маймақов Ф. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтың тарихы Алматы, 2000
3. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969.
4. Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана Алма-Ата, 1989.
5. Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии Алматы, 1998.
6. Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам Алма-Ата, 1972.
7. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаиоров, найманов и керейтов Алматы, 1993.

4-тақырып. Монғол шапқыншылығы дәуіріндегі қазақстандағы мемлекет және құқық. Ноғай ордасының саяси құрылысы.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Шыңғыс хан империясы және қазақстан аумағындағы ордалық мемлекетте. Моңғол империясының мемлекет және құқығы. Алтын орда, ақ орда және көк орда. Көшпелі өзбек мемлекеті (Әбілхайыр хандығы)

1.1. Шыңғыс хан империясы және Қазақстан аумағындағы ордалық мемлекеттер

XII ғасырдың аяғы XIII ғасырдың басында Орталық Азияда моңғол тайпаларының бірігу процесі жүріп, оның ақыры жаңа көшпелі империяның пайда болуына әкелді. Бұл мемлекет Орталық Азия мен Қазақстан далаларындағы саяси жағдайларды күшейтіп, көшпелі тайпалар одағының басқа тайпаларға өз үстемдігін орнату жолындағы қайшылықтарды ушықтыра түсті. Сол күрестің барысында, яғни 1206 жылы моңғол тайпасының өкілі Темучин (Шыңғыс хан) бүкіл моңғолдардың басын біріктірді. Сөйтіп, ол бүкіл Орта Азиядағы ең құдіреті күшті жаулап алушыға айналды. 1206 жылы көктемде Онон өзенінің сағасында Темучинді жақтайтын көшпелі монжор-бектер құрылтай өткізіп, оны Ұлы хан жариялады, сонымен бірге оған Шыңғыс хан атағы берілді. Сөйтіп, Темучин-Шыңғыс хан жарты әлемге: “Мен... түрлі мемлекетті ақиқат жолына бағыттап, халықтарды өзімнің біртұтас билігіме қараттым” — деп жариялады. XIII ғасырдың алғашқы он жылдығында моңғолдар Оңтүстік Сібірді, одан кейін Қытайды жаулап алып, бүкіл Түркістан мен Шығыс Түркістан өңірін өз қадағалауында ұстады. Содан кейін, Шыңғыс хан өзінің алдына Шығыс Еуропа мен алдыңғы Азия, Жетісу, Орта Азия мемлекеттерін бағындыруды мақсат етіп қойды.

Түркі халықтарына Шыңғыс хан ең құйтырқы дипломатияның бірі ретінде “Орта Азияның барлық көшпенділері бірігейік” деген үндеу тастады. Сөйтіп, көшпенділердің тұтас бір империясын құрмақшы болды. Шыңғыс ханның алғашқы ұйымдастыру жұмыстарына басты кедергі жасаушылар ұйғырлар, керейлер, наймандар, меркіттер болды. Бірақ ол аталған ұлыстардың билеушілерін тас-талқан етіп, Орталық Азияда өз билігін саяси тұрғыда баянды етті. Ал, оған қарсы одақтасып көтерілген меркіттер мен наймандарды 1209 жылы ұйғыр идиқұты (билеушісі) өз игілігіне өткізуге әрекет жасауына қарамай, Темучин әскерлері оларды да тас-талқан етіп күйретті. Сөйтіп, соның кесірінен олардың жолдары екіге айырылды. Сол кездің өзінде Темучин билеген моңғолдар арасында бірнеше әскери және әкімшілік реформа жүргізіліп, моңғол ұлысы бір орталыққа бағынған мемлекеттік жүйесі бар империяға айналдырылды.

Шыңғыс империясы құрылған алғашқы күннен бастап-ақ ол өзіне көне түркі өкіметінің ел басқару құрылымын, сондай-ақ әкімшілік жүйесін өзгертпестен сол қалпымен пайдаланады. Мысалы, елдің мемлекеттің күнделікті ісін атқарушы тетігі-Өкімет (төр). Әрине, байырғы түркі мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі Тәңір текті Ұлы Қаған. Өкіметтің де, Үкіметтің де Жарлығын, үкімін, шешімін қабылдаушы бірінші адам –Қаған. Ал, оны іске асырып-атқарушы – қосынды әскери-әкімшілік аппаратты, қаған қасындағы кіші хандар, яғбу, шад бұйрықтар. Сөйтіп, Шыңғыс хан империясы өзінің басқару жүйесін көне түркілерден алады десек еш қателеспейміз. Бірақ, Шыңғыс хан үкіметі тайпалық құрамды әдейі бұзуды үкіметтік саясат етіп, тайпаларды бір-бірімен қым-қиғаш араластырып жіберіп отырды. Сөйтіп, тайпа ішіндегі жүзбасы болған ру басшыларына Ұлұғ Өз- Ынанчу деген әрі қосындық (әскери) шен, әрі әкімшілік лауазым беріп отырды. Бір ғажабы сол үкіметтік ең жоғарғы қосындық (әскер) орталық кеңеске жүз басылардың ішіндегі ең сенімді де құрметті Ұлығ Өз-Ынанчулардың бірін сайлап, қатысытып отырған. Жүздік бесжүздікке, ол мыңдыққа, мыңдық бесмыңдыққа, бесмыңдық түменге бағынды.

Сөйтіп, моңғолдар өздері жаулап алған халықтарының әлеуметтік-экономикалық құрылыс-құрылымдарын толықтай өзгертпегенімен, олардың қоғамдық-саяси өмірі мен тыныс-тіршіліктеріне айтарлықтай өзгерістер енгізіп, өз иелігіне көшкен елді мекендерде өздеріне тиімді тәртіп орнанны. Сондықтан да XII ғасырдың басында Моңғол мемлекетінің құрылуы, оны басқаратын әрі басқарып отыруды реттеу үшін ортақ жазбаша қалыптастырылған құқықтық нормалар мен заң ережелерін әзірлеу керек еді. Ол жаңадан қалыптасып отырған жағдайларға сәйкес жинақталған, содан соң бұрынғыға қарағанда елеулі өзгерістерге ұшыраған әдеттегі құқық, аталғандай мақсатқа сай орайластырылды. Сөйтіп, жаңа заңдар мен ережелердің жиынтығы Шыңғыс ханның «Ұлы Ясасы» деп аталды. Яса, моңғолша – (толық аты ясақ) дзасақ «қаулы», «заң» деген ұғымды білдіріп,

олар орамалдарға «тұмар» күйінде жазылды. Жалпы, Моңғол империясы қандайда болмасын хан тұқымының иелігі болып саналып, олар құрған мемлекеттердегі жоғарғы әлеуметтік топ Шыңғыс ұрпақтары бастаған түрік-моңғол көшпелі шоншарларынан тұрды. Әскери билік пен азаматтық билік арасы бөлек болды. Ұлыстардағы азаматтық билік жергілікті ақсүйектер өкілдерінің қолында болғанына қарамай моңғолдар басқа тайпалардың білімділерін белгілі бір дәрежеде шенеуніктер ретінде пайдаланып отырды. Шыңғыс хан Қытай, Жетісу және Орта Азияны жаулап алуға әскер аттандырды. Оның мұрагерлері де ата жолын жалғастырып, Еуразия материгінің үлкен бөлшегін өзіне қосып алу үшін Ұлы империялық саясат жүргізді. 1218-1240 жылдары Қазақстан территориясы бүтіндей моңғол империясы құрамына кірді.

1.2 Моңғол империясының мемлекет және құқығы

Ұлы империяның мемлекеттік басқару жүйесінде алдымен оны билеуші болып қаған есептелді. Оның құқықтары әскери, заң шығару және әкімшілік билігін қамтиды. Әрі ол Шыңғыс хан династиясынан сайланатын. Мысалы, Үгедей қаған Венгер королі ІУ Белға жазған хатында «Мен көк патшасы жолдаған ханмын, маған ол жер бетіндегі билікті берген, сондықтан да мен маған бағынбағандарды және қарсыласқандарды күйретіп, ал қызмет еткендерді асқақтату билігі берілген деп атап көрсетті. Моңғолдар билігі абсолютті және жан-жақты болды. Шыңғыс хан жасаған жан-жақты әрі нақты құқық жүйесі феодалдана бастаған моңғол қоғамының талап-тілектеріне, мақсат-мүдделеріне сай келді. Моңғол мемлекет басшылары үшін “Яса” көп жылдар бойы бедел болып, қоғамдық өмір айналымында жүрді. Қаған оны мейлінше пайдаланды. Қаған тек моңғол империясына ғана билік жүргізіп қоймай, басқа да елге билік жүргізді. Билік аманат бойынша атадан балаға беріліп немесе тікелей тұқым жағынан мұраға қалдырылды. Таққа отырғызу салтанаты құрылтайда сайлау арқылы шартты түрде жүргізілді. Қағанның өкілеттігі өте кең еді. Ол бүкіл территория мен мемлекет жұртшылығын билеп, заң нормаларын бекітті. Олар заң — жасақ — йасак, жарлық — йарлық түрінде белгіленіп, қаған жоғарғы қолбасшы және моңғолдардың құқықты діни басшысы да болды. Қағаннан кейін Шыңғыс ханның балалары ұлыс хандары дәрежесі атағын алды. Қағанды жоғарғы билік иесі ретінде мойындаған хандар, өздерінің иеліктерін оған тәуелсіз билеуші ретінде қадағалау жасап, билік жүргізді. Жаулап алған жерлерінде қағандар мен хандар өздерінің “даруга” немесе “басқак” атына ие лауазымдарын белгіледі. Олардың міндеттеріне халық санағын жүргізу, жергілікті жұрттан әскер жинау, пошта байланыстарын қамтамасыз ету, салықтар жинау және оларды ордаға жеткізу енді. Сонымен бірге, олардың міндетіне ірі қалалардағы әкімшілік және полициялық қызметтер де кірді. Кейбір жекелеген алыс аймақтарда жергілікті жер адамдары билік еткеніне қарамай оларды қаған бекітіп, даругашылар қадағалады. Шыңғыс хан билеуі кезінде және одан кейін де империяның бір орталыққа бағындырылған әкімшілік басқару жүйесі болды. Атқарушы биліктің жоғары органы болып Мемлекеттік кеңес есептелді. Оған империяның жоғары шенеуніктері кірді. Мемлекеттік кеңестің оң министрі оған басшылық жасап, әкімшілік, қаржылық және әскери органдарды қадағалады. Мемлекеттің басқару жүйесінде хан кеңесі ерекше орын алды. Ол хатшылар мен көшірушілерден тұратын. Оны ұлы ұлық-бітікші басқарды. Жаулап алған жерлерде әкімшілік және әскери билікті көшпелі басқарма жүргізді. Ол жоғарғы орган болып есептелінді. Жергілікті билік басшылары чингизиттер мен түменбасылардың қолында болатын. Оларды қаған тағайындады. Олар удельдерде әкімшілік және әскери иелікті өз қолдарында шоғырландырды. Кейбір аймақтарда қаған тағайындаған жарғышы (джаргучилер) сот билігін іске асырды. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі басты қызметтердің бірі пошта (ақсақал) жүйесі болып саналды. Империяның барлық басты-басты орталықтары Ям (пошта бекеттері) деп аталатын байланыс жүйелерімен, бір бірімен қарым-қатынас жасап отыратын. Әрбір бекеттерде 20-ға жуық ұлақшы — жаушылар болды. Олар байланысқа қажетті жүйрік жылқылармен, азық-түлікке пайдаланатын малдармен қамтамасыз етілді. Бекеттер арқылы билік

иелерінің тапсырмалары, арнаулы құжаттар және империя территориясын билеп жүрген хан өкілдері мен шенеуніктерге жол ашатын қозғалыс жүйелері қалыптасты.

Моңғол мемлекетінің әкімшілік-территориялық жүйесі болса хандар билеген негізгі төрт ұлысқа немесе жұртқа бөлінді. Моңғолдардың негізгі өз жерлері жұрт саналып, ол Шыңғыс ханның кенже ұлы Төленің үлесіне тиді. Қазақстан территориясы (Аетісудан басқа), Төменгі Поволжья, Солтүстік Кавказ, Қара теңіз даласы мен Оңтүстік Арал Жошы ұлысына қарады. Ал, Жетісу Қашқария және Орта Азия Шағатай ұлысын құрады. Бұрынғы керей, найман және ұйғыр мемлекеттері Үгедей ұлысы құрамына кірді. Кейін Иран территориясы мен Таяу Шығыста Хулагу ұлысы немесе Елхан мемлекеті қалыптасты. Ірі Ұлыстардың территориялары өз кезегінде ұсақ-ұсақ ұлыстар болып бірікті. Олардың үш түрі болды. Бірінші, Шыңғыс хан тұқымдарының иелігіндегі ұлыстар. Олардың құрамында 10 мыңға жуық отбасы бар еді. Екінші, хан тағайындаған Темник (түменбасы) басқаратын Түмен ұлысы. Олардың тұрғыны екіден он мың отбасына дейін есептелді. Үшінші, жергілікті тұрғындардан тұратын және даругашылар билігіндегі отырықшы ұлыс болды. Оларды жергілікті билеушілер билегенімен, олар моңғол билеушілерінің қатаң қадағалауында тұратын.

Әрбір түмен әкімшілік қана емес сонымен бірге әскери округ болып саналды, егер соғыс бола қалған жағдайда Түменбасы бастаған 10 мыңдық әскери корпус дайындалатын. Түмендер мыңдыққа, мыңдық жүздікке, жүздіктер ондыққа бөлінді. Олардың алдыңғы екеулерін хан тағайындады. Ал жүздікті-түменбасы, ондықты-мыңбасы тағайындаған.

Моңғол империясында салық жасау жүйесіндегі ерекше маңызға ие болды. Жеке-жеке үш салық мекемесі құрылды. Оның біріншісі Қытайдағы Яньцзинде, екіншісі Орта Азия — Амудария аймағында болып, одан кейінгісі Жетісу, Қашқар және Бесбалық территориясының аймағын қамтыды. Салықтың негізгі бөлшегі шаруашылық — үй болып есептелінді.

Империяның көшпелі халқы жылына мал басына бір процент көлемінде — копчур, сондай-ақ, әскери салық — тағар, төтенше салық — аваиз салығын төледі. Отырықшы халық жер салығы — харадж салығын беріп отырды.

Моңғол империясының құқықтық жүйесі әдет-ғұрып, рәсім, салтқа негізделінді. Моңғолдардың ойынша олардың құқық нормалары әлемдік заңдарға сай, қоғам үндестігін сақтауға кепіл беретін бірден бір құқық нормасы болып есептелді. Әлемдік заңды жер бетінде насихаттаушы қаған болып саналды. Сондықтан да, ол империяның заң және сот билігіне иелік етті. Шыңғыс ханның кезінде Яса немесе Жасақ заңы қабылданып, ол қоғамдағы жаңа саяси- әлеуметтік қатынастарға сәйкес келді. Ұлы Қағаннан кейін Жасақты мұрагер ретінде қабылдап және сақтаған оның ұлы Шағатай еді. Сонымен бірге, империяда жоғарғы сот-тәреші қызметі Яргу, джаргулуған және судьялар — джаргучилар болды. Соттар — яргу мен қадилер үстем тап, ауқатты адамдардың мүдделерін қорғап, солардың жыртысын жырты. Сот ісі жөнінде арнайы диуан-яргу де болған.

Шыңғыс ханның Ясасы екі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімі, билік — Шыңғыс хан айтқандарының басын біріктірген жинақ болуымен бірге моральдық-нормативтік түрдегі мемлекеттік құқықтың негізгі нормалары болып есептелінді. Екінші бөлімі, Жасақ атанып, ол қылмыстық құқық нормаларын жинақтап, діни тыиымдарды біріктірді. Жасақтың басты нормалары қатарында әскери ұйымдар мен тәртіптерді және соғыстан түскен түсімдерді бөлетін заңдылықтар болды.

Жалпы, Шыңғысхан құрған мемлекет және оның мұрагерлері билеген мемлекет XIII ғасырдың бірінші жартысындағы қысқа уақыт ішінде әлемдік империяға айналып, бір орталыққа бағынған билік жүйесін қалыптастырды. Сондай-ақ, ол орталық пен шет аймақтарды және мемлекеттік идеологияны тең құқықты дәрежеде ұстамаса да негізгі үш діңгекте ұстады: басқаруға Шыңғыс тұқымдарының ғана құқығы болды; бүкіл көшпенділердің бірігуі қажеттілігі және бүкіл әлемдегі мемлекеттердің көшпенділер билігінде болуы. Соған қарамай империяның кейбір бөлшектерінің аралары алшақ

болуына байланысты басқару билігі басындағылардың арасында қарама-қайшылықтар туып, империя ұлыстарын әлсіреуге әкеп соқтырды.

1.3 Алтын Орда, Ақ Орда және Көк Орда

Ғылыми еңбектерде Алтын орда атымен белгілі Алтын орда немесе Жошы ұлысы мемлекеттің қалыптасуы жиырма жыл бойы жүрді. Оның алғашқы кезеңі 1219-1222 жылдар аралығында Орта Азия, Солтүстік Ауғанстан, Иран, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңірлерін Шыңғыс хан және оның балаларының жаулап алуымен, содан соң Моңғол империясының бірнеше мемлекеттерімен жүргізген соғыстарынан соң қалыптасты. Бізге жеткен құжаттағы мәліметтер бойынша моңғол императорының үлкен баласы Жошы отырықшылықпен айналысатын елді-мекендерді билеп, ол кейін Қыпшақ даласын өзіне қаратып алды.

1222-1227 жылдары Жошы Орталық және Батыс Қазақстандағы көшпенділерді Жайық өзеніне дейінгі аралықта билеп-төстеді. Сөйтіп, XIII ғасырдың 20-30 жылдары Жошы ұлысына бүкіл қазақ даласы қарады. Жошыдан кейін оны Бату биледі. Ол Моңғол қағанының егемендігін мойындағанмен, бірақ оның иелілігі нақтықтылыққа келгенде тәуелсіз еді. Әсіресе, 40 жылдары Бату мен жоғарғы билік иелері арасындағы қайшылық үдей түсті. 1248 жыл кезіндегі Жошы ұлысына Күйік Қағанның жорық жасауы да соның салдарынан болды. 1251 жылы Моңғол империясының билігі Мөңке Қағанның қолына көшті. Бату мұрагері Берке ханның (1257-1266 жылдары) Жошы ұлысы тәуелсіз мемлекет болады да, арнаулы құжаттарда ол мемлекет Ұлы Ұлыс атанады. Шығыс жазбаларында ол Ақ Орда болып көрсетілсе, ал орыс жазбаларында Орда немесе Алтын Орда деп көрсетіледі.

Алтын Орданың құрылу кезеңі 1236-1242 жылдарға жатады. Ұлы ұлысқа, яғни Алтын Ордаға ежелгі Русь территориясы мен Волга Булгарлары және Шығыс Еуропа даласы Закавказьенің кейбір аудандарына дейін созылып жатқан жерлер қосылады. Бату хан өзінің Ордасын Ертіс жағалауларынан жаңа географиялық орталық Еділ-Волга өзенінің жағалауына көшіреді. Сөйтіп, аз уақыт ішінде Сарай атты астанасын өмірге келтіреді.

Алтын Орда және басқа да көшпелілердің мемлекеттері оң және сол қанатқа бөлінді. Шекарасы Еділ (Итиль) өзені еді. Алтын орданың немесе Ұлы ұлыстың мемлекеттік басқару жүйесі Моңғолдардың басқару жүйесінен едәуір айырмашылығы болды. Оның империялық һам-харекеті саяси жүйеде ерекше байқалды. Мемлекет басшысы болып Бату династиясынан тарайтын хан есептелді. Басқа Шыңғыс тұқымдары оғлан атақ-дәрежесін алғанымен, тақ билігіне ие бола алмайтын. Ондай құзыр Батудың ағасы Орда-Еженнің ғана ұрпағына берілді. Олар Ұлыстың оң бөлшегіндегі хан тағын иеленді. Хан сайлау деген болмай, билік рудың ішіндегі үлкеніне мұрагерлік ретінде қалдырылды. Сол қанаттың хандарының биліктері өз еріктерінде болғанына қарамай, олар жоғарғы хан билігімен тағайындалып, бекітіліп, жарлықтар жоғарғы хан атынан берілді. XIV ғасырдың 20-30 жылдары Өзбек ханның билігі тұсында сол қанаттағы автономия жойылып, хан билігі өмір сүруден қалды да, оларды жоғары хан сайлаған билер биледі.

Орталық және жергілікті билік органдары Моңғол және жергілікті ел дәстүрі бойынша қалыптасты. Билік жүйесі бойынша ханнан кейінгі басқару беклар-бек, яғни бектердің бегі билігінде болды. Ол ұлыстағы әкімшілік және әскери билікті жүргізді. Сонымен бірге, бектердің бегі мемлекеттің әскерін басқарып, хан атынан мемлекеттік істерді шешумен бірге жоғарғы билік органдарын басқарады. Саяси өмірде Ұлы уәзір хандықтың қаржы және қазынасымен қоса салық жинау құрылымдарын жүргізді. Жоғарғы атқарушы билік әртүрлі шаруашылық саласын басқаратын уәзірлерден құрылған дивандар болды. Диванның іс жүргізуші хатшыларын бітікші деп атады. Хан аппаратында жасауылдар, тұтқауылдар, бекеуілдер секілді Сарай шенеуніктері болды. Ұлы ұлыстың кейбір жекелеген бөлшектері ұлыбектер билігінде еді. Олар отырықшылық аймақтардағы Хорезм, Қырым Булгары өңірлерін биледі. Ірі қалаларды хан тағайындаған даруғабектер билеп, олардың қызметі моңғолдардың даруғашыларына ұқсайтын. Даруғашылар салық

жинауға жауап беретін, полиция және әкімшілік қызметті басқақтар атқарды. Басқақтар Ұлыстың вассалдық иеліктеріндегі княздігінде, Сербия мен Болгарияда болды.

Азаматтық, қылмыстық, шаруашылық істері әдеттегі құқық құзырына кіріп, Моңғолдардың Жасақ және қыпшақтардың Адат рәсімінен өрілген құқықтарына сай келді. Алтын Ордада Өзбек ханнан кейін қалың жұртшылық ішінде Шариғаттың рөлі ерекше көзге түсті. Яғни, исламдық құқық дамыды. Соттық талас-тартыс кезінде имамның беделі артты. Русь жеріндегі сот жүйесі болса, моңғол шапқыншылығына дейінгі жүйеде жүрді. Жалпы, Ұлы ұлыстың құқықтық жүйесі XIII ғасыр мен XIV ғасырдың басында Дешті Қыпшақ жағдайына келтірілген Шыңғыс ханның Жасағына сай қалыптасты. Алтын Ордада жылына міндетті түрде әскери-әкімшілік өкілдері қатысқан съезд-құрылтай өткізіліп тұрды. Сөйтіп, ханның алдында ұлыс билеушілері есеп беріп отырды. Жоғарыда айтып өткеніміздей Өзбек хан билігі кезінде ислам мемлекеттік дін ретінде қабылданды. Бұл Ұлы ұлыс территориясында мұсылман құқы нормаларының енгендігін айғақтайды.

Көшпелі жұртшылықты ұлыстың сұлтандары (оғландары), түменбасылары, мың басылары, жүз басылары, он басылары Моңғол империясындағы жүйемен басқарды. XIV ғасырда сол қанаттағы автономияның ыдырауына байланысты Бату мен Шейбани тұқымдарынан басқалардың барлығы Ұлысты билеу билігінен және басқа да жасалатын жеңілдіктерден айырылды.

Әкімшілік-территориялық бөліну XIII ғасырдың 40 жылдарынан XIV ғасырдың басына дейін Ұлы Ұлыс оң және сол қанатқа бөлінді.

Ұлыстың бүкіл және оң қанаттағы астанасы алғашқы кезде орта Волгадағы Булгар қаласында болса, XIII ғасырдың 50-жылдары Бату Сарайы Волга өзенінің төменгі жағына, ал XIV ғасырда Берке сарайы сол Волга өзенінің төменгі жағына көшіріледі. Ұлы ұлыс ханының жазғы резиденциясы XIV ғасырда қазіргі Атыраудан алыс емес Орал өзенінің бойындағы Сарайшық қаласында болды. Оң қанаттағы хан мекен-жайы Ақ Орда деп аталып, өзінің түр-түсіне қарай басшы-ағалық санат есебінде саналды. Хан қыстың күндері қыстауда болып, жазда Ақ Орда ханмен бірге көшіп жүрді. Сөйтіп, хандық мемлекет көшпелі мәнді иеленді.

Сол қанаттың астанасы Сырдария өзенінің жағалауындағы бұрынғы шығыс-қыпшақ бірлестігінің оң қанаты жайлаған Сығанақ қаласына орналасты. Ол Көк Орда аталды. XIV ғасырдың 20-30 жылдарында Көк Орда таратылып, оны жоғарғы хан сайлайтын билер биледі. Сөйтіп, XIV ғасырдың екінші жартысындағы Ордадағы дағдарыс салдарынан сол қанат оғландары оң қанаттағы тақ иелігіне билік жүргізіп, Ұлыстың шығыс бөлшегінде билік жүргізушілерге Ақ Орда аты берілді. Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстан территориясын жайлаған ұлысқа ерекше статус Ібір-Сібір ұлысы аты берілді. Моңғол империясы секілді Ұлы ұлыста да әскери-әкімшілік принципіндегі мемлекеттік территория және жұртшылықты бөлу жүйесі жүргізілді. Мемлекет шекарасы, әсіресе, Батыс, Оңтүстік және Шығыс шекаралар бекеттермен белгіленіп, елеулі деген керуен жүретін жолдарда кеден бекеттері қойылды.

Ұлы ұлыстағы хандар өздері басқарған территорияларда ел санағын жүргізу арқылы салық жинау жүйесін қалыптастырды және бір жүйеге түсірді. Мұнда тек қана көпшіліктің саны ғана есептеліп қана қоймай, олардың малдарының саны, өңдеген жер көлемдері, сондай-ақ ол жерлердің қанша астық беретіндіктері ескерілді. Сол арқылы арнаулы салық жинау кітапшасы-дәптер жасалып, оған әрбір әкімшілік пен шаруашылықтан жиналған салықтардың көлемі кіргізілді. Көшпелі жұрт болса әрбір мал басына байланысты бір пайыз — копчур салығын төледі. Отырықшылықпен айналысатын Ұлыс жұртшылығы харадж салығын төлесе, негізгі салықтың бір түрі әскери салық — тағар атанып, ол екі бөлімнен тұрды. Оның біріншісі — азық, екіншісі — алым атанды. Әсіресе, Алтын Ордаға бағынышты орыс княздігіндегі алым-салықтың түрі ауыр еді. Олар жылына мүлік бағасының он процентін құрайтын шығын салығын төледі. Сондай-ақ, басқақтар өз округтарынан түтін салығын жинады.

Ұлы ұлыстың территориясынан өткен керуендер мемлекетке үлкен кіріс түсірді. Хан керуен жолындағы сауда-саттықпен айналысатын саудагерлер үшін өзіне тиімді саясат жүргізіп, мемлекет атынан саудагерлер мен олардың тауарларына қауіпсіздік жағдай жасады. Бұл ұлы жібек жолы бойындағы сауданы қыздырды. Сауда салықтары мемлекет қазынасының ортаймауына бірден- бір ықпал етті.

Ұлы ұлыстарда негізгі салықтардан басқа қосымша алымдар мен міндеткерліктер көп болды. Мысалы, соның бірі — пошта бекеттері Ямды қамтамасыз ететін салық түрі еді. Әрбір бекетте 20-дан астам жаушы болса, олардың әрбіріне арналған тамақ пен жүйрік жылқылар жұртшылықтан жиналды. Сонымен бірге, ол жаушылар мемлекеттік тапсырманы орындау барысында кез келген жерде ат ауыстырып міне алатын. Алғашқы кезде бұл іспен тек шенеуніктер мен Шыңғыс ұрпақтары ғана айналысса, кейін XIII ғасырдың 50-ші жылдары бекеттерді пайдаланудың барлық түрлері реттелінді. Байқап отырғанымыздай Ұлы ұлыста салық жинау жүйесіне ерекше назар аударылып, оны белгілі бір ретке келтіріп, мемлекет қазынасын толтыратын жағдайларға барынша мүмкіндік жасалынды.

1.4. Көшпелі Өзбек мемлекеті (Әбілқайыр хандығы)

XV ғасырдың 20-30 жылдары Ұлы ұлыстың сол қанатындағы территорияда бірнеше жартылай тәуелсіздікке қол жеткізген иеліктер пайда болды. Солардың бірі — көшпелі өзбек мемлекеті, 1428 жылы бұл мемлекетте Едігелік Бақас бидің қолдауымен 17 жасар Шейбани ұрпағы Әбілқайыр хан сайланды. Ұлы ұлыстың мемлекеттік басқару жүйесін қайта қалыптастырып, оны бір орталыққа біріктіру жөніндегі азғана кезең сол Әбілқайыр атымен тығыз байланысты.

XV ғасырдың 30-40 жылдарында Әбілқайыр Ұлы ұлыстың сол қанатын өз билігі астына біріктіре білді. Ол өз билігіне Шыңғыс ұрпақтарын ғана бағындырып қоймай, Едіге ұрпақтарының билерін де қосып алды. Оның иелігі Шығыстан Батысқа қарай, Ертістен Волга жағалауына дейінгі жерлерді алып жатты. Бұл жерлер шығыс жазбаларында Өзбек ұлысы деп аталады. Бұлай деп аталуы Өзбек хан есімімен тығыз байланысты болды. Оның беделі XIV ғасырда тым асқақ болып, өзбек терминін қалыптастырды. XV ғасырдың алғашқы жартысында аталған термин ұлыстың сол қанатын жайлаған халық арасында бекіп, орнықты. Мысалы, темірлік тарихнаманың авторы (XIV ғасырдың аяғы — XV ғ.) Дешті Қыпшақтағы мемлекеттік құрылымдарды көрсету үшін хандардың есімдерімен және негізінен “өзбек” деген этнополитониммен қосып, “ұлыс”, “дийар” (ел), “уэлаят” (облыс), мамлакат (мемлекет) деген терминдерді пайдаланды.

Әбілқайыр ханның Ұлы ұлыстың саяси жүйесін қайта қалпына келтіруге деген ниеті сәтсіз аяқталды. Біріншіден, Өзбек ұлысындағы сауда-саттықпен айналысатын жоғарғы көпестер әлсіз болып, үлкен орталық болатын қалалар жоқтың қасы болды және халықаралық сауда да нашар жүргізілді. Сөйтіп, мемлекеттің қазынасы толмай, мемлекеттік аппаратты ұстайтын кіріс мүмкіндігі шамалы болады. Осыған қарамай хан Ұлысты билеушілерді өзі тағайындайтын. Өзбек ұлысының саяси ұйымы Әбілқайыр хан кезінде бір орталыққа бағынған, хандық билік институттарының ерекшелігімен көзге түсті.

1428-1429 жылдары Әбілқайыр хан Түркістан, сондай-ақ, Хорезм территорияларына бірнеше әскери жорықтар жасады. Ол алғашқы кезде өз қазынасын толтыру мақсатында жүргізілді. Бұл мәселеде аталған жорық өте сәтті өтті. Әбілқайыр өзінің төңірегіне көптеген әскери жасақ жинаумен бірге, өзіне ұйғыр және найман руларының беделді билерін қаратып алып, дала лидері атанды. Әбілқайыр хан өзі қалыптастырған мемлекеттік басқару орган жүйесін нығайту үшін фискальдық жүйе нысанын ендірді.

1446 жылы Әбілқайыр ханға Мұстафа бей жорық жасады. Бұл кезде Әбілқайыр өзінің атақ-дәрежесінің ең биік шыңында тұр еді. Сондықтан, хан өзінің қарсыласына тойтарыс берді. Мұстафа бей Хорезмге қашуға мәжбүр болды. Сол 1446 жылы Әбілқайыр Сырдарияның бойында өзі иық тірейтін Созақ, Аққорған, Үзгент қалаларын жаулап алып,

Сығанақ қаласын өзінің астанасы етті. Әбілхайыр хандығы кезінде отырықшылық пен мал шаруашылығы қалыптасты.

Мемлекеттік басқару жүйесінде өкілетті және алқалық орган билігі-хан кеңесі мен дуан маңызды орынға ие болды. Хан кеңесінде күрделі деген мәселелер шешіліп отырды. Хан кеңесі оғлан, сұлтан, дін басылары, ру басылары және атқарушы орган болып саналатын сарай дивандары құрамынан тұрды. Диванды ханға ерекше берілген “кошчи” немесе “үйғыр” руларынан біріккен өкілдіктер басқарды. Дивандар ірі сұлтандықтардың жанынан құрылды. Сарай өмірі мен ел ішіндегі жағдайларды таратушылар ханның уәзірлері және оның көмекшілері — нәбилер еді. Мемлекеттік билік жүйесінде тақ мұрагерін тәрбиелейтін, сосын тақ мұрагерлері билік жасына жеткенге дейін удельдерді басқарушы “атабектер” қызмет етті. Әскерді хан басқарды. Ханның әскери жасағы — нөкер және негізгі қарулы күш болып екіге бөлінді. Негізгі қарулы күш соғыс кезінде ғана жиналып, өз еңбектеріне сыйақы алмайтын. Атабектер тақ мұрагерлерін тәрбиелейді.

XV ғасырда Қазақстанның құқықтық мәдениет саласында едәуір өзгерістер болды. Ұлы ұлыс дәуірінде Әлемдік Заңдылықты (төре) сақтаушы және таратушы хан болса, енді хан билігінің әлсіреуіне байланысты, оны Шыңғыс ұрпақтары — оғландар иеленді. Шыңғыс ұрпақтары осы кезден бастап төре және сұлтан деген терминге ие болды. Шыңғыс ханның Ясасының рөлі бірте-бірте әлсіреп, құқықтық қайнар көз ретінде адат — әдеттегі құқық пайдаланыла басталды.

Әбілқайыр хандығы кезінде, ол билеген территориялардағы отырықшы халық пен қалалықтар “жасак” салығын төледі. Ал, “копчурді” барлық көшпенділер мен отырықшы халықтар бірдей дәрежеде беріп отырды. Сонымен бірге, көшпенділер жылына бір рет “зекет” салығын төледі. Ол Шариатпен бекітілген болатын.

Жалпы, Ақ Орда ыдырағаннан кейін Қазақстанның Орталық, Шығыс және Солтүстік бөлігін, Сібірдің үлкен аймағын Әбілқайыр хандығы (1428-1468 ж.ж) алып жатты. Ол Жошының Шейбан атты ұрпағынан тарап, кейін тарихта көшпелі өзбек хандығы аталып кеткен. Әбілқайыр хандығының саяси, салық, әскери жүйесі Ақ Орда және Моғолстан мемлекетінің жүйесіне ұқсас болды. Хандық ішкі қайшылықтардан ыдырап кетті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

3. Еркин Абиля. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. (курс лекций) Астана, 2000.
4. История государства и права Казахской ССР. Часть I. Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, “Мектеп”, 1982.

Қосымша

8. Қазақстан тарихы. Қазақстан Республикасының ғылым министрлігі — ғылым академиясы. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты.. “Атамұра” баспасы. Алматы, 1996. I-том.
9. Маймақов Ф. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтың тарихы Алматы, 2000
10. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969.
11. Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана Алма-Ата, 1989.
12. Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии Алматы, 1998.
13. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам Алма-Ата, 1972.
14. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаиоров, найманов и керейтов Алматы, 1993.

5-Тақырып Ноғай Ордасының саяси құрылысы.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Ноғай Ордасының пайда болуы және саяси құрылысы. Моғолстан мемлекеті

1.1. Ноғай Ордасының пайда болуы және саяси құрылысы.

Ақ Орда ыдырағаннан кейін ХҮ ғасырдың ортасында Қазақстанның батысында — Ноғай Ордасы пайда болды. Оны алғашында “маңғыт жұрты” деп атады. Ноғай Ордасының негізін салушы Алтын Орданы 15 жыл билеген Едіге (1396-1411 ж.ж.) болып есептеледі. Ал, Едігенің баласы Нұр-ад-диннің кезінде (1426-1440 ж.ж.) Ноғай ордасы мейлінше нығайды. Сөйтіп, Ноғай Ордасы Қазақстанның үлкен бөлігі болып саналатын Еділ мен Жайық өзендерінің арасын алып жатты. Елді Шыңғыс әулеті емес, Едіге әулеті биледі. Сондықтан Ноғай ордасының басшысын хан емес би деп атады.

“Ноғай”, “Ноғайлықтар”, “Ноғай Ордасы” терминдері жазба әдебиеттерде ХҮІ ғасырдың басында пайда болды. Олар моңғол-қыпшақ тектерімен байланысты өздерін Жошы тұқымынан тарайтындықтарын айтады. Ноғай Ордасындағы саяси және экономикалық билік Маңғыт әмірлері Едіге ұрпақтарының қолында болды. Ноғай Ордасының құрамына маңғыттармен бірге қоңыраттар, наймандар, арғындар, қаңлылар, алшындар, қыпшақтар, қарлұқтар, алаштар, тама және басқа тайпалар кірді.

Ноғай Ордасында, яғни маңғыт ұлысында ұзақ уақыт моңғолдардың әдеттегі құқық нормалары сақталды. Маңғыт ұлысында өзінің ішкі сот жүйесі болды. Яғни, билер соты немесе ру соты. Олардың үстінен ұлыс билері — мырзалар соты қарайтын. Би-мемлекет басшысы болып есептелді, ол Едіге әулетінен шықты. Биді Үлкен Кеңес — Құрылтай сайлады. Үлкен Кеңеске әскер басылар, рудың таңдаулы адамдары, бастысы Едіге әулетінің мырзалары кірді. Би болса өзіне көмекші орган Кіші кеңесті сайлады. Бидің жанында қара дуан деп аталатын басқару органы болып, ол шенеуніктік аппарат ретінде саналды. Сонымен бірге аталған орган соттың рөлін атқарды.

Ноғай Ордасы Қазан және Астрахан хандықтарын Ресей басып алғаннан соң, ХҮІ ғасырдың ортасында бірнеше бөліктерге бөлініп, оның Қазақстан территориясында тұратын ірілі-ұсақты тайпалары Кіші жүздің құрамына кірді.

1.2. Моғолстан мемлекеті

1347 жылы Жетісудың белгілі адамдары Әмір Болатшының басқаруымен Тоғлық-Темірді хан тағына отырғызды. Бұл жаңа Моғолстан деген мемлекеттік жүйенің қалыптасқандығын білдірді. Моғолстан құрамына Жетісу, қазіргі Қырғызстан және Қашқар өлкесі кірді. Жалпы, Моғолстанда түрік тайпалары мен түркіленген моңғолдар өмір сүріп, мемлекет негізін қалады. Мемлекет басында Шағатай династиясынан тараған ұрпақ-хан отырды. Биліктің көпшілік саласы ұлыс бектердің қолында болды.

Хан мемлекеттің жоғарғы басшысы ретінде оның ішкі және сыртқа саясатын реттеп, сондай-ақ барлық мемлекеттік мәселелерді шешті. Қарамағындағы ұлыстар мен өлкелердің басшыларын тағайындады. Хан жоғарғы қолбасшы ретінде өз мемлекетіндегі әскерлерді жорыққа бастап, өзі қолбасшылық етті. Ханнан кейінгі лауазым ұлысбегі деп аталып, ол мемлекеттегі барлық мәселелерге араласып, бас уәзірдің, яғни бас министрдің рөлін атқарды. Моғолстанда ұлысбегі қызметті мұраға беріліп отырған. Ол Дулат руынан шыққан Әмір Болатшының М.Х.Дулатиге дейінгі ұрпақтарына мұра сипатында беріліп отырған. Ханның жанында кеңесші орган — хан кеңесі жұмыс істеді. Оған ұлысбегі, сұлтандар, оғландар, мырзалар, ханға жақын адамдар, тайпа басшылары мен тағы да басқа беделді адамдар кірді. Мемлекеттік бас канцеляриясын диван деп атаған. Қаржы және

салық жинаумен дафтарлар айналысса, хан мұрагерлерінің тәрбиешісі-атабегі, найб (регент), хаким, ханның облыс пен қаладағы өкілі даруға, ханның қабылдаулары мен салтанаттарын ұйымдастырушы жасауыл секілді сан алуан лауазым иелері болды. Мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың ерекше бір белгісі ретінде құжаттарды жазбаша жүргізуді, сондай-ақ әскер мен отырықшы жұртшылықты есепке алып, халық санағын жүргізуді, іс қағаздарын мөрмен бекітіп, оны жергілікті жерлерге таратып отыруды айтуға болады. Міне, осының барлығы Моғолстан хандығында дамыған мемлекеттік құрылыс және құқықтық қатынастар жүйесі болғанын көрсетеді. Сондай-ақ салықтың зекет, ұшыр, харадж, қалан, купчур, баж сияқты алуан түрлері болды.

XIV ғасырдың аяғы XV ғасырдың басында Моғолстанға Орта Азия Әмірі Темір жиі шабуылдап, мазасын алып отырды. Сөйтіп, Қамар-ад-дин мен әмірдің әскерлерімен арасындағы қақтығыс жиі-жиі болып хан мен оның арасы шиеленісе түсті. Соған қарамай XV ғасырдың басында Моғолстан билеушілері өз егемендігін жариялайды. Тек Темір өлгеннен кейін Жетісу толық өзінің тәуелсіздігін алады. Әйтсе де хан орталықтандыруға қаншалықты күш салғанмен ішкі тұрақтылыққа қол жеткізе алмады. Сондықтан Мұхаммед хан (1408-1416 ж.ж.) мұсылман дін басыларына сүйеніп: “біз тұтастай Шыңғыс ханның торасынан (заңдары) бас тартып шариат жолымен жүреміз” деп мәлімдеді. Соған қарамай XV ғасырдың бірінші жартысында Моғолстан жеке иеліктерге бөлініп, әмірлер өздерін тәуелсіз билеушілер есебінде ұстады. XV ғасырдың екінші жартысында Жетісу қазақ хандығының қолына көшеді.

Жалпы, аталған дәуірде Қазақстанның мемлекет және құқық жүйесі эволюциялық жолмен дамып отырғандығын байқауға болады. Бұл салық жүйесі мен жалпыхалықтық санақ жүргізу институттарының пайда болуы мен дамуынан байқалады. Айталық әскери-потестарлық бірлестіктердің ұлыстық жүйені қалыптастырып, ілгері дамытуының өзі де мемлекет және құқық теориясының негізі болып саналса керек. Міне, осы кезде қазақ қоғамының саяси ұйымдастырушылық негізі қаланды. XIII-XV ғасырлардағы көшпенділердің құқықтық жүйесі кейінгі дамыған құқықтық жүйелердің қалануына негіз болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Еркин Абиля. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. (курс лекций). ТОО “ФОЛИАНТ”, Астана, 2000
2. Утемиш-Хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992.
3. Маймақов Ф. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы Алматы, 2000

Қосымша

1. Греков Б.Д, Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение М., 1950.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия.
3. Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) Алматы, 1996.

6-Тақырып Ноғай ордасының саяси құрылысы органдар және оның әдістері.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Ноғай Ордасының саяси құрылысы.

Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігенің баласы Нұраддин хандық құрған тұста (1426-1440ж.) Ноғай Ордасы түпкілікті қалыптасты.

Ноғай Ордасы 13 ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың әскери қолбасшысы Ноғай әскерлерінің құрамына енген қыпшақ тайпалары мен маңғыт тайпаларынан құралған. Ноғайлар Еділден Ертіске дейін, Каспий мен Арал теңіздерінен Қазан мен Тюменьге дейінгі жерлерде көшіп жүрді. Орданың орталығы Жайық озенінің сағасындағы Сарайшық қаласы болды. Негізгі кәсібі – көшпелі мал шаруашылығы еді.

Хақназар хандық құрған дәуірде Қазақ хандығының сыртқы жағдайында аса ірі тарихи оқиға – Ноғай Ордасының мәселесі болды. Бұл кезде батыста күшейе түскен орыс мемлекеті шығысқа қарай ірге кеңейтіп, 1552 жылы Қазан хандығы, 1556 жылы Астрахань хандығын бағындырды. Осы жағдайға байланысты Еділ мен Жайық арасындағы ұлан-байтақ өңірді мекендеген Ноғай Ордасы ыдырай бастады. Ноғай Ордасын билеген маңғыт мырзаларының арасында өкімет билігіне таласқан феодалдық қырқыс үдей түсті. Бұл қырқыс халық наразылығын тудырып – Ноғай Ордасы ыдырап, ел ауыр дағдарысқа ұшырады.

Хақназар тұсында Қазақ хандығының күшеюі және халық тұрмысының оңалуы Ноғай Ордасына қарасты қазақ тайпаларын қызықтырып, өзіне тартты. Ноғай Ордасына қарасты көшпелі тайпалар – қаңлылар, қыпшақтар т. Б. Қазақ хандығына келіп қосылып жатты. Оларды Хақназар хан қабыл алып отырды.

Ноғай Ордасы билеушілерінің бірі – Ысмағыл мырза ішкі феодалдық қырқыста өз ағасы Жүсіп мырзаны өлтірді. Жүсіп мырзаның балалары Ысмағыл мырзаға қарсы шықты. Сөйтіп Ноғай Ордасында өзара қырқысқан 2 топ пайда болды. Ысмағыл тобы Мәскеу княздығына қосылуды жақтады, оған қарсы топ Қазақ хандығына қосылуға бой ұрды. Бұл жағдайды пайдаланған Хақназар Ноғай Ордасының көптеген ұлысын өзіне қосып алды. 1557 жылы Ноғай мырзасы Ысмағыл орыс патшасы IV Иванға «Менің туыстарым қазір Жайықтың арғы жағында, бізден қалып қойып, қазақ патшасына қосылып кетті» — деп арыз айтты. Хақназар хан Ноғай ордасының ыдырауын пайдаланып Жайық жағалауындағы көшпелі тайпаларды Қазақ хандығына қосып алумен тынбай, Ысмағыл мырзаға ілесіп батысқа қарай ауған ноғайларға қуалай шабуыл жасап, өз іргесін кеңейту ірекетіне көшті. Орыс патшасы IV Иванның Ноғай Ордасына жіберген елшісі Семен Мальцов 1569 жылы орыс патшасына «Хақназар патшаның, Шығай ханзаданың, Шалым ханзаданың қазақ ордалары, ал олармен қоса 20 ханзада Ноғайға келіп ұрыс салды» деп хабарлаған. Кейбір зерттеушілердің айтуына қарағанда, жоғарыдағы шабуылдар батысқа қарай ауған Ноғай тайпалары еділ мен Жайық өңірін тастап, Доп сахарасына қарай кетуге себеп болған кркінеді. Бұл жқнінде Ахмет Заки Уәлиди: «1569 жылы Шығай, Хақназар, Шалым сұлтанар бірлесіп, Ысмағұлдың баласы Орыс сұлтанға шабуыл жасады. Осыдан соң көп ұзамай өз елін ақырындап, Жайық пен еділдің батыс жағына, Доп сахараларына көшіруге, Башқұрт елін тастауға мәжбүр болды» — дейді. Бұл жеңіс Қазақ хандығының жерін кеңейтіп, күш-қуатын, беделін арттырды. Тарихи деректемелерде қазақ ханы Хақназарды «Қазақ-ноғай» ханы деп атағын. XVI ғасырдың ортасында ауыр дағдарысқа ұшыраған Ноғай одағы ішкі-феодалдық қайшылықтар мен қырқыстардың және халық бұқарасының феодалдық үстемдік пен қанауға қарсы күрестерінің нәтижесінде бордай тозып, 1569 жылдан соң мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатты. Ноғай Одағына қараған қазақ тайпалары және олардың этникалық жер аумағы қазақ хандығына бірікті. Бұрын Ноғай Ордасының астанасы болып келген Сарайшық қаласы да Қазақ хандығына өтті. Бұл Қазақ хандығының, қазақ тайпаларының және қазақтардың этникалық жер аумағын біріктіру жолында жасаған жеңісті қадамдарының бірі болды. Сонымен қатар өз дәуірінде шығарылған немесе жаңғыртылып жырланған қыруар жырлар, «Қырық батыр жыры» сияқты үлкен эпостық мұралар қазақ мәдениетінің қазынасына қосылды. Ноғай Ордасының ыдырауы, оған қарасты қазақ тайпалары мен олардың мекендеген жерлерінің Қазақ хандығына қосылуы хандықтың батыс солтүстік және солтүстікжақтарында түрлі өзгерістер тудырды. Орыс мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы кең өңірді алып жатқан Ноғай Одағының ыдырауы, оның бір бөлігінің орыс патшасына бағынуы шығысқа қарай кеңейіп келе жатқан орыс мемлекетінің шекарасын Қазақ хандығына жақындата түсті.

Қазан мен Астрахань хандықтарын Ресей қосып алғаннан кейін XVI ғасырдың екінші жартысында Ноғай Ордасы бірнеше мемлекеттік бірлестіктерге ыдырап кетті. Алдыңғы Кавказда кіші Ноғай Ордасы, ембі өзені жағалауында Алты ұлыс Ордасы құрылды. Белді Ноғай ысмағыл мырзаның қарамағындағы тайпалар Үлкен Ноғай Ордасына бірігіп 1557 жылы орыс мемлекетіне өзінің тәуелді екендігін мойындады. Қалмақтардың шабуылынан кейін 1634 жылы ноғайлар Еділдің оң жақ жағалауына қоныс аударып, Кіші Ноғай Ордасы мен бірікті де, Қырым хандығына тәуелді болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Еркин Абиля. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. (курс лекций). ТОО “ФОЛИАНТ”, Астана, 2000
2. Утемиш-Хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992.
3. Маймақов Ғ. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы Алматы, 2000

Қосымша

1. Греков Б.Д, Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение М., 1950.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия.
3. Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) Алматы, 1996.

7-Тақырып. XV-XVIII ғасырлардағы әдет-ғұрып құқығы.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: XV-XVIII ғасырлардағы қазақтың әдет-ғұрып құқығының дамуы.

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының ерекшеліктері, қайнар көздері. Қазақтың әдет-ғұрып құқығының нормалары

1.1. XV-XVIII ғасырлардағы қазақтың әдет-ғұрып құқығының дамуы

Қазақстан территориясындағы жүздеген жылдар аралығында пайдаланған өзіндік заңы, әдеттегі құқық-рәсімдер мен салт-дәстүр заңдылықтары болды. Олар мемлекеттік билік арқылы бұзылмайтын негізде қаланып, қоғамдық қатынастарды қалыптастырды. Қазақтың әдеттегі құқы әдет немесе заң терминімен белгіленді. Ұзақ жылдар бойы қалыптасқан әдет немесе заң көшпелі қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық өмірлерінде негізгі тыныс-тіршілігімен байланысты дамыды

XV-XVIII ғасырлардағы қазақтың әдет-ғұрып құқығы төмендегідей негізден тұрады. Бірінші, әдет, заң; екінші, би билігі; үшінші, билер съезінің ережесі. Қазақтар өздерін мұсылманмын деп санағанмен де олардың құқықтық жүйесінде шариат үлкен рөл атқармады. Ал, әдет-ғұрып, рәсім құқығы адамдар арасындағы қарым-қатынас ретінде ежелден тұтас қалыптастырылған іс-әрекетке жатты. Бұл қалыптасқан дәстүр ретінде көшпенділердің экономикалық тыныс-тіршілігінің негізін қалайтын жағдайлармен тығыз байланысты болды. Мемлекеттік билік бекіткен рәсімдер мен салт-дәстүрлер құқықтық әдетке айналды. Сонымен бірге жоғарыдағы әдет немесе заң сөздерімен бірге жора, жарғы, жол терминдері де қалыптасты. Міне, әдеттегі құқық заңдылықтарын қазақ хандары өз кездерінде бекітіп дамытқысы келді. Ол XVI ғасырда Қасым хан билігі кезінде бастау алды. “Қасым ханның қасқа жолы” салт-дәстүр негізіне айналған алғашқы Кодекс болып қалыптасты. Бірақ ол бізге жазба түрде жетпесе де, оның кейбір заңды акті ретінде қабылданатын бес бөлімі болған.

Бірінші бөлім-мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан (мал-мүлік, жер-су, қоныс дауларын шешу ережелері) тұрды. Екінші бөлім-қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын (кісі өлімі, ел шабу, мал ұрлау, ұрлық т.б. қолданылытын жазалар) жинақтады. Үшінші бөлім-әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіп бұзғандағы жазаларға байланысты құқықтық нормаларды (қосын құру, аламан міндеті, қара қазан, тұлпар ат, ердің құны т.б.) қарастырды. Төртінші бөлім-елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан (шешендік, әдептілік, халықаралық қатынастардағы сыпайылық, сөйлеу мәнері) тұрды. Бесінші бөлім-жұртшылық заңы (қайтыс болғандарды жерлеу,

шүлен тарту, ас-той, мерекелер мен жиындардағы ережелер, жылу, асар т.б.) рәсімдеріне арналды.

Қасым ханмен туысқан Жәдік ханның немересі Шығай ханның баласы Есім ханның кезінде (1598-1628 ж.ж.) әдет-ғұрып құқықтары қайта жүйеленді. Ол заң “Есім ханның ескі жолы” деп аталды.

Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады. Есім ханның тұсында қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты әскери міндеткерліктер күшейтіліп, әскери тәртіп бұзған үшін жазалар қатайтылған. Бізге келіп жеткен деректер бойынша Есім хан ердің құнына 100 жылқы және алты жақсы (6 түйе) кесім белгіген. Ол бай-кедей, жас-кәрі, қараша-сұлтан демей еркек аталудың бәріне бірдей қолданылған. Тәуке ханның (1680-1718 ж.ж.) тұсында мемлекеттік аппараттың құрамында үлкен өзгерістер болып, ол белгілі заң-құқық жүйелері арқылы қазақ мемлекеттілігін қалыптастыра бастады. Сөйтіп, әкімшілік-басқару процесіне “билер кенесі” енгізілді. Бұл мемлекеттік орган қазақ хандығының саяси жүйесінде үлкен құқықтарға ие болумен қатар, мемлекеттік ішкі, сыртқы саясатты жүргізуде орасан зор рөл атқарды. Тәуке хан алғаш рет қазақ қоғамының құқықтық жүйесін қалыптастырды. Ол билік құрған кезеңде мемлекетті нығайтып, белгілі тәртіп орнату үшін тиімді, халық мүддесіне сай, ал орындалуы, арнаулы тетіктермен қамтамасыз етілетін заң жүйесі керек еді. Бұл қағиданы жете түсінген Тәуке хан жаңа құқық жүйесін қалыптастыру үшін қазақтың қара қылды қажарған, өздерінің әділ шешімдерімен елге танымал болған билерін қызметке тарта білді. Олардың қатарында Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке би бар еді. Соның негізінде қазақ қоғамының “ұлттық Хартиясы” дүниеге келді. Ол — “Жеті Жарғы” деп аталды. Жарғы 7 бөлімнен тұратын. Бірінші, Жер дауы; онда меншік құқығы мен нормалары реттеліп жайлаулар мен су қорларын пайдалану бір жүйеге салынып отырды. Екінші, жесір дауы; онда жесірлер мен жетім қалғандардың жеке бастарының құқы және олардың мүліктеріне иелік реттеліп отыруымен бірге ағайындармен қарым-қатынастары қалыпты жүйеге түсірілді. Үшінші, отбасы-неке құқығының нормалары. Төртінші, сот процесін жүйеге түсіруші нормалар. Бесінші, мемлекетті басқару және әскери істерге байланысты құқық нормалары. Алтыншы, айып төлеуге байланысты қылмыстық құқық нормалары. Жетінші, құн төлеуге байланысты қылмыстық құқық нормалары. Осының бәрі Кіші Орда қырғыздарының (қазақтарының) айтуына қарағанда қазақ халқы бір жылдары тыныштықта өмір сүріп, өз заңдары мен құқықтық және соттық тәртібі болып, әрі атақты Тәуке ханның билік жүргізу кезеңін “Алтын ғасырға” балаған да кезең болғанын көрсетеді.

“Жеті жарғы” бойынша кім сұлтанды немесе қожаны өлтірсе, оның ағайындары өлген адамның туысқандарына жеті адам үшін құн төлеген. Егер әйелі күйеуін өлтірсе, онда оған өлім жазасы кесіліп, оны ешбір құнмен құтқара алмайтын болған. Ал, өзіне-өзі қол салғандар болса, олар басқа өлгендермен бірге жерленбеген. Міне, осындай заңдылықтардың қалыптасуы Тәуке ханның хандық құрған кезін “Алтын ғасырға” теңейді. Абай Құнанбаевтың “Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы “Қасым ханның қасқа жолын”, “Есім ханның ескі жолын”, өз Тәукенің “Жеті жарғысын” білмек керек”, — деп айтуы Ресей патшалығының қазақтарға таңған жолының дұрыс еместігін, билерді еш уақытта да сайлап қоюға болмайтындығын көрсетеді.

Патшалық Ресей отары болғанға дейін қазақ қоғамында жазба түрдегі құқық болмағанына қарамай, ұлт өмірінде әдет-ғұрыптық (адат) құқықтық жүйе мейлінше жақсы дамып, ол — әлеуметтік-реттеу және басқарымдық құрылымда ерекше орын алды. Әдет-ғұрып құқығы өзінің ежелгілігіне қарамай белгілі бір кезеңдерде өзгертіліп-толықтырылып отырылды. Соған қарамай сандаған ғасырлар бойы негізгі құқықтық институт ретінде оған айтарлықтай өзгертулер енгізілген емес. Осы тұрғыда алғанда ол патриархальдық-феодалдық қоғамдық және саяси қатынасты реттейтін құрал ғана болып қалмай, қазақтың болмыс-бітімін қорғап-қолдайтын бірден-бір қуатты күшке ие негіз көзі

еді. Қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеп-зерделемей, оның қазан төңкерісіне дейінгі тыныс-тіршілігін, тұрмыс-салтын, өмірге көзқарасы мен тарихи қалыптасуын сипаттау мүмкін емес. Ол 1917 жылға дейін патшалық Ресей отарлауы арқасындағы қарым-қатынастардан орыс заңының қазақ даласына етенелей енгеніне қарамай өз күшін бірде әлсіреткен емес. Оның күні кешеге дейін, яғни тәуелсіздік алған мезгіл аралығы уақытында жалпы теориялық жағынан терең оқытылмағаны да жасырын емес. Құқықтанушылар әдет-ғұрып құқығын тек құқық көзі ғана деп талдап-талқылайды. Бұл дұрыс емес. Қазақтың әдет-ғұрып құқығын тарихи этнографиялық тұрғыда зерттеп-зерделеу қана қоймай, оны жүйеге түсірілген норма ретінде зерттеп-зерделеу керек. Сонымен бірге әлеуметтік-нормалардың табиғи даму арқылы тәрбиелік мән-мағына жағынан да даму процесіне барынша назар аударылуы тиіс. Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы негізінің көзі ауызша салт-дәстүр — адат болып есептелінеді. Ол әлем халқы тарихы құқығының бөлінбес бір бөлшегі ретінде қарауға толық құқығымыз бар. Қазақстандағы дәстүрлі құқық нормаларын зерттеп-зерделеу бүкіләлемдік тарихи процестің заңдылығына үлес болып қосылатыны анық. Өйткені, әртүрлі халықтардың әдет-ғұрып нормаларының бір-бірімен ұқсап жатуы, яғни әлеуметтік-экономикалық, жағрафиялық және басқа да жағдайларының үндесіп өзді-өзін толықтыруы да соның айғағы. Оған адамдар қарым-қатынасындағы заңдық нормаларды басқа да қоғамдық құбылыстармен байланыстырсақ, онда қазақ әдет-ғұрып салтының қыр-сыры ашыла түседі. Қазақ әдет-ғұрып құқығын талдап-талқылау үшін алдымен біз адат терминінің қайдан шыққанына және мән-мағынасына үңілуге тиіспіз. Ол Шығыс халықтарында салт-дәстүр мен әдеттерді немесе қарым-қатынас құқығын сақтайтын қоғамдық дәстүр күшінің бірлігін көрсетеді. Бұл туралы ғалымдар әртүрлі болжамдар айтып жатады. Жалпы, адат — әдет-ғұрып, салт-дәстүрді көрсететін араб сөзі. Қазақ қоғамының экономикалық және мәдени даму процесіне сай бұл форма ұлттың қалыптасу кезеңдерінің айнасы дегендей боларлық. Қазақ хандары ұлттың әдет-ғұрыпын сан рет өзгертуге тырысып, оны билеуші тап өкілдеріне лайықтап жасамақшы да болған еді. Тарихи құжаттар деректеріне назар аударсақ, Хақназар хан (1538-1580) және Есім хан (1598-1628) билеген кезеңдерде қазақтың әдет-ғұрып салтына едәуір мемлекеттік дәреже (статус) берілгені белгілі. Ал, Тәуке хан кезіндегі (1680-1718) құжатта: “хан Тәуке Күлтөбеде жеті биді жинап, Қасым және Есім ханнан қалған ескі әдет-ғұрыптардың басын біріктірген... Сөйтіп олардан жаңа Жеті жарғы аталатын құқықтық-заңдық әдет-ғұрып жүйесін қалыптастырды”, — деп көрсетіледі. “Жеті жарғы” нормалары қазақтың әлеуметтік теңсіздігі принциптеріне негізделіп жасалды. Одан сол кездегі экономикалық және саяси жағдайдың қаншалықты болғандығын байқауға болады. Жеті жарғы және әдет-ғұрып құқық нормалары би-сұлтандардың және хандардың төрелік ету қызметі барысында жаңарып-толықтырылып отырды. Билер шешімі (бидің билігі) күнделікті әдет-ғұрып құқық нормаларына енді. Ол тергеуші би қызметіндегі іс-әрекеттер мен жағдайларға және қабылданған шешімдерге орай Ереже деп аталды. Ереже негізгі қағида есебінде саналып, құқықтың көзі болды. Оның құқықтық-материалдық жаңа түрі де өмірге келді. Қазақ билері бұл тұста мұсылмандық-шариғат жолын да қолданып отырған.

1.2 Қазақ әдет-ғұрып заңдарының ерекшеліктері, қайнар көздері

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының үлкен ерекшеліктерінің бірі- барымта институтының сақталуы. Оның негізгі қағидасы біреу екінші біреуге құн не айыбын төлемеген жағдайда бір-бірінің мал-мүліктерін алып кету еді. Көшпелі қазақ сахарасына мұсылмандық-исламның енуі шариғаттың тарауына үлкен септігін тигізіп, қазақтың әдет-ғұрыпына едәуір ерекшеліктер енгізді.

Қазақ әдет-ғұрып құқығының көзі болып: а) әдет (адат); б) билер сотының тәжірибесі; в) билер съезіндегі ережелер болып есептелді. Әдет-ғұрыптың салт-дәстүрлері белгілі бір идеологтар, ақсақалдар арқылы ауызша тарайтын. Оның өзіндік ресми және бейресми нысандары болды. Ресми нысандары көп жағдайда билер билігі мен шешілген іс-әрекеттердің көрінісі болып табылды. Билер өздеріне дейінгі Майқы би секілді билерден қалған дәстүрге жүгінді.

Қазақ құқығындағы меншік қатынастары ХІХ ғасырға дейін ру және қоғам, қазақ хандары мен билері меншігіндегі әдет-ғұрып құқығы арқылы анықталды. Мысалы, жайлаулар формальды-заңды түрде жерге ие адамдардың меншігі ретінде саналды. Ал, ХVІІІ ғасырдан бастап кейбір қыстаулар феодалдардың жеке меншігіне көшті. Кең байтақ кеңістікте көшіп жүретін малшылардың жерге қатынасы екі түрде дамыды. Бірінші жайлауларды иелену құқы және екіншісі бос немесе иесі жоқ жайлауларды басып алу. Хандар, ханның руластары ең құнарлы жерлерді иеленді (сұлтандар, билер, ру басшылары, ауыл ақсақалдары). Қазақтың әдет-ғұрып құқығында кейбір дау-дамайлар төмендегідей шешілді. Егер жерге екі адам таласса, оның бірі сұлтан, екіншісі жай қазақ болса, онда жер оның алдыңғысына берілді. Ендігі бір жағдайда жерге таласушылардың бірі би, екіншісі бір рудағы ақсақал болса, онда ол жер соңғысына бұйырды. Ал, жерге таласушылардың екеуі де қарапайым адамдар болса, онда ол жер әлгі екеудің үлкеніне бұйырды. Меншіктің екі түрі болды. Оның біріншісі — мал, екіншісі — мүлік деп аталды. Малға таңба салынды. Жеке меншік мал жеке меншіктің негізгі объектісі болып саналады. Оған жасалатын қылмыстың ең басты қатерлісі — барымта. Ал жермен айналысатын Жетісу және Сырдария өңірінде феодалдар меншігінде құдықтар және сирек кездесетін су көздері болды.

Қазақ әдет-ғұрып заңы (адат) бойынша меншік шарттары көп жағдайда рулық немесе ауылдағы қоғамдық қарым-қатынастар арқылы жүргізілді. Оның тағы бір ең жақсы, бүгінгі тілмен айтқанда демократиялық бағыт-бағдары ағайындық қарым қатынастан анық байқалды. Оның түрлері малды қарызға беру. Қарыз алушы мен қарызға беруші арасында кепілдік жүрді. Сондай-ақ куә да болатын. Ендігі бір меншік қатынасының түрі — сауын. Ол уақытша беріледі. Несиеге беруші өзі берген малды кез келген уақытта алып, қайтара алатын болды. Сонымен бірге аманат мал, жылу, асар секілді әдет-ғұрып құқығына негізделген қарым-қатынастар болды. Олардың ең кең тараған түрлері айырбас еді. Айырбас арнаулы келісімдер арқылы жүргізілді. Ол әрбір азаматтың өз еркі болғандықтан да азаматтық құқық сипатына жатты. Мұның арасындағы қарыз алып-қарыз беру шарттары да негізгі куәлар арқылы жүргізіліп, оның мерзімі тиянақты түрде көрсетілді. Қарыз алушы адам қайтыс бола қалған жағдайда, оны қарыз алушының баласы немесе оның бала-шағасы немесе ең жақын туған-туыстары қайтаратын. Бұл жерде ерекше рөл атқаратын жағдай рулық өзара көмек және ешқандайда құжат емес сөзге тоқтау, сөзге сену яғни, сенім институтының қазақ әдет-ғұрыпында жан-жақты жақсы дамуы болды. Мысалы, біреу үй сала қалған жағдайда немесе басқа да қиын-қыстау кезеңдерде руластары не көрші - қолаңдары “асарға” жиналатын.

Қазақтың сан ғасырлар, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі аралықта дамып, заманына қарай дәстүрлі түрде жалғасып келе жатқан бірден - бір әдет-ғұрыпының негізі — отбасылық заңы. Қазақ отбасы туысқандық аядан шығып өзіндік шаруашылық және қоғамдық тұтастығын сақтады. Мүліктік және басқа да отбасындағы талас-тартыстар сыртқа шығарылмай, сол отбасында шешілетін.

Отбасының мүшелері еркек (әкесі), әйелі, қызы не баласы арасындағы қарым-қатынаста негізгі заңдылықтар сақталды. Отбасындағы бүкіл мүліктің иесі — әкесі саналды, бірақ ол еш уақытта отбасына қысым жасау арқылы жүргізілмейтін. Әдет-ғұрыптың құқықтық нормалары отбасының және бүкіл ерлердің мүддесін қорғады. Әйел құқығы шектелді, бірақ ол үй-жайдағы мүліктерді күйеуімен тең дәрежеде иеленіп, оның ағайындарымен тығыз байланыста болды.

ХV-ХVІІІ ғасырларда қазақтар арасында отбасы және неке құқығының бастаулары, оның қалыптасқан дәстүрлі салттары мен рәсімдері болды. Отбасының басшысы — еркегі болса, әйелі үйдегі меншіктерге ерімен бірдей иелік жүргізді. Егер әйел жесір қалса, күйеуінің ағайындарымен бірге тұрып, балалары ер жеткенше отбасы иелігінің құқығын алды. Қазақтың әдеттегі құқығы балаларға келгенде төмендегідей болды. Олар отбасын құрып, әкесінен өз еншісін алуға құқылы еді. Мүлік бөлісу оның әкесінің жағдайына байланысты болды. Ал, кенже баласы болса әкесінің отбасына қарау құқығына ие

болатын. Қыздарының құқығы ұлдардың құқығымен салыстырғанда аясы тар еді. Қыздары мұрагерлікке ие бола алмайтын. Күйеуге шықпаған қыздары ұлдарына тиесілінің жартысына ие бола алатын. Қазақтар өздерінің көшпелі өміріне байланысты әйелдерге еркіндікті мол берді. Олар өндірістік және өнеркәсіптік жұмыстарға белсене араласатын. Исламдағыдай қазақ әдеті көп нәрсеге кедергі жасамайтын. Қазақтар жағдайына қарай екі әйел алуға құқылы болды. Олардың біріншісін — бәйбіше десе, екіншісін — тоқал деді.

Жеті атаға дейін ағайын адамдардың бір-бірінен қыз алуына тыйым салды. Қазақтың неке және отбасы құқығының бір-бірімен байланыстылығы біріншіден, қалың мал; екіншіден, бел құда; үшіншіден, бесік құда; төртіншіден, қарсы құда арқылы байқалып, одан кейін қыз алып қашу, әмеңгерлік, мұрагерлік жолдарымен анықталып отырды. Оның тағы бір жолы — тамырлық болды. Ол екі адамның келісуі арқылы жүргізілді. Олар өздерінің болашақ балаларын қалың мал төлемей-ақ қосуға алдын-ала келісіп алады. Ал әмеңгерлікке келсек, егер әйелдің күйеуі қайтыс болса, оны күйеуінің ағасына, не інісіне қосатын. Ал, қалың мал беру құда түсушілермен арадағы келісімдер арқылы жүргізілді. Құда түсу салт-дәстүрі әйелдердің жасына байланысты белгілі бір нормамен көрсетілмейтін. Құда түсу ата-аналар арқылы жүргізіліп, ол бұзылған жағдайда “өлтіруге” дейінгі аралықтағы жаза қолданылды. Некеге тұру немесе құда түсу салты қыздың басына қалың төлегеннен кейін жүргізілді. Ал құда түскен жағындағы еркек қайтыс болған жағдайда, ол заңды түрде құда түсушінің ағасына немесе басқа бір туысқанына алмастырыла алынады. Егер қалың мал қайтарылған жағдайда келісім-шарт бұзылатын.

Үйленгеннен кейінгі некені бұзу әдет-ғұрып (адат) жағдайында күйеу тарапынан әйеліне деген сенімсіздігі жоғалған кезде жүргізілді. Мұндай жағдайда еркек әйелін туысқандарына қайтарады.

Әйел құқығының ең бір ерекше тұсы әмеңгерлік институтынан байқалды. Егер әйелдің күйеуі қайтыс болса, ол жесір ретінде қайтыс болған күйеуінің ағасына, не інісіне тиеді. Қайтыс болған адамның дүние мүлкі әмеңгерге көшеді. Әмеңгерлік сондай-ақ қайтыс болғанның туған ағасы болмаса ағайындарына да ауыса беретін. Егер жесір әмеңгерлікке көнбей, күйеуге тигісі келмесе, ол өз отбасындағы мүлікке бала-шағалары ер жеткенше иелік етті.

Міне, осы тұста қазақтың әдет-ғұрып салтындағы мұрагерлік құқы қолданылды. Қазақ отбасындағы мүлік пен малдарды оның балалары, ағайындары немесе ең жақын туыстары, сондай-ақ әйелінің туысқандары мұрагер ретінде алып қала алатын. Жесір мұрагер ретінде мұраның 1/8 бөлігін, күйеуге шықпаған қызы ұлға бөлінген үлестің жартысын алатын. Сондай-ақ мұраның бір түрі ата мұрасы деп аталды. Бұл қазақ үшін ең тиімді жол еді.

1.3 Қазақтың әдет-ғұрып құқығының нормалары

Қазақтың әдет-ғұрып құқығының басты нормаларына қылмыстық іс-әрекет үшін жазалау сипатындағы іс-әрекеттер жатады. Жаза қолдану кезінде билік жүргізушілер ең алдымен қылмыскердің жасаған қылмысына қарай жаза тағайындайтын. Оның ең қатал түрі “қанға-қан — жанға-жан” принципіне жүргізілді. Бірақ ол келе-келе қазақтың тұрмыс-жағдайына байланысты өзгерді. Жазаның төмендегідей түрлері болды: 1. Өлім жазасы, 2. Құн төлеу, 3. Айып, 4. Құлдыққа беру, 5. Дене жазасы, 6. Жапа шеккендерге қылмыскерді басымен беру, 7. Мүлкін тәркілеу, 8. Жұрт алдында масқара ету, 9. Руластарынан аластату. Сондай-ақ жапа шегуші немесе оның туысқандары қылмыс жасаған адамға “қанға-қан — жанға-жан” принципіне жаза қолдануды немесе оны басқа жазамен алмастыруға құқы болды.

Сот билігін Қазақ хандығында хандар, сұлтандар және билер жүргізді. Хандар мен сұлтандар ең маңызды деген қылмыстық және азаматтық істерді тексеріп-тергеді. Оларға ру аралық және ауыл аралық талас-тартыс, сондай-ақ төрелер мен атақты ру басшылары арасындағы қарама-қайшылықтар жатады. Ең маңызды деген істерді хан мен сұлтандар белгілі билердің және халықтың араласуымен жүргізді. Өлім жазасын тек хан немесе сұлтандар соты шеше алатын.

Би билігі сот билігінің негізі болып саналатын. Кез келген ру басшысы би — төреші бола алмайтын. Би билік айту үшін ол қазақтың әдет-ғұрпын жақсы меңгеруі және өзін әділ би ретінде көрсетуі тиіс. Билерді ешкім сайламаған және тағайындамаған. Би дәрежесі мұрагерлікке қалдырылмайды. Билік айту іс барысында, құқық бұзушының іс-әрекетін талдау жағдайында жүзеге асырылды. Сондықтан да би ру басшысы, сот жергілікті жердегі әкімшілік биліктің рөлін атқаратын. Сот процесі арызданушының немесе жапа шегушінің өтініші бойынша өздері таңдаған биге байланысты жүргізілді. Жапа шегуші таңдаған би қылмысты істі қараудан бас тартуға құқығы жоқ болды. Істі қарауға биге сенім білдірген кезде айыпталушы да, жапа шегуші де бидің алдына отырып, ақ орамал тастайды. Осы арқылы арызданушылар сот шешіміне келісім беретінін көрсететін. Куәгерлердің сотқа қатынасуын бидің күштеп жүргізуіне де құқығы болды. Куә ретінде әйелдер және арызданушы мен жауап берушінің ағайындары жүрмейді. Азаматтық істің күрделілігіне байланысты екі-үш куәге дейін тартылды. Куәгерлер іс барысында әртүрлі себептермен істің анық-қанығын ашуға көмектеспей жатса, би ант қабылдау институтын пайдаланған. Би шешімдері ауызша шығарылды.

Процессуальдық нормалар би шешіміне қарсы болған жағдайда сұлтандар тарапынан істі қайта қарауға болатын. Сот шешімдерін орындау арызданушының өзіне тапсырылды. Сондықтан да ежелгі уақытта барымта институты сот шешімін орындаудың негізі болып табылды. Барымта қазақ әдет-ғұрып заңдарына ғана тән институт еді. Ол айыпкердің ағайындарының және туған-туысқандарының малдарын айдап кетуменен орындалды. Негізсіз жасалынған барымта, ұрлық немесе жазықсыз шабуыл деп саналып, құқықтық негізде жазаға тартылды. Сондай-ақ, барымта би шешімін орындау ғана емес, құқықтық айып жолын орындаудағы бірден-бір іс-әрекет болды. Ол заң ғылымында әлі толық зерттеліп бітпеген құбылыс.

Қазақ құқығында қылмыстық ұғым қалыптаспаған еді. Қазақтар оны жаман іс немесе жаман қылық деп белгілеп күнәлі немесе жазықты деген айыптар тағатын. Өлім жазасы өте сирек қолданылды. Егер екі жақ келіскен жағдайда өлім жазасы құнмен алмастырылуға болатын. Өлім жазасы ері бар әйелді немесе бейкүнә қызды зорлаған кезде қолданылатын. Ал екінші, дене және ел бетіне қарай алмайтын жаза, ол дінге қарсы іс-әрекеттер жасағанда немесе антты бұзғанда қолданылды. Құн біреуді өлтірген кезде немесе денеге ауыр жарақат түсіргенде төленді. Қарапайым адамды өлтірсе, оған мың қой, 200 жылқы немесе 100 түйе құн төленді. Ал егер сұлтанды, биді не батырды өлтірсе, онда айыпталушы оған екі есе құн төлейтін. Беделді сұлтанды өлтіруші жеті есе құн төлейтін. Айып болса жеке адамнан немесе мүліктік қылмыс жасағандардан алынатын. Олар тоғыз-тоғызбен төленді. Бірінші, бас тоғыз; екінші орта тоғыз; үшінші, аяқ тоғыз, төртінші тоқал тоғыз; бесінші, ат-шапан айып төленді. Бұлардың құрамында түйеден бастап, жылқы, өгіз, қой, жылқы және қымбат шапанға дейін болды. Айыптыны айыптаушыға беру- егер айыпталушының ағайындары құн немесе айып төлеуден бас тартқан кезде болатын іс-әрекеттер болып саналды. Ал ортадан аластату - ол ешқандай да айып төлеуге мүмкін болмай қалған жағдайда қолданылды. Бұл жағдайда айыпталушының киімдері жыртылып, қауымнан, ортадан қуылып, оның тұрмыс-тіршілігі заңсыз деп есептелді.

Жалпы, қазақтардың әдет-ғұрып құқығы көшпенділердің шаруашылығын реттеп, жөнге келтіруде ерекше рөл атқарды. Ол XX ғасырдың басына дейін өмір сүрді. Әсіресе, қазақтың неке және отбасы құқығының сол кезден қалған элементтері бүгінгі күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы, Жеті Жарғы, 1997 ж.
2. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы— Алматы, «Санат», 1994.

3. Абусейтова М.Х. Казахское ханство в второй половине XVI века- Алма-Ата, 1986.

Қосымша:

1. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері (Монография). — Алматы: Жеті жарғы, 1998
2. Мухаммед Хайдар Дулати Тарихи-и-Рашиди. Алматы, 1999.
3. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. Құраст. З.Кенжалиев және т.б. — Алматы: Жеті жарғы, 1996.

8–тақырып. Хан билігінің саяси билік жүйесіндегі алатын орны мен атқаратын.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Хан сайлау дәстүрі. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хан институтының негізгі қызметтері. Ханның қоғам ішіндегі саяси қызмет

Дала өркениетінің тарихында ғасырларға ұласқан оқиғалар мен өзгерістер болып отырған. Осындай жағдайда көне дәуірдің мұрасы ретінде қазақтар өзінің негізгі құндылықтарын сақтап қалды. Қазақ халқының тарихи құндылығының бірі – әдеттік-құқықтық жүйе. Әдеттік-құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген қазақ құқығы өзінің реттеушілік мәнін ХІХ ғасырға дейін сақтап келді. Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйе-сінің өміршеңдігінің екі себебі болды. Алғашқысы – көшпелі өрке-ниеттің шаруашылық-тұрмыстық негізі, екіншісі дүниетанымдық құндылығын жоғалтпаған қоғамның сұранысы болды. Қазақтың әдеттік-құқықтық ескерткіші – көшпелі өркениеттің мәдени бай-лығы. Ол мыңжылдық тарихымен және өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен ерекшеленді. Қазақтың құқықтық жүйесінің тарихын зерттеу қазақ қоғамының өмір тіршілігін және мемлекеттің саяси билік, әлеу-меттік құрылымы маңындағы күрделі мәселелерді анықтауға жол ашады. Қандай құқық болса да қоғамның талаптарына орай туындайды, бұл жағдай қазақ қоғамына қатысты күрделі мәселелерді қарастыруда әдеттік- құқықтық қатынастардың маңыздылығын көрсетеді. Көшпелі мемлекеттердің құқықтық қатынастарды реттеу әрекеті түрлі тарихи кезеңде өткенімен, оның қызметі және ішкі мәні жақын болды. Қазақ хандығының мемлекеттік құрылымы, саяси билік формасы, құқықтық мәдениетінің даму үдерісі ертеден бастау алады. Қазақ-стан территориясында көне дәуірде өмір сүрген тайпалардың және табиғи-дәстүрлі кезеңдегі қоғамдық қатынастар мен құқықтық жүйесінің сипаты қазақ қоғамының өзіне тән құқықтық негіздерінің қалыптасуына ықпалын тигізді. Қазақ құқығының тарихи бастауларын, ең алдымен дағдылы құқық немесе әдет-ғұрып нормалары құрайды. Екінші кезеңде - қазақ әдеттік-құқықтық қатынастарына ықпал жасаған шарифат заңдары. Үшінші - кезең қазақ даласында билік құрған жеке билеу-шілердің құқықтық заң ережелері, «хан жарлықтары». Төртінші кезеңді қалыптасқан дәстүрлі қазақ қоғамының заң шығармашы-лығымен айналысқан билер институты құрайды. Қазақтың құқықтық жүйесін құрайтын дағдылы ережелер алғашқы адамзат қоғамының қалыптасуымен қатар жүрді. Қоғам-дық қатынастардың күрделенуі әдеттегі нормалардың құқықтық негізде сипат алуына әсер етті. Алғашқы құқықтық қатынастардың пайда болуы әлеуметтік үдерістің жемісі болды. Көшпелі қоғам жағдайында рулық қатынастардың үзілмей сақталуында, көшпелі мал шаруашылығындағы қатынастарды реттеуде әдет-ғұрып құқы-ғы тиімді жол болып табылды. Қоғамдағы сұранысқа ие ереже-лердің қалыптасуы үшін оның ішкі саяси

құрылыммен, шаруашылықпен және рухани мәдениетпен ұштасып жатуы қажет болды. Осы ережелер қоғамның өз ішінде пайда болып, оның іске асуын қадағалау нәтижесінде ру мүшелерінің міндеттері мен құқықтары қалыптасты. Құқықтық жүйенің пайда болуына әлеуметтік және табиғи орта барынша ықпал етті. Осыған орай әр қоғамның өзіне сай құқықтық тәртібі мен меншік құқығы енді. Көшпелі қоғамдағы рулық қатынастың беріктігі индивидтік құқықтың қалыптасуына тосқауыл болды. Қоғамдағы жеке индивидтің іс-әрекеті рулық құқық негізінде қарастырылды. Құқықтық қатынастардың күрделенуіне төтенше жағдайлар да әсер етті. Сыртқы жаудан қорғану мақсатында рудың әр мүшесі жауынгер болды, ал ерекше қабілеті бар ру мүшесіне басқару құқығы берілді. Бейбіт өмірде құқықтық қатынастар әдет-ғұрыптарға негізделді. Бұл құқық отбасы, шаруашылық, қылмыстық істерді қамтыды. Көптеген зерттеулерде халықтардың дәстүрлі құқықпен қатар халықаралық, сауда құқығының болуын ол халықтың мемлекеттік құрылыс деңгейіне көтерілгендігінің айғағы ретінде қарастырылады. Әдеттегі құқық индивидті рулық құқықтан тыс қарау мүмкін еместігін анықтайды. Сондықтан әдет-ғұрып құқығы негізінде азаматтық, қылмыстық, шаруашылық тағы басқа құқық жүйелері туындады. Әдеттегі құқық көшпелі қоғамдағы мемлекеттіліктің тетіктерінің қалыптасуына жағдай жасады. Қазақ құқығының тарихи бастауы болып табылатын ру ішінде қалыптасқан әдеттік-құқық ғасырлар бойы мазмұнын өзгертіп, негізгі мәнін сақтап қалды. Қазақтың әдеттегі құқық негіздерінің тарихи бастаулары өте ертедегі қоғамдық қатынастардың қалыптасу кезеңдерінде жатыр. Сабақтастық қай кезде де үзілмеген. Бұл тіршіліктің даму заңдылығы. Көшпелі тіршіліктің ықпалындағы жеке-жеке тайпалар белгілі бір кезде одақ болып бірігуі негізінде елді басқаруда жаңа ұйымдар қалыптасып, олармен бірге жаңа құқықтар мен жаңа билік ережелері тәріздес түрлі категориялар да туындап отырған, соның нәтижесінде қоғам мүшелері жаңа бір қоғамдық тәртіп билігіне түсу арқылы жалпы халықтық мәдениетке қарай бұрынғысынан гөрі бір қадам болса да ілгерілеп, жаңа бір қоғамдық сананың тууына негіз қалаған. Осындай негіздің алтын арқауы үзілмей жалғасып келе жатқан заңдылық, ұлан байтақ қазақ жерін мекендеген сақ, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының әр кезеңде өрлеп, күшейіп билік құрғаны болып табылады. Қытай жазба деректеріне сүйенетін болсақ, қаңлы тайпасының ресми құқық жинағы болған. Бұл құқық жинағының негізгі мазмұны толық белгілі болмаса да, қаңлы қоғамы осы ереже бойынша қылмыстыларды жазалап, өрескел ауыр қылмыс жасағандарды өлім жазасына кесіп отырған. Үйсін қоғамындағы биліктің ағадан ініге өту тәртібі, «әмеңгерлік», мұрагерлік жол қазақтардың әдеттік-құқықтық нормаларында із қалдырды. Ежелгі Қазақстан тарихындағы ғұн тайпаларының алатын орны ерекше. Олардың бізге дейін қытай деректері арқылы саяси тарихы, шаруашылығы мен мәдениеті туралы мағлұматымен қатар құқықтық жүйесі туралы мағлұматтар бар. Шицзиде ғұнның империя ретінде тарих сахнасына көтерген билеушісі Мөде туралы мәліметтермен қатар бұл елдің заңын баяндап береді. Деректе ғұндардың жоғары билеушілері және ақсақалдары жаңа жылдың алғашқы айында шаньюдің ордасына маңызды мәселелерді шешу үшін жиналады. Бесінші айында көк тәңіріне, жерге, аруақтарға құрбандық шалу үшін жиналады. Күзде халық және мал санағын өткізеді. Қылмыстық құқығында суық қаруды себепсіз қолданғандары үшін өлім жазасына кесілді. Ұрлық жасағаны үшін мүлкін тәркіледі, жеңіл қылмыс түрлері үшін беттерін кесетін болған. Ауыр қылмыстыларға өлім жазасын қолданды. Сот он күнге дейін созылады. Мемлекетте тұтқындар өте аз, болса да он шақты. Жоғарғы билік құқығы шаньюге берілген. Ол таңертең күнге, кешқұрым айға бас иетін болған. Ол үнемі сол жақта, бетін сол-түстікке қаратып өзінің тағында отырады. Шанью мемлекет ішіндегі барлық құқықтық қатынастарды реттеп отыратын билік иесі болғандығын қытай деректеріндегі мәліметтер толықтыра түседі. Қазақстанның ерте мемлекеттеріндегі қылмыстыны жазалау түрлерінде қытай елінің жазалау тәсілдері жиі қолданылғаны белгілі. Әрине, алғашқы тайпалық бірлестіктерде шаруашылықтағы ортақтық қауымдық құқықты туындатты. Рулық қатынастағы индивидтің құқығы осы ру ішіндегі әдет-ғұрып арқылы реттелді. Әдеттік-

құқықтық жүйе ежелден бастау алып, сипаты жағынан рулық қатынасқа негізделсе де, бұл көшпелі қоғамдағы құқықтық түсініктің және құқық салаларының қалыптасуы арқылы мемлекеттік органдарды институционализациялаудың алғышартын туғызды. Шаруашылықтың күрделенуінің тарихи бастапқы жағдайы кезеңі «күнә түсінігінен», отбасылық қатынас нормаларынан, көптеген әдеттік-құқық нормаларының ішінен қоғамдық қатынас-тарды реттейтінінің бөлініп шығып, өз алдына қалыптасуына әкелді. Бұл нормалар биліктегі қатынастарға және меншік түрлерінің пайда болуына тікелей байланысты болды. Барлық халықтар өз тарихында әдет-ғұрыпқа негізделген құқықтық реттеудің үстемдік ету дәуірін басынан өткерді. Бірақ мұндай кезең көптеген халықтар үшін тұрақсыз, әрі қысқа мерзім ішіндегі өтпелі дәуір болды. Құқық жүйесі билік үшін күресте жаңа деңгейге жетіп отырды. Батыс Еуропа тайпаларының арасында кең тараған, зерттеушілер арасында «Тағылар ақиқаты» деп атайтын Салика, Вестготтық, Бургундық әдеттік-құқық нормалары бекітілген заңға айналды. Ұлы халықтардың қоныс аударуы Еуразия тарихына үлкен өзгеріс немесе жаңа серпіліс әкелді. VII ғасырда Еуропа картасында Батыс империяның орнына жаңа мемлекеттер пайда болды. Галлияны және Германияның бір бөлігін қамтыған Франк мемлекеті өмір сүрді. Осы мемлекеттің билеушісі Хлодвиг тұсында франктердің алғашқы әдеттік-құқық нормаларына негізделген «Салика ақиқаты» заңы қабылданды. Бұл әдеттік нормалар халық арасында ертеден қалыптасқан заңдар болып саналады және ол Рим империясының қабылдаған заңдарынан өзгеше болды. Латын тілінде жазылған бұл құқық ескерткіші мазмұны жағынан Бумын қағанның тұсында қабылданған заңға ұқсас. Мұнда ортағасырлық заңға сәйкес әрбір қылмыс түрін жеке атап, оған қатысты қолданылатын жаза түрлері көрсетілген. Жалп, Салика заңы міндеті, қызметі және мазмұны жағынан қазақ даласында пайда болып, ғасырлар бойы өзінің дамушылық жалғасын тапқан әдеттік-құқықтық ескерткіштермен ұштасып жатыр. Салика заңында адам өліміне құн төлеу, ол адамның кім болғанын анықтап, құн мөлшері белгіленіп отырған. Ерікті франк үшін төленетін құн - галл-римдіктен жоғары болды. Тәуелді адам мен құл үшін төленетін құн төмен болды. Адам денесіндегі әрбір жарақатқа қатысты құн мөлшері анықталды. Адам өмірі үшін төленетін құнды вергельд деп атады. Егер кісі өлтіргені үшін вергельд төлей алмаған жағдайда, туыстары тарапынан кек алу жиі болып отырған. Кісі өлтірген қылмыскердің туыстары ол үшін құн төлеуге міндетті болды. Оны жүзеге асырудың дәстүрі болды. Кісі өлтірген адам үйінің төрт бұрышынан топырақ жинап, оны руластарына теріс қарап тұрып лақтыруы тиіс. Егер кімге топырақ тисе, сол ру мүшесі құнды төлеу міндеткерлігін алды. Бұл әдеттің міндетті түрде орындалуы қадағаланды. Кей жағдайда руластары құн төлеуден бас тартса, туыстық қатынасты бұзатындығын көрсететін дәстүр орындалды. Мұнда баса назар аударатын жағдай, Франк мемлекетіндегі рулық құқықтың қатаң сақталуы. Франк ерікті адам деген мағынада сол заманда қолданылса да, оның құқығы рулық қатынас төңірегінде анықталды. Келесі ерекше атап өтетін баптар ұрлыққа қатысты. Ұрланған заттың құндылығына, көлеміне қарай жеке өтелетін құн немесе жаза баптары белгіленген. Заңды құрастырушылар ұрлықты жалпы емес, жеке қылмысқа қарай бөліп қарайды. Барлық әдеттік нормаларды жан-жақты көрсетуді мақсат тұтқан. Алғашқыда мемлекет билеушілері ішкі әдеттік-құқық нормаларының мәніне ерекше көңіл бөлмеген. Хлодвигтің мұрагерлері тұсында бұл нормаларға толықтырулар енгізіліп, мемлекеттік дәрежеде қабылдана бастады. Германдықтардың түсінігінде құқықтың басты қасиеті «көне» болғандығы, сондықтан ол «әділ» және «ақиқат» ретінде қабылданды. Еуразия территориясындағы халықтардың өзіндік тарихы болғандығына қарамастан, олардың құқықтық ескерткіштерінің арасындағы сабақтастық байқалады. Біріншіден, Франк мемлекеті мен Түрік қағанатындағы әдеттегі нормаларды заң ретінде қабылдауы хронологиялық жағынан жақын жатыр. Екіншіден, бұл құқықтық ескерткіштердің пайда болуының тарихи бастаулары мемлекеттіліктің қалыптасуымен қатар тұр. Үшіншіден, қоғамның ішіндегі атқарған қызметі және міндеті ортақ болды. Батыс Еуропаның қоғамдық қатынастарында

индивидуалдық құқықтың қалыптасуы әдеттік-құқықтық нормалардың реттеушілік қызметін тоқтатты. Ал қазақ құқығының қалыптасу тарихының ерекшелігі – әдеттік- құқықтық дәстүрлердің көшпелі өркениет шеңберінде туындап, ғасырлар бойы өзінің сипатын түрлендіріп отырғандығында. Қазақтың дәстүрлі құқығы көшпелі өркениеттің төл туындысы, әрі мәдени жемісі мен мұрасы. Көшпелі қоғамдағы құқықтық қатынастардың дамуы мемлекеттіліктің қалыптасуымен қатар жүрді. Қазақ хандығына мирас ретінде жеткен түркі мемлекеттерінің дағдылы құқығын, саяси, азаматтық, қылмыстық құқықтық ережелерін осы мемлекеттердің қалыптасуы, өрлеуі, құлдырауы кезеңдерінің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Біртұтас мемлекеттіліктің іргесі қалануында қоғамдағы құқықтық қатынастардың реттеу ісінің күрделене бастағанын біз түрік кезеңінен байқаймыз. VI ғасырда Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардың бірігуі негізінде Түрік мемлекетінің құрылуы, оның іргесін салушы Бумын қағанның мемлекеттің тұтастығын, қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтарын қорғаған заң жүйесін қабылдағаны белгілі. Оның баптары қытай деректерінен белгілі. Бұл заңның негізін құраған баптарды атап өтуге болады: 1) Көтеріліс жасап, бүлік шығарған кісілер өлім жазасына бұйырылсын; 2) Түрік жұртының мүддесін сатып, елге опасыздық еткендер өлім жазасына кесілсін; 3) Ру ішінде жазықсыз кісі өлтіргендер өлім жазасына кесілсін; 4) Өзге біреудің әйеліне зинақорлық жасап, ақ некені бұзушылар өлім жазасына бұйырылсын; 5) Өреде тұрған, тұсаулы жүрген сәйгүлік атты ұрлаған кісі өлім жазасына бұйырылсын; 6) Төбелесте мертігудің түріне қарай мүліктік құн төленсін; 7) Ұрланған жылқы үшін құнды мүліктің он есе артық құны төленсін. Осы заң баптары іргесі жаңа қаланған мемлекет үшін ішкі тұтастық және бірлік идеясын қалыптастырған негізгі тетік екендігін аңғаруға болады. Оның түрік жұрты үшін маңызды болғандығына руна жазуларындағы билеушілердің ел бірлігін дәріптейтін сөздері дәлел бола алады. Бұл құқықтық ескерткіш алғашқы Түрік қағанатының тәуелсіз мемлекет ретінде тарих сахнасына көтерілгендігінің айғағы болды. Алғашқы Түрік қағанатының заңы қоғамының талаптарына сай азаматтық, қылмыстық, отбасылық істерді шешіп отырған. Әрине, бұл заң ерте ортағасырлық мемлекеттік сипатқа тән болған. Мемлекетті басқарудағы саяси тәсілдер, көшпелі қоғамдық қатынастар жөніндегі зерттеулерде «көшпелі мемлекет» ұғымын туындатты. Мұндай саяси билік түркі қоғамындағы құқықтық құрылымды үш бағытқа бөлді. Азаматтық, қылмыстық, отбасылық, мұрагерлік істер әдеттік-құқықпен реттелді. Мемлекеттегі билік тұтқасын ұстаған «Ашина әулетінің» құқығы ерекше болды. Бұл құқық қағанаттың билеушілері тарапынан қабылданған заң түрі «Төреге» бірікті. Қаған билігі билеуші әулет ішінде мұраға беріліп отырған. Биліктің атадан балаға ғана емес, ағадан ініге берілу дәстүрі болған. Үшіншіден, мемлекет және тайпа аралық қатынастардың ережелері халықаралық құқықты құрады. Түркі қағанатындағы жоғарыда аталып өткен нормалар VIII ғасырларда жинақталған құқық жүйесі «Төреге» біріктіріліп, біртұтас заң ретінде қарастырылды. Түркі елінің қалыптасуымен қатар заң шығармашылығы мемлекет ішінде «Төренің» заң ретінде таралуына ықпал жасады. «Төре» заңы елді басқару, билік жүргізу құқығын атқарды. Оның негізгі мақсаты – мемлекеттің ішіндегі тұтастықты сақтау, ру арасындағы қайшылықтарды, қарым-қатынасты реттеуді көздеді. Түркі қоғамындағы әдет-ғұрып құқықтары және «Төре» кейінгі осы қоғамның мұрагерлерінің құқықтық қатынастарында жалғасын тапты. Қазіргі кезеңде ғылыми айналымға еніп, жан-жақты зерттелген XVI ғасырға жататын қыпшақ-армян «Төре бітігі» заңдар жинағы және армян-қыпшақ процессуальды кодексі сынды әлемдік тарихи құқықтық ескерткіштер қатары осыған айғақ болады. Дала өркениетінің тарихындағы көшпенділерді құраған ірі мемлекеттердің бірі – Монғол империясы XIII ғасырдың басында тарих сахнасына көтеріліп, өзінің саяси ықпалын таратты. Монғол ұлысының құрылуы тұсында мемлекетті нығайту мақсатында көшпенділердің әдеттік-құқықтық нормаларының жиынтығына сол кезеңдегі монғол қоғамының талаптарына орай өзгерістер енгізіліп, жетілдіріп қабылданған заң жинағы «Ұлы жасақ» деп аталды. «Ұлы» деп аталу себебі – монғолдардың барлығына қатысты ортақ заң болуы. Осы жағынан

алғанда, жергілікті ұлыстық деңгейдегі жасақтардан ерекшеленді. Жасақ – монғолша джасақ, йосун деген сөзінен алғанда «қаулы», «заң» мағынасын береді. Жасақ – Шыңғыс хан қабылдаған монғолдардың заңдар жиынтығы және ережелері. Рашид ад-Диннің мәліметіне қарағанда, бұл заң монғолдардың 1206 жылы өткен құрылтайында қабылданған. Бұл заңның Шыңғыс ханның керей, найман, меркіттерге жасаған жеңіс- ті жорығынан кейін жиналған Ұлы құрылтайда қабылдануы оның билігінің нығаюына жол ашты. Кейінірек 1218 жылы Түркістанға қарсы жорықты ұйымдастыру мақсатында жиналған құрылтайда толықтырулар енгізіліп, 1225 жылы қайта қабылданған. «Ұлы жасақтың» түпнұсқасы толығымен сақталмаған. Оның үзінділері араб, парсы тарихшыларының еңбектерінде кездеседі. «Ұлы жа- сақтың» толығырақ мазмұны XIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген парсы жылнамашысы Ала ад-Дин-Ата Мәлік Жувей- нидің «Тарих-и Джахангушай» (аудармасы «Әлемді бағындыру- шының тарихы») атты еңбегінде берілген. Өзге авторлар әл-Омари, әл-Маркизи, Мирхонд Жувейнидің еңбегіндегі берілген мағлұ- матты қолданған. Бұл жағынан алғанда, «Ұлы жасақты» зерттеуде Жувейнидің шығармасының маңыздылығы арта түседі. Жувейни- дің көрсетуі бойынша бұл заң ұйғыр жазуында монғол тілінде тұмарға түсірілген. Бұл тұмарлар беделді, жасақтың білгірі ретінде танымал ханзадаларда сақталған. Қалмақ ғалымы Э.Хара-Даван өзінің Шыңғыс хан тарихына арнаған еңбегінде «Ұлы жасақтың» әл-Маркизи, Мирхонд, ибн-Батутта, т.б. деректердегі үзінділерін берген. Зерттеушілер арасында жасақтың баптарына қатысты пікір- лер сан алуан. Оған қатысты орыс, қытай, монғол, қазақ, қалмақ, татар зерттеушілері өздерінің көзқарастарын ұсынған. Соңғы зерт- теулер ішінен Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты еңбегінде қарастырылып отырған мәселе төңірегінде жан-жақты талдаулар жасалынады. Осы уақытқа дейін «Ұлы жасақты» қарастыруда орыс зерттеушілерінің пікірлеріне тоқталатын болсақ, осы еңбекте қытай, монғол ғалымдарының тұжырымдары берілген. Қытай ғалымы Ли Зу Фин «Ұлы жасақты» негізгі сегіз тарауға бөліп, оларды жіктеп қарастыру арқылы талдағандығын атап өтеді. Тарихшы Б. Сайшал бұл заңды жан- жақты зерттеу нәтижесінде деректерде берілген үзінділерді мазмұ- нына қарай алты бөлімге бөліп, 54 бабын ашып берген. «Ұлы жасақтың» қабылдануына қатысты Зардыхан Қинаятұлының бұл заңның Шыңғыс ханның құрған мемлекеті мен қатар пайда болмағандығы, оның бастауы Монғол үстіртінде әр тарихи кезеңде билік құрған Түркі, Тунгус, Монғол мемлекет- терінің тұсында қалыптасып, кейінге мұра болып қалған құқықтық ережелер болғандығы жөніндегі пікірі өте орынды. Себебі көшпелі мемлекеттің тарихында ертедегі қалыптасқан құқық нормаларын қоғам талаптарына сәйкестендіру заң шығармашылығынан жоғары тұрды. Қоғамдық қатынастардың күрделене түсуі, мемлекеттіліктің қалыптасуы құқықтық мәдениеттің дамуымен қатар жүреді. Сондықтан Шыңғыс ханның құрған мемлекетін өзіне дейінгі осы территориядағы бір кезде қалыптасып, нығаю үстінде болып, ыды- раған мемлекеттердің тікелей мұрагері ретінде қарастырған жөн. Сонымен, Монғол империясындағы негізгі құқықтық ескерткіш «Ұлы жасақ» заңы болды. Бұл заңның ерекшелігі – Шыңғыс хан ұрпақтары Монғол империясынан қаншалықты қашықтықта билік құрса да, осы заңға бағынып, оның талаптарын берік ұстауға тырысуы. «Ұлы жасақтың» мазмұны халықаралық құқық және әкімшілік, азаматтық, қылмыстық құқық, сауда, отбасы құқығын қамтитын баптардан тұрды: Тақ мұрагері Хан деген лауазымды иеленсін. Өзге халық- тар, оның ішінде мұсылмандарда кездесетін ханға және оның туыстарына түрлі есімдерді қоюға тыйым салынсын. Әрқайсысы бастапқыда қойылған өз есімдерін қолдануы тиіс; Кімде-кім құрылтайдың шешімінсіз, өзгелерді мойындамай өзін-өзі хан жариялағанды қаталдықпен өлтіру керек; Мемлекет ішіндегі жағдайды біліп отыру үшін сұлтандар тұрақты байланыс мекемесін ашуы тиіс; Әскерге 20-ға толғандар алынсын. Әр ондық, жүздік, мың- дық, түменде басшы тағайындалсын; Кімде-кім арсыз әрекет жасайтын болса өлім жазасына кесіледі; Кімде-кім мақтаншақтықпен өтірік айтса, біреудің соңынан әдейілеп қудаласа, таласып тұрған екі жақтың біріне көмектесе өлім жазасына кесілсін; Кісі өлтірген

кылмысы үшін күн төлеу арқылы құтылуға болады; Кімде-кім ат ұрласа оның құнын тоғыз есе артық төлеуі тиіс. Егер мүмкіндігі болмаса ол баласын беруі тиіс; Кімде-кім тұтқынға рұқсатсыз киім немесе тамақ берсе өлімге кесіледі; Кімде-кім қашқын құлды тауып, оны қожайынына қайтармаса өлімге кесіледі; Құран оқитын дін жолындағылар, шариғаттың білгірлері, дәрігерлер, ғылым жолындағылар, дәуіріштер барлық салық түрлерінен босатылады; Әркім таңдамай барлық дінге құрмет көрсетуі тиіс; Кімде-кім үш мәрте қарыз алып, оны үш мәрте уақы- тында қайтара алмаса өлімге кесіледі; Кімде-кім зайыбының көзіне шөп салса, ешнәрсеге қара- май, яғни ол үйленген болсын, не үйленбеген болсын өлімге кесіледі; Кімде-кім малдың етін жегісі келсе, алдымен оның ішін жарып, жүрегін қолмен қысып өлтіріп оның етін жеуіне болады; Сатқындық жасағандар және сәуегейлікпен айналысқан- дар өлім жазасына кесіледі. Шыңғыс ханның ұрпақтарының арасында бұл заңның берік орнығуын Рашид-ад-Диннің шығармасында берілген үзінді нақтылай түседі. Еңбекте: «Шыңғыс ханның қалдырып кеткен салт-дәстүрлері (йусун) мен заңдарын (иасак) сақтап, оларды өзгертпей қатаң ұстанса, онда көктен олардың елдеріне көмек келіп, олар әрқашан қуаныш пен шаттықта өмір сүреді», - деп берілген. Осы шығармадағы келесі үзінді осы заң мемлекеттің іргетасының шайқалмауына ықпал жасағандығын көрсетеді: «егер осыдан кейін дүниеге келген мемлекет басшыларының ұлдары тұсындағы ұлы адамдары, батырлар мен әмірлер заңды қатаң ұстанбаса, онда мемлекет істері шайқалып, тоқтайды, олар Шыңғыс ханды өте қатты іздейді, бірақ оны таппайды». «Ұлы жасақ» Шыңғыс хан құрған мемлекеттің негізгі заңдық тірегі болды. Сонымен қатар саяси биліктің тұрақты құралы қызметін атқарды. Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының жоғарғы билігінің өзі бастапқыдан-ақ заңдастырылды. Деректердегі мәліметтерге жүгінсек, Шыңғыс ханның билігі бірнеше тарапта дәріптеліп бекітілді. Монғол мемлекетінің негізін қалаушы Шыңғыс ханның көктен, құдайдан, ертедегі әулеттік биліктің мұрагері ретінде қабылданып, осы сипаттағы дала тарихында орын алатын тарихи тұлғалардан жоғары тұратындығын айқындайтын идеялық саясат орын алды. «Ұлы жасақтың» алғашқы бабы түрік-монғол тарихындағы Шыңғыс хан ұрпағының жоғары билікке ие болу құқығын дәріптеді. Шыңғыс хан және оның ұрпақтары «хан» атағының заңды түрдегі мұрагері болды. Шыңғыс хан ұрпақ- тарының билігі «алтын ұрықтан» тарағандығы арқылы жүзеге асты. Бұл ұрықтың әр мүшесі өзінің шежіресі арқылы билік құқығын анықтады. Оның ішінде, ұрпақ арасындағы билік те құқықтық негізде реттелді. Ал енді Шыңғыс тұқымы еместердің хан атағын иеленуге әрекеттенулері түрік-монғол және басқа да халықтардың санасында құқыққа қарсы, тіпті бейәдеп қылық болып саналғандығы жөнінде шығыстанушы В.П.Юдин атап өтеді. Мұндай істі жүзеге асырғысы келген кісінің құқығын құқықтан тыс қойғандай болды. Шыңғыс тұқымынан емес билікке ұмтылған Әмір Темірдің шежіресі, оның билікке деген құқығын нақты- лағандай болды. Бірақ ол шыңғысизмнен аттап кете алмады, өзін хан жарияламады. Моғолстандағы іс жүзіндегі билік дұғлат тайпа- сында болғанымен, Шыңғыс тұқымынан хан көтерілді. Бұл құбылыс Моғолстан мемлекетінің идеологиясындағы биліктің көзі – Шыңғыс хан тұсындағыдай Шыңғыс тұқымынан шыққандардан хан сайлау іспеттес болды. Дала тарихында бұл құбылыс тарихи кезең ретінде сипатталғанымен, бес ғасыр бойғы өміршеңдігі ерекше назар аударарлық мәселе. Оның тарихи бастауы «Ұлы жасақтың» қабылдануынан басталды. «Ұлы жасақ» бойынша «хан» атағын алған Шыңғыс ұрпағына өзіне жанама лауазымды есімдер алуға рұқсат берілмеді. Бірақ бұл баптың орындалуы ислам дінінің мемлекеттік дәрежеге көтерілуі- нен кейін тоқтатылды. Өзбек хан 1321 жылы ислам дінін қабыл- даған соң, мұсылманша Сұлтан Мұхаммед есімін алды. Бұл құбылыс «Ұлы жасақтағы» маңызды және саяси қару ретінде қолданған бапта бұл дінге деген еріктіліктің берілуімен байланысты болды. Мұның басты себебі ретінде монғолдар ара- сында дәстүрлі діни сенімдердің орны жоғары болмағандығына қатысты деген көзқарастар да бар. Тереңірек қарастыратын болсақ, бұл бап Монғол империясының басып алу тәсілінің, құрамына енген жаңа территориялардағы билік жүргізудің және дипломатия- лық

қатынастың құралы болды. Жетісуды моғолдардың басып алуында осы баптың рөлі ерекше болды. Найман және қарақытай- лардың билігінде болып, будда және христиан дінінің қысымын көрген жергілікті мұсылман халық оларды өздерінің құтқарушысы ретінде қабылдады. Дінге берілген құрмет Шыңғыс ұрпақтарының ислам дінін мемлекеттік дәрежеде қабылдауына ықпал жасады. Монғол шапқыншылығынан кейін исламға дейінгі ежелгі дәстүр- лер мен ислам дәстүрлерінің ұштасуынан қоғамның нақты діни өмірін сипаттайтын синкретикалық дін нысандары қалыптаса бастағандығы жөнінде «Қазақстан тарихының» авторлары атап өтеді. Мұнда тағыд В.П. Юдинге жүгініп, «шыңғысшылдық» деп атаған дүниеге көзқарас синкретизмін байқауға болады. «Шыңғыс ханның шыққан тегі, оның руы, ата-бабалары туралы аңыздар... адамзаттың шыққан тегі туралы мұсылмандық түсініктерге және сол арқылы дүниенің мұсылмандық көрінісіне енгізілді. Мұсылмандардың тарихи шығармаларында адам баласының шығу тарихы, әдетте, адамның жаратылуынан және пайғамбарлар тарихынан басталатын. Ол Оғыз туралы аңыздар циклімен, Шыңғыс хан руының генеалогиясымен және көшпелі дүние руларының, тайпалары мен халықтарының одан кейінгі тармақ- тарымен толықтырылды». Осы кезеңде көшпелі қоғамда шыңғыс- шылдық дүниетаным дәріптелгенімен, сайып келгенде Қазақстан аумағына ислам діні өзінің үстемдігін орнатты. Қазақ даласында билік құрған Шыңғыс ұрпақтарының басым бөлігі мұсылмандықты қабылдап қана қоймай, оның орнығуына өз іс-әрекеттерін жасады. «Шыңғыс наме» авторы Өтеміс қажы Берке ханның мешіттер мен медреселер салуға себепші болғандығын атап өтіп, «Дешті уәлаяты Берке ханға қараған кезде, ол кәпірлердің көбін мұсылман қылды» деп мағлұмат береді. Тіптен бұл деректе Берке дүниеге мұсылман болып келді деп, оның Сығанақ шаһарындағы Шейх әл-алам Сәйфуддин Бахарзидің шейхқа қызмет жасағандығы туралы мәлімет айтылады. Өзбек ханның ислам дінін қабылдағаны туралы әңгіме Шыңғыс ұрпақтарының Дешті Қыпшақтағы билігі тұсында ислам діні ел ішінде кең таралуына барлық мүмкіндіктер жасалған- дығын байқаймыз. Берке хан заманынан ислам дінінің орнығуы басталса, Өзбек хан мұсылмандардың нағыз қолдаушысы болды. Сонымен қатар бұл бапқа қатысты айтылатын ой монғол- дардың өздерінде ертеректе болған дүниетанымын, идеологиясын негіздейтін және қоғамның сұранысын қанағаттандыратын дінді іздеуде болды. Бұл дін қазақ даласында Шыңғыс ұрпақтары үшін ислам діні болды. Монғол империясының саяси өмірінде Шыңғыс ұрпақтары- ның арасынан хан билігінің жариялануы құрылтайда өтті. Сондық- тан құрылтай хан билігінің заңдастырылуының негізгі орталығы болды. Құрылтай ресми түрде жоғарғы өкімет билігінің органы. Осы заң бойынша өзін құрылтайсыз хан жариялаған билеуші өлім жазасына кесілді. Құрылтай іс жүзінде Шыңғыс ұрпақтарының, әскер басыларының және азаматтық-әкімшілік қайраткерлерінің қаған мен оның айналасындағы жақындарының күні бұрын қабыл- даған шешімдерін құлақтандыру әрі орындау үшін қабылдауға арналған жиналысы болды, ол империя әміршісінің билігін шекте- меді. Монғол империясында 1259 жылы Мөңке хан өлгеннен кейін жалпы монғолдық құрылтайлар шақырылған жоқ. Монғол қоғамы нағыз әскери-әкімшілік басқару жүйесінің көрінісі болды. Монғол қоғамындағы әрбір ер адамның жауынгер болуы және олардың арасынан әскерді басқара алатын қолбасшы- лардың шығуының міндеткерлігі туралы «Ұлы жасақтың» бабында аталып өтеді. Оның жалғасы ретінде Шыңғыс ханның билігіндегі өз үйін басқара алатын әр адам түменді де басқара алады деген сөздері нақтылай түседі. «Ұлы жасақта» қоғам ішінде орын алатын келеңсіз жағдайлар ұрлық, қарызды қайтармау, зинақорлық, әдепсіз іс-әрекеттер жан- жақты қарастырылып, оған қатысты тиісті жазалар белгіленген. Бұл баптар түркі дәуіріндегі заңдардан бастау алатынына баптардағы белгіленген жаза түрлері айқын дәлел бола алады. Сонымен қатар «Ұлы жасақта» ерекше атап өтетін бап ол ғалым, дін жолындағы адамдарды салықтан босатуы. Осы мазмұндағы бап Әмір Темірдің заңдарында ерекше аталып өткен. Әмір Темір өзінің ережелерінде оған кеңес берілгендей өзінің қол астындағыларды 12 санатқа бөліп, әрқайсысының құқығын және берілген міндеттерін атап берген. Жыл санауымыздың он екі мүшесі және менің

билік құрған жылымның он екі айы сияқты мемлекетіміздің тірегі осы он екі санат болсын деп Әмір Темір қаулы қабылдаған. Бірінші санаттағы Пайғамбардың ұрпағы, ғалымдар мен заңтанушыларға менің есігім әрқашан ашық. Осылармен кеңесе отырып қана діни танымды және заң бойынша дұрыс немесе бұрыс әрекеттерді біліп отырамын деп көрсетеді. Темірдің ережесінде «Ұлы жасақ» және түркілер арасында қолданылған әдеттік-құқықтық баптармен қатар шарифаттың барынша қолданыста болғандығын айқын көреміз. Жоғарыда атап өткендей, Темір өз елінің тірегін 12 санатқа бөліп, олардың әрқайсысының қоғамда алатын орнын белгілеп берді. Бірінші санат туралы айтып өткендіктен, екінші санаттан бастасақ, оған әрқашан орынды кеңес бере алатын зиялы қауым, жасы келген қарияларды жатқызды. Үшінші санатты өзі көп жағдайда жасырын көмек алатын сәуегейлерге берді, олардың көмегіне Темір Тоқтамыспен болған соғыста жүгінді. Төртінші санатқа әмірлерді, шейхтарды және әскери шенеуніктерді жатқызды. Бесіншіге жауынгерлерді, алтыншыға қарапайым, бірақ ақыл-гөй адамдарды, жетіншіге кеңестің мүшелері болып табылатын визир және хатшыларды, сегізіншіге дәрігер, астрология, гео-метриямен шұғылданатын адамдарды, тоғызыншы санатқа тарих-шылар мен жылнамашыларды, оныншы санатқа дәруіштер мен құдай туралы ғылымды игергендерді, он бірінші санатқа қол-өнершілерді, он екіншіге санатқа жиһанкездерді орналастырды. Темірдің ережесінде осы аталған санаттардың қоғамда алатын орнына қарай міндеттері мен құқықтары анықталды. Осы ережеде қоғамның барлық сұранысын қамтитындай баптар жинақталды. «Ұлы жасақты» берік ұстау Шыңғыс хан ұрпақтары үшін қаншалықты маңызды болса, олардың билік құрған мемлекеттерінің тұрғындарының бағынуы міндеткерлік болды. Әрине, бұл жағдайдың орындалуы қиындық туғызды. Оның себебі «Ұлы жасақ» көшпелілер өміріне негізделген болса, Түркістан немесе Иран сияқты бағындырылған отырықшы аймақтардағы ертеден қалыптасқан құқықтық жүйеге бағынатын әлеуметтік-тұрмыстық өмір бұл заң аясынан тыс қалып отырды. Бұлардың баптары арасындағы қайшылықтар жергілікті билік иелері мен Шыңғыс хан әулетінің билеушілері арасындағы қақтығыстардың туындауына себеп болды. Түркістан иелігінде билік құрған Шағатайдың «Ұлы жасақты» орындату мақсатындағы әрекеттерін Жувейни былай баяндайды: «Ол өзіне бағынышты халықты «Ұлы жасақ» арқылы қорқытып, оны бұзғандарды жазалайтындығын білдірді, оның әскері әрқашан дайындықта болды, әсерлеп айтқанда, кез келген әйел басына алтын толтырылған табакпен жалғыз еш қорықпай жүре алатын. Ол кішігірім қаулылыр қабылдап отырды. Бұл қаулылар мұсылмандар үшін ауыр болды. Мысалы, қойды бауыздамау туралы қаулысының әсерінен Хорасанда ашық мал бауыздаудан қорықты. Мұсылмандарды өлген мал етін жеуге мәжбүрледі». «Ұлы жасақ» өте қатаң заң болды. Мұндағы әрбір теріс әрекет қылмыс ретінде қарастырылып, қатаң жазаға тартылып отырған. Осыған қарамастан уақыт өте келе Монғол империясының батыс иелігі мұсылман мәдениетін қабылдай отырып, «Ұлы жасақты» міндетті түрде орындауды тоқтата бастады. «Ұлы жасақтың» күшінің әлсіреуін Хамдаллах Казвинидің қалдырған мәліметінен көре аламыз. Мұнда монғолдардың қалада тұруына «Ұлы жасаққа» қайшы болса да, Шағатай, Жошы ұлыстарындағы Шыңғыс ұрпақтары да бұл талапты орындауды ұмытқандығын көрсетеді. Монғол ұлыстарында «Ұлы жасақтың» іс жүзіндегі қызметі қаншаға созылғаны белгісіз. Темірдің құрған Мауреннахр мемлекетінде түркі тілінде «Төре» деп Шыңғыс ханның заңын атады. Сирия және Хорезмде Темір және оның ұрпақтары «Төрени» шарифаттан жоғары қойған деп айыпталып, олардың қол астындағылар мұсылмандар ретінде қабылданбады. Темірдің ұлы Шахрух тұсында (1409-1447 жж.) шарифатты ғана мойындау, Шыңғыс ханның білігін және заңының күшін жою туралы қаулы қабылданды. Ал Шахрухтың баласы Ұлықбек, керісінше, Шыңғыс ханның барлық заңдарын орындауды дұрыс көрді. Тимуридтердің соңғы билеушісі Бабырдың «Ұлы жасақ» жайында пікірі оның жазбаларында анық берілген: «Біздің ата-бабаларымыз Шыңғыс ханның төрелігін қалтықсыз орындап отырған. Құрылтайда, тойда, тамақ ішерде, отырса да, тұрса да төреге қайшы әрекет жасамаған. Шыңғыс ханның өсиеті

барлық адам орындауға тиісті Құдайдың жазғаны емес. Кім болмасын өзінен кейін құнды өсиет қалдырса, оны ұмытпау қажет. Егер әкең жақсы заң қалдырса орындау қажет, нашар заң қалдырса, оны жақсысымен ауыстыру керек». «Ұлы жасақтың» негізгі баптары XV-XVI ғасырларда Моғолстан мемлекетінде өз күшін жоғалтпады. Шығыс Дешті-Қыпшақтың өзбек, қазақ билеушілері маңызды мәселелерді шешуде «Ұлы жасаққа» жүгінген. Сонымен, ғасырларға созылған Шыңғыс хан ұрпақтарының билік құрған тұстарында «Ұлы жасақ» негізгі заң ретінде қабылданып, барлық істерді шешуде осыған жүгінді. Әрине, ұлан-ғайыр аймақты алып жатқан Монғол империясының барлық жері «Ұлы жасақты» ғана мойындады десек қате болар. Жоғарыда атап өткендей, «Ұлы жасақ» жергілікті жаулап алынған халықтардың дәстүрлі құқық заңдарымен қатар өмір сүрді. Шыңғыс ханның монғол мемлекетін күшейту мақсатында қабылдаған бұл заңының кейбір баптары кейінгі көшпелі мемлекеттердің құқықтық ескерткіштерінде, олардың қылмыстық құқығында сақталып қалды. Қазақтың дағдылы құқығында Шыңғыс ханның өзінің ұрпағына қалдырған білігі - «білімі» немесе өсиетінің маңызы айрықша. Қазақ халқының рухани мұрасы болып табылатын ауызша әдеби шығармаларда бұл біліктің мазмұнында көтерілетін мәселелер жиі кездеседі. Тарихшы Тұрсын Сұлтановтың пікіріне жүгінсек XIX ғасырдағы зерттеушілер Шыңғыс ханның «Білігін» «Ұлы жасаққа» араластырып дұрыс қарастырмаған. 1901 жылы П. Мелиоранский «Ұлы жасақтың» мазмұнын Шыңғыс ханның білігімен қатар зерттей отырып, олардың айырмашылығын ашып берген. «Ұлы жасақта» қылмыс түрлері және оған қарай қолданылатын жазаны белгілейтін ереже берілсе, білікте сот өндірісі және өзіндік процессуалды кодекс ретінде «Ұлы жасақ» заңын бұзушыларды айыптау немесе олардың іс-әрекеттеріне баға беру орын алған. Мемлекетті басқару ісінде, халыққа билік жүргізуде Шыңғыс ханның ұрпақтары осы білікке жүгінген. Мұнда Шыңғыс ханның өзінің тікелей ұрпақтарына ғана емес, өзінің халқына дұрыс өмір сүру жолын бағыттап, өсиет ретінде қалдырған. Оның толығырақ мәтінін Рашид-ад-дин Фазлуллах Хамаданидің «Шыңғыс ханның жеке басының мақтаныш тұтатын қасиеттері және оның әр түрлі жағдайларға қатысты қалдырған біліктері» атты бөлімінде өсиетті әңгімелері деп берген. Рашид-ад-дин біліктердің түрлі кітаптардан тұратындығын және жеке кісілердің берген мәліметі бойынша жазылғандығын айтып өтеді. Тарихи зерттеулерде Шыңғыс хан тұлғасына байланысты әлемді бағындырған қолбасшы, бытыраңқы тайпаларды біріктірген Монғол мемлекетінің негізін қалаушы, дәстүрлі, яғни тайпалық басқаруды өзгертіп, әкімшілік басқару жүйесін енгізген мемлекет қайраткері ретінде іс-әрекеттері қарастырылса, екінші жағынан Шыңғыс ханның шапқыншылығы оның жаулап алған аймақтарының рухани және материалдық мәдениеттің күйреуі, қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуын бірнеше ғасырға шегерткендігі туралы пікірлер қозғалады. Шыңғыс ханды тарихи тұлға ретінде жаңа бір қырынан қарауға оның қалдырған біліктерін талдау арқылы мүмкіндік аламыз. Мұнда өзінің ұрпақтарына елді басқару әдісі мен жаулап алған жерлерге тәртіп орнату тәсілдері жөнінде кеңес берілген. Бұл біліктерде Шыңғыс ханның өзінен кейін қалдырған өсиетінің қазақ жырауларының, билерінің, ақындарының, мақал-мәтелдердегі көтерілген идеяда жалғасын тапқандығын байқаймыз. Мемлекеттің өз ішіндегі тұтастық отбасынан басталатынын Шыңғыс ханның мына бір өсиеті мақұлдай түседі: «Ұлдары әкелерінің билігімен жүрмеген, кіші бауырлары үлкен ағаларының сөзін сөйлемеген, күйеуі әйеліне арқа сүйемей, ал әйелі күйеуінің еркіне көнбеген, енелері келіндерін жақтыртпаған, ал келіндері енелеріне құрмет көрсетпеген, үлкендері кішілерді қорғамай, кіші толқын үлкендердің айтқандарын тындамаған, ұлылары құдайға құлшылық етушілердің жүректеріне жақын жүре тұрып, бұл ортадан алыс жүргендерді өз жағына тартпаған, адамдары дүниенің игілігін қолында ұстай отырып, өз елінің жақсы өмір сүруіне жағдай жасамаған, оған қолдау көрсетпеген, салт-дәстүрді (йусун), заңды (йаса) сақтамаған және осы себеппен мемлекет басшыларының қарсыласына айналған халық: мұндай елде ұрылар, айлакер-өтірікшілер, жаулар және бұзақылар сол халықтың паналаған жерінің күнін күнгірттендіреді, басқаша айтқанда, өз халқын тонап, оның

жылқылары мен басқа да табындарына мазабермей, жорыққаттанарда алдыңғы қатардағы жауынгер сабының аттары шаршайтындықтары соншалық, олар көтерем болып құлап, өліп, шіріп жоқ болатындай дәрежеге жеткізеді». Шыңғыс ханның біліктері мемлекетті басқару жолын түсін- діріп қоймай, осы басқару ісінде қандай әрекеттер жасау қажет- тілігіне бағыт-бағдар сілтейді. Билеушінің өз қарамағындағыларға қамқорлық жасау керектігі түсіндіріледі. Оған отбасында, ел ішінде қандай істер атқару керек, қандай адам әскер басқара алатынын, бейбіт өмірдің билеушісіне тән қасиеттер, өзін қалай ұстаса жақсы болады деген сұрақтарға жауап беріледі. Осы жерде оның айтып өткен біліктерін келтірген жөн: «Бейбіт халықтың ішінде кішкентай бұзаудай тыныш болың- дар, ал соғыс майданында өзінің олжасына түйірілген қырандай шайқасыңдар»; «Жыл басында және соңында келіп Шыңғыс ханның билігіне мойынсұнып, кері қайтатын түмен, мыңдық, жүздіктердің әмірлері ғана әскер басшылығында тұра алады. Ал өз жұртында отырып, билікті мойындамайтындар терең суға түсіп кеткен тасқа немесе қалың шөпке қарай атылған жебеге ұқсайды, екеуі де ізсіз жоғалады ғой. Мұндай кісілер басшылық жасауға жарамайды»; «Өз үйін таза ұстай алатын әрбір адамға және өзінің иелігін, мүлкін таза, әрі дұрыс ұстай алатын, шайқасқа он адамды ретпен сапқа тұрғыза алатын әрбір адамға мыңдықты немесе түменді басқаруға беруге болады, ол шайқасқа әскер бастап бара алады»; «Біз көп аңшылық жасаймыз, жорыққа аттанып көптеген жауларымыздың көзін жоямыз. Бізге жолды құдайдың өзі бағыттап отырғандықтан, бұл біздің қолымыздан келеді. Кейбіреулер мұны ұмытып басқаша ұғынады». Шыңғыс ханның іс-әрекеттері оның біліктерінде айтылған ойлармен қатар жүргендігін Рашид ад-дин айтып өтеді. Оның берекесіз, бытырап жүрген халыққа тәртіп орнатып, ақылды, әрі батыл адамдарды әскер басы етті, ал икемді, әрі шапшандарына жылқы беріп табыншы қылды, ал надандарға қамшы беріп мал бақтырып, әр адамды икеміне қарай өз мақсатына, әрі келісті қолдана білгендігін көрсетеді. Қазақ халқы сөз қадірін бағалай білген, сөздің маңызына ерекше көңіл бөлген. Тауып айтқан сөз даналықтың куәсі, ал ақыл- мен айтылған сөз адамға бақыт әкелсе, жұғымсыз сөз адамға қасірет әкеледі, сондықтан адамның өз тілі өзіне бірде дос, бірде қас, тіліне сақ бол, әр сөзді ойлап айт, сөзге мән бермесең басың кетеді, - дейді түркі ойшылы Жүсіп Баласағұн. Қазақтың арасында: «Жақсы сөз жарты ырыс», «Айтылған сөз атылған оқпен тең», «Сөйлей білмеген сөз қадірін кетіреді», «Өзінен кейін жақсының сөзі қалар» және тағы басқа мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер кең таралған. Бұл нақылдың барлығы Шыңғыс хан біліктерінде жазылып, ерте заманнан мирас болып бір арнаға түскен ойлар. Осы ойды жалғастырған біліктердегі үзінділерді келтіреді болсақ: «Ойланып айтылған сөзді жақсы болсын, шындық болсын, қалжың болсын қайтару мүмкін емес»; «Үлкен кісінің алдына барып отырып сөзді өзің бастамай үлкеннің сұрағын күт, осы кезде барып сұраққа сәйкес жауап бер, асығып сөз бастаған кішінің сөзі қызбаған темірді соққанмен тең», «Үш ақылгөй данышпанның дұрыс баға берген сөзіне, қай жерде болса да жүгінуге болады». Көшпелілердің қоғамдық қатынастарында ер адамның рөлі ерекше болған. Әрқашан халық ер жігіттің бойындағы жеке қасиетін бағалай білген. Білікте ер адам ең алдымен өз бойындағы жаман қасиеттерімен күресу керектігін, сонда ғана ол еліне ізгілік жолын ұсына алатындығын ұғындырады. Білікте осыған сабақтас мына үзінді берілген: «Өзінің ішкі дүниесін жамандықтан арылта алған әрбір ер адам бүкіл иелікті ұрылдардан тазарта алады». Білікте қоғамдағы әйелдің алатын орнына баға берілген. Отбасының берекесі мен тазалығы көбінесе әйелге байланысты. Үй ішінің ажары жақсы әйел, соған орай жар таңдауға көп көңіл бөлінген. Қай тарихи кезеңді алсақ та, әйелге қойылатын талап ортақ. Сондықтан ер адамның қоғам ішіндегі беделі тікелей әйеліне қатысты болатындығын білікте айтылып өткен: «Ер адам барлық жерде бірдей қажет көрініп тұратын күн емес. Ері аң аулауға немесе соғысқа кеткен кезде әйелі үйді таза, әрі жинақы ұстап, елші немесе қонақ тоқтаған кезде оған дәмді тағам дайындап, қонаққа көрсетілетін барлық сый-сияпатты жасауы қажет. Мұндай әйел ерінің беделін үлкен жиындарда тау іспеттес көтереді. Күйеуінің жақсы екенін әйелінің жақсы қасиеттері арқылы білуге болады. Егер

әйелі ақылсыз, әдепсіз болса, күйеуін осы арқылы тануға болады. Үйдегінің бәрі иесіне тартады». Қазақтың ақын–жыраулары да бұл тақырыпта ой қозғаған. Дешті-Қыпшақта 1465-1560 жылдары өмір сүрген Шалғез жырау ер азаматтың жарын дұрыс таңдаудың қажеттілігін атап өткен: Жақсыға қоссаң басыңды, Отырар орның төр болар Жаманға қоссаң басыңды, Саз балшыққа аунаған Бөрімен орның тең болар... 1748-1819 жылдары өмір сүрген Шал ақын қазақ әйелдерінің жақсы немесе жаман қасиеттерін бағалай келіп, ер жігіттің жақсы болуы әйеліне байланысты болатындығын мына өлеңінде айтып өтеді: Кез болса ер жігітке жақсы қатын, Жақсы қатын шығарар ердің атын, Жаман болса өз қылығын істерімен, Еріне қалдырады жаман атын. Жақсы сол ерін күліп шаттандырса, Атқарып тапсырмасын мойнына алса. Ері жоқта күйзелтпей шаруасын Ағайын, көршілерін жадына алса Сапардан ері келсе үйге кіріп, Жылы жүзбен қарсы шығып қолын алса. Сонымен, сан ғасырлар бойы отбасылық құқықтың тірегі ер мен әйел қатынасы қоғамның өзекті мәселесі болғандығын айқын көреміз. Көшпелі қоғам мүшесі үшін рухани құндылықтары қашанда іс-әрекетімен ұштасып жатуы тиіс болды. Қоғамның ішкі жағынан ыдырауы адамның азғындауынан туындайтынын орта ғасырдың өзінде анық білген, бұл келеңсіз әдеттермен күрес жүргізген. Жүсіп Баласағұнның дастанындағы мына жолдар «Арақ ішкен – ақылын ішеді», «Мас кісінде ақыл жоқ», «Шарап деген білім мен ақылға жау» Шыңғыс ханның білігінде жалғасын тапқан сияқты: «Арақ пен шарапқұмар адам ішіп алған кезде соқырға айналады - ол ештеңе көре алмайды, керек болады, оны шақырған кезде естімейді, мылқауға айналады, онымен сөйлескен кезде жауап бере алмайды. Мұндай адам ішіп алған кезде өліге ұқсайды, ол тік отыруға әрекет жасаса да нәтиже бермейді. Арақ пен шараптан ешқандай пайда жоқ немесе жігер, не жақсы тәлім жоқ». Жүсіп Баласағұн шарап ішсең кедейлікке жол ашылады десе, Шыңғыс хан білікте: «Қарапайым халық бүкіл малын және мүлкін ішкілікке құмарлықтан сатып кедейленеді. Бұл ішімдік адамның жақсысын не жаманын таңдамайды. Егер ішуге қарсы еш құрал таппаса, айына үш рет ішу керек, одан артық ішкен адам жазаға тартылсын». Шарап ішу қоғамды аздыратын жаман кесел болған- дығын айта келіп, онымен күресу жолын білікте көрсетіп береді. Сонымен, Шыңғыс ханның қалдырған өсиетінің негізгі мазмұнында түркі дәуірінде де, Қазақ хандығы тұсында да қоғамдық сұранысқа ие мәселелер төңірегінде айтулы ойларды қозғады. Тіптен олардың мәні қазіргі қоғамның талаптарына да сай келеді. Шыңғыс ханның біліктері осы тарихи кезеңде қоғамның талаптарына сәйкес қалыптасқан құқықтық қажеттіліктерді барынша орындауға мүмкіндік туғызды. Көшпелі мемлекеттердегі құқықтық кодификациялау әрекеттерін Шыңғыс ханның құқықтық қатынастарды заңдастыруымен қатар зерттеу кезеңі жағынан қатар келмесе де, мазмұны ұқсас болғандықтан көптеген мәселелерді тереңінен қарастыруға мүмкіндік береді. Шыңғыс ханның заңы кейінгі қабылданған қазақтың Дала заңдарында «Қасым өлім жазасына кесілетін, ал қазақтарда табалдырықты басу жаман ырым деп саналған. Сондай-ақ, «Ұлы жасақта» қонақ түскен үй иесі өзі тағамнан дәм татпайынша басқалардың асқа қол сұғуына тыйым салынған. Мұндай әдет қазақ тұрмысында да бар, оған қазақ арасындағы «ас иесімен тәтті» деген мақал дәлел бола алады. Сондықтан алдымен отбасының иесі астан дәм татуға тиісті. Дәстүрлі қоғамға тән қабылданған «Ұлы жасақ» заңы әскери- әкімшіл басқару құрылымының нағыз көрінісі болды, ал «Жеті жарғыда» саяси басқару жүйесіндегі әлеуметтік қатынастар айқын көрініс тапқан. «Жеті жарғы» ислам дінінің қазақ қоғамында мәртебесі жоғары, кең тараған тұсында қабылданған. «Ұлы жасақ» бойынша барлық дінге құрметпен қарау, өзге дінге кіруге рұқсат берілсе, «Жеті жарғы» бойынша ислам дінінен бас тартқандарды ауыр жазаға тартып отырған. Қазақ әдеттік құқығына шарифаттың ықпалы анық болды. Бұл тақырыпта арнайы зерттеуді профессор Нұралы Өсеров жүргізіп, ғылыми нәтижелерін ұсынған. Шарифат – барлық мұсылмандар үшін орындалуы тиісті, исламда көрсетілген адамгершілік заң құрылымдары. Басқа құрамына білім және діни талаптар енеді. Ислам заңын тануда шарифаттың негізгі мазмұны Құран, Сунна, Иджма және Қияс деп танылады. Шарифатты жетілдіру үдерісінде кез келген жағдайға байланысты негізгі кате- гориялар

жасалған. Ондай категориялардың қатары бесеу: оның екеуі мұсылмандардың міндеттеріне байланысты: парыз – қатаң міндетті бұйрықтар, мандуб – мақұлданатын, бірақ міндетті емес бұйрық. Екеуі шектеу салатын категориялар: харам – тыйым салынатын әрекеттер және макрух – тыйым салынбаған, бірақ мақұлданбайтын әрекет. Соңғы категорияға мухаб, бұл әрекетке ислам бейтарап қарайды. Шарифаттың өзіне тән көптеген әдет-ғұрыптық талаптары бар. Қарапайым адамның күнделікті іс-әрекетіндегі міндеттер мен талаптар, ережелер орнатылған. Шариғатта қоғамдық қатынастардың барлық жақтары қарастырылады. Далалық заңдардан шарифаттың айырмашылығы әр мұсылманның өз іс-әрекеті үшін жауаптылығы. Шарифатта жеке адамгершілік құқығы жоқ, бірақ дінге сенушілердің моралы бар. Бұл ортағасырлық құқықтық қатынастардың дамуының белесі болды. Мұндағы азаматтық, қылмыстық, отбасылық, шаруашылық құқықтары жинақта-лып, оның басты нормасы ретінде мұсылманның адал өмір сүру заңын құрады. Шарифат заңдары қоғамдық қатынастарды күшейтіп, нығайтуға жол ашты. Орта ғасырларда қазақ халқы исламның негізгі талап догмаларының кейбірін толығымен орындай бермеген. Бірақ іс-әрекеттерінде исламға қайшылық болмады. Қоғам ішіндегі даулы мәселелерді шешу, қылмыстарды жазалау шарифатпен қатар қарастырылды. Шарифат ісі де көпшілік алдында билер ісі секілді ауызша жүргізілді. Қарыз беру, алу жолдары, шарифат бойынша мұсылмандар үшін бір-бірінің жоғын жоқтап жәрдемдесу мақсатында маңызды болып табылды. Мұрагерлік мирастық жол-жобалар шарифат бойынша мұрагерлік болса, ер адамға толық, қызға жартысы берілді. Жеке меншікке қол сұғушыларды жазалау шарифат заңы бойынша өлім жазасына бұйырылады немесе «үш тоғыз» айып төлетіледі. Шарифат заңдарының «Жеті жарғы» баптарында көрініс тапқандары осылар болды. Шарифатта әдет-ғұрып ретінде еніп, кейін заң негізіне дейін көтерілген ережелер де бар. Оның біразы отбасылық құқық бойынша неке қию, талақ ету, қалыңдыққа қалың мал беру сияқты қазақ дәстүрлерімен сәйкес, бір өзгешелігі – күйеу жағы жер, бақша махр берді. Шарифатта адамгершілік нормаларының жүйесі Құран мен Суннаның негізінен құралған. Шарифат қоғамдағы рухани, әлеуметтік қатынастарды реттеп отырған. Бірақ мұнда ортағасырлық қоғамдық қатынастарға тән сипат көрініс тапқан. Сондықтан болар шарифат мазхаб тарапынан үнемі жетілдіріліп отырған. Қазақ құқығы шарифатты өзіне тиімділігі жағынан, шектен шығармай үйлесімді жағдайда қолданып отырған. Сонымен, «Жеті жарғы» қазақ қоғамындағы өзіне дейінгі құқықтық ережелердің жиынтығы ретінде қалыптасу жолын жалғастырды.

1.2 «Жеті жарғы» – қазақ мемлекетінің тарихи құқықтық ескерткіші «Жеті жарғы» мазмұны жағынан, біріншіден, қазақтың ертедегі әдет-ғұрып құқықтары болса, екіншіден, қазақ құқығының жүйеленген қайнар көзі «Қасым ханның қасқа жолына» негізделсе керек. Қасымның тұсында Қазақ хандығы алғаш рет мемлекеттік құрылым ретінде әлемдік тарих сахнасына танымал болды. Алғашқы болып Мәскеу мемлекетімен байланыс жасаған кезеңдер Қасым ханның тұсына сай келеді. Бұл кезең хандықтың ішкі саяси билігінің нығайған сәті болды. Мұхаммед Хайдар Дулати Қасым ханды жекедара рухани байлығы жоғары адам ретінде сипаттайды. Қасым хан миллионнан астам халықты бір елге біріктіріп, бағындырып, оларға билік жүргізе білген. Халық жадында сақталған «Қасым ханның қасқа жолы» заңының орны ерекше. Бұл заңға енген ережелер мынандай болды: 1. Мүлік заңы (мал, мүлік, жер дауын шешу ережелері); 2. Қылмыс заңы (кісі өлтіру, ел шабу, мал талау, ұрлық қылмыстарына жаза); 3. Әскери заң (қосын құру, аламан міндеті, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат); 4. Елшілік жоралары (шешендік, халықаралық қатынастарда сыпайылық, әдептілік); 5. Жұртшылық заңы (шүлен тарату, ас, той, мереке үстіндегі ережелер міндеті). Қасым ханнан кейін «Жеті жарғыны» толықтыра түсетін жүйеленген «Есім ханның ескі жолы» заңы. Заң жүйесінің ескі заң аталу себебі ертеден келе жатқан дәстүрлі құқық ережелерінің сақталуында болып отыр. Бұл заңның ерекшелігі құн төлеу мөлшері қараша-сұлтан, бай-кедей деп бөлмей барлық топ өкілдері үшін бірдей болған. Сонымен қатар «Жеті жарғыда» кездесетін өнер құны және сүйек құны осы Есім хан тұсынан бастау алады. Қазақ хандығы мемлекеттік іргетасын қалағаннан бері «Қасым

ханның қасқа жолы», «Хақназардың хақ жолы», «Есім ханның ескі жолы» әдеттік құқыққа негізделген хан заңдары мазмұны жағынан «Жеті жарғыда» жалғасын тапты. Мұны «Жеті жарғының» баптарына қағазға түсірген ғалым А.И.Левшиннің еңбегіндегі берілген мына үзінді нақтылай түседі: «Бұл билер ертеден келе жатқан Қасым хан мен Есім хан тұсындағы әдеттік-құқық жүйелерді «Жеті жарғы» заңына жинастырды». XIX ғасырдың өзінде бұл әдеттік-құқықтық жүйе өзінің реттеушілік мәнін жоғалтпады. Сонымен, «Жеті жарғы» – бұл әдет-ғұрып талаптарына негізделген көшпелі өркениеттің шығармашылыққа бейім тайпаларының көптеген ғасырға созылған іс-әрекетінің жемісі екені анық. Қазақстан тарихында XVII-XIX ғасырлар аралығындағы құқықтық ескерткіштердің ең танымалы осы - «Жеті жарғы». Бұл заңның дайындалған кезеңіне, қабылдануына қатысты нақты пікір жоқ. Зерттеушілердің бір тобы оны XVII ғасырдың соңына жатқызса, ал екіншілері оның қабылдану кезеңін XVIII ғасырдың алғашқы ширегі деп көрсетеді. XVII ғасырдың екінші жартысындағы саяси ахуал бір орталыққа бағынған мемлекеттің нығаюы үшін нақты іс-әрекеттерді қажет етті. Осы кезеңде ортаазиялық мемлекеттердің басым бөлігі шарифатты қолданып отырған. Қазақ хандығының саяси-әлеуметтік жағдайы биліктегі бөліністе далалық билеуші әлеуметтік топтардың ықпалының күшеюі, генеалогиялық жақтан билік иелеріне құқықтық барлық артықшылықтарын сақтай отырып, қоғамдағы қатынастарды реттеуге заңды түрдегі іс-қимылға итермеледі. Бұл «Жеті жарғының» қалыптасуының бір себебі, екіншіден, хандықтың сыртқы саясатының барысына осы кезеңде ықпал жасаған ойрат шабуылдарының күшеюі және Жоңғар қонтайшысының мемлекеттегі құқықтық заңдастыру («Цааджин бичик» немесе Дала ережелері) әрекеттеріне қарсы шаралар болды. Үшіншіден, қазақ қоғамындағы сұранысқа сәйкес құқықтық нормалардың ескіргенін жойып, талапқа сай реттеп заңдастыру қажеттігі еді. Сондықтан да «Жеті жарғы» заңының туындаған кезеңі XVII ғасырдың соңы болуы керек. Бұл жайлы нақтылай түсетін тағы бір дерек жаппас руының старшинасы Көбек Шүкірәлиевтен жазып алған Г.Спасский үзіндісі: «Байырғы қырғыз (қазақ) халқы Тәуке сұлтанды хан жариялап, сол кезде қырғыздың үш тармағынан Ұлы, Орта, Кіші ордаларынан би сайлап, хан олармен келісе отырып, қырғыз (қазақ) ішіндегі жиі болатын ішкі қырқысты тоқтату үшін төмендегі ережені қабылдады». «Жеті жарғы» бізге толық күйінде жеткен жоқ. Оның ертеден келе жатқан әдет-ғұрып ережелері ел санасына сіңіп, оның баптары ауызша түрде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған. Қазақ халқының әдеттегі құқық баптарының жиналып, жазбаша түрге айналуы Ресейдің отарлау саясатын жүзеге асыру мақсатында ұйымдас-тырылған экспедиция мүшелері мен жеке чиновниктерінің еңбектерінің нәтижесі деп айтуға болады. Осыған орай қазақ тарихын зерттеудегі орыс тарихнамасын екі кезеңге бөліп немесе екі бағытта қарастыруға болады. Бірінші – қазақ жеріндегі отарлау саясатын жүзеге асыру бағытындағы жазылған еңбектер. Бұлар қазақ жерінің географиялық жағдайына, жер байлығы мен шаруашылығына қатысты мағлұматтардан тұрды. Екіншісі – тұрмыс-салт дәстүрі тіршілігіне, фольклорлық мағлұматтар жинастыруға, әдет-ғұрып заң нормалары жүйелеріне аса көңіл бөлген еңбектер. «Жеті жарғыны» және қазақ халқының әдет-ғұрып құқықтарын жинақтауда А.И.Левшин, Л.Ф.Баллюзек, П.Е.Маковецкий, Н.И.Гродеков, Д.Я.Самоковасов, Л.А.Словохотов, Г.Спасский, Я.И.Гурлянд еңбектерін атауға болады. «Жеті жарғы» заңының мазмұны жағынан екі түрлі нұсқасы белгілі. Алғашқысын 1804 жылы Г.Спасский жаппас руының ақсақалы Көбек Шүкірәлиевтен жазып алып, 1820 жылы «Сібір хабаршысына» мақала етіп жариялады. Г.Спасский он бір фрагменттен тұратын «Жеті жарғыны» келтіре отырып, қазақ халқының тұрмыс-салты жөнінде 1816 жылы өзі қатынасқан экспедицияға сипаттама береді. Екінші нұсқасы А.И. Левшиннің еңбегінде берілген. Осында «Жеті жарғы» ережесінің отыз төрт фрагменттік нұсқасы берілген. Әрине, бұл нұсқаны А.И.Левшин жарғы қабылданғаннан кейін жүз жылдан соң қағаз бетіне түсірді. Бұл жағдай оның нақты тарихи құндылығын төмендетеді десек те, әдеттік-құқық нормаларының ерекшелігі ғасырлар өтсе де оның негізгі мазмұны өзгеріссіз қалып отырады. Қазақ халқының арасында болған әдет-ғұрыпқа еніп кеткен құқықтар жүйелері

Кеңес өкіметі тұсында этнографиялық экспедициялар шығару арқылы жинақталды. Кейінгі халық арасындағы осы құқықтық ескерткіштің мазмұнын толықтыратын материалдарды жинастырып, ғылыми айналымға енгізген заңгер Нұралы Өсерұлы. Халық арасындағы «Жеті жарғы» нұсқаларын сақтаушылардың бірі – Шантайұлы Молдиман. Ол атақты шежіреші, ақын әрі шешен. 1846 жылы туылып, 1927 жылы дүниеден өткен. Одан кейінгіс Көлдейбекұлы Ерінбет. Бұл да ақын, шежіреші, 1844 жылы туылып, 1916 жылы қайтыс болған. Тағы бірі – Орманұлы Тоқболат, 1861 жылы туылып 1931 жылы дүниеден өткен. Ал осы ақын-шежірешілердің деректерін жинап, оны халыққа жеткізген қызылордалық шежіресі – Әлқуат Қайнарбайұлы. Қайнарбайұлы Әлқуат Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының тұрғыны, ол қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, тарихын толық білетін, ескіше сауаты бар кісі болған. «Жеті жарғының» ең көне нұсқасы қызылордалық Ералы Саққұлақ (1846-1932 жж.) шешеннің жазбаларынан табылған. «Жеті жарғының» бұл нұсқалары Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының кітапханасындағы қолжазбалар қорында сақтаулы. Мұнда берілген нұсқалар дәл Тәуке ханның «Жеті жарғысының» түпнұсқасы деп айту артық болар еді. Өйткені бертін келе оларға өзгеріс енгендігі оның баптарынан анық көрінеді. Бұл нұсқалардағы ортақтық құрылымы жағынан жеті мәселені қамтығаны. «Жеті жарғы» әдеттік-құқық заңының біршама толығырақ сақталған мағлұматтық жақтарын қарастыра отырып, халық арасында сақталған баптарын жинақтап, оның негізгі мазмұнын үлкен жеті тарауға бөліп берген заңгер ғалым Нұралы Өсеров болды. «Жеті жарғы» негізін құрайтын баптарына тоқталып өткен орынды: I. Мемлекет тұтастығы. 1-бап. Мемлекет билігіне іріткі салған адам өлім жазасына кесіледі. 2-бап. Әрбір қазақ түтіні ханның, бидің жасағы мен шабарманын жазда да, қыста да қабылдап, ат-көлік, азық-түлікпен қамдауға міндетті болды. 3-бап. Дауларды шешу ханға немесе билерге жүктеледі. 4-бап. Арнайы тегіс барлық мал-мүлікке таңба белгіленуге тиіс болады және салық түрлері белгіленеді. II. Тән тазалығы. 5-бап. Жеті ата ішінде қан алмастыру өлімге немесе ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады. III. Дін беріктігі. 6-бап. Жеті адам куә болып, Құдайға тіл тигізгені дәлелденсе, тас лақтырып өлтіріледі. 7-бап. Өзге дінге кіріп, кәпір болған адам мал-мүлкінен айырылады. 8-бап. Өзіне-өзі қол салғандар бөлек жерленеді. IV. Отбасының бірлігі. 9-бап. Егер әйелі ерін өлтірсе, ол өлім жазасына кесіледі және ешқандай құн төлеумен ауыстыру мүмкін емес. 10-бап. Егер ері әйелін өлтірсе, ол әйелінің құнын төлейді. 11-бап. Егер екіқабат әйелді атты кісі қағып кетсе, одан өлі бала түссе 5 айлық бала үшін - 5 ат, одан әрі 1 түйе төлейді (1 түйе – 3 ат немесе 10 қой). 12-бап. Әйел зорлау кісі өлтірумен бірдей қылмыс болып есептеледі. Өзі зорлаған қызға қалың төлеп үйленсе, жазадан босатылады. 13-бап. Әйелі ерінің көзіне шөп салу үстінде ұсталса, ері өлтіруге хақылы. Әйелінен сезіктенген еркекке төрт сенімді адам дәлелдеп беруі керек, егер теріске шықса әйел жазадан босатылады. 14-бап. Біреудің әйелін алып қашса, өлімге бұйырады немесе әйелдің қалың малын төлеуі қажет. 15-бап. Ата-анасына тіл тигізген ұлды мойнына құрым байлаған күйінде қара сиырға теріс мінгізіп, өзін қамшымен сабап, ауылды айналдырып шығады. Ал қыз болса, аяқ-қолын байлап анасының билігіне береді. 16-бап. Ерінің ұрлығын біле тұра хабарламаса, әйелі мен баласы жазаға тартылмайды. Өйткені үлкеннің үстінен мәлім айту әбестік саналады. V. Қылмыс пен жаза. 17-бап. Қанға қан алу принципі жұмсартылып, яғни біреудің кісісі өлтірілсе, оған ердің құны төленеді (ер адамға - 1000 қой, әйелге 500 қой). 18-бап. Ұрлық, қарақшылық жасаған адам өлім жазасына кесіледі. 19-бап. Денеге зақым келтірілсе, соған сәйкес құн төленеді (бас бармақ -100 қой, шынашақ – 20 қой). 20-бап. Ата-анасы өз баласының өлімі үшін жауапқа тартылмайды. Ал анасы баласын қасақана өлтірсе, өлім жазасына кесіледі. 21-бап. Ұрлық жасаған адам үш тоғызымен қайтаруға тиіс. 22-бап. Ұрлық пен кісі өлтіруді қоса жасаған адам екі бірдей жазаға тартылады. 23-бап. Барымтадан қайтқан мал төлімен қайтарылуға тиіс. 24-бап. Сарбаз атын ұрлаған адам өлім жазасына кесіледі. 25-бап. Өлтірілген аңшы иті немесе бүркіті үшін иесінің құл немесе күң беруді талап етуге қақысы бар. VI. Адам құқығы және мүлік меншігі. 26-бап. Егер әкесінен енші алған ұл баласыз болып өлген

болса, онда оның қожалығы өзінің әкесіне беріледі. Жасы кіші балалар жақын туыстарының қарамағына беріледі. 27-бап. Әйелді ренжіткен адам одан кешірім сұрауы тиіс, әйтпесе айып салынады. 28-бап. Кімде-кім азғындыққа жетелеген болса немесе азғындыққа зорлықпен әйелді итермелесе, сол адам 200 қой төлейді. 29-бап. Төре мен Қожаның құны қарадан 7 есе артық. 30-бап. Құлдардың иелері олардың өмірлерінің қожайыны болып есептеледі. VII. Билік тәртібі. 31-бап. Үлкен дау-дамайды хан шешеді немесе билер, ақсақал-дар кеңесі шешеді. 32-бап. Егер жауапкердің билерге күмәні болса, онда оларды өзгерте алады. 33-бап. Куәлікке екі немесе үш адам жүреді. 34-бап. Өсиет ағайындар мен молданың қатысуы арқылы жасалады. Қарастырылған ісіне қарай жеті ірі тараудан тұратын «Жеті жарғының» қағазға түсірілген мағлұматтарына қарай осындай 34 баптан тұрды. «Жеті жарғы» атауының ұғымына түсінік беретін болсақ, «жарғы» сөзі әділдік шешім деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз түркі, парсы тілінде, монғол сөздігінде де билік, шешім деген мағынада. Зерттеушілер бұл заңның «Жеті жарғы» аталуына түсіндірме береді. Н.И.Гродеков пікірінше: «Тәуке ханның тұсында жеті би жеті іс бітірген қызметкерлер жиналысы», – деген. Л.А. Словохотов: «Жеті бидің туындысы», – деп көрсетеді. Ол жеті бидің қатысуынан «Жеті жарғы» атауы шықты деген қорытынды жасайды. «Жеті жарғы» жеті бидің шешімі болғандығы жөнінде ел арасында сақталған. Ал енді дәстүрлі ауызша тарихтағы мағлұмат-тарға сүйенетін болсақ, «Жеті жарғының» қабылдануында болған көрнекті билердің аты тегіс аталады. Олардың саны барлық жерде бесеуден аспайды, десек те бұл кеңесте әр рудан жиналған билердің жалпы саны одан да асып кетеді. Сонымен бірге, егер шын-дығында да бұл нақты жеті бидің қабылдаған заңы болатын болса, бұл заң баптарын жадында сақтаған халық бұл жеті бидің де атын атап, ұрпақтан-ұрпаққа беріп отырар еді. Қазақ халқы үшін «жеті» саны киелі болғандықтан солай аталуы мүмкін. Бұл ойды дамытар болсақ, қазақтар арасында тек «жеті» саны ғана емес, басқа да мысалы, тоғыз, сегіз сандарына ерекше мән беріледі. Әуелден мақалдап, мәнерлеп сөйлеуге құмар қазақ халқының әдет-ғұрып жүйелерінің негізі мақалдар мен афоризмдерден құрылғаны белгілі. «Жеті жарғының» сақталған баптарын салыстыра отырып, онда басты жеті мәселенің төңірегін-дегі істерді шешу бағытына байланысты аталды деп қорытынды-лаған дұрыс. Сонымен қатар қазақ арасында сөз ұйқастарының есте сақтау-ға ыңғайлы болуына көп көңіл бөлінгенін ескерткен дұрыс. Мысалы, сан есімдерді пайдалануда: «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Қызға қырық үйден тыю» дегендей. Сондықтан бұл заңды басы-қасында болған билердің оны ұйқасқа, тілге ыңғайлы, тұжырымды болуына орай атауы да мүмкін. Сонымен, қазақ халқының құқықтық заңдары түркі тектес, туыстас халықтардың арасынан ерекшеленіп, өзінше сипат алды. Бұл қағида, ережелер ғасырлар бойы өмірдің өз талабынан пайда болып, ұзақ дәуір ішінде саяси-әлеуметтік жағдайларға сай өзгерістерге ұшырап, қалыптасқан әдет-ғұрып заң нормаларын біздің ата-бабаларымыз ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып беріп отырған. «Жеті жарғы» заңы саяси-әлеуметтік қарым-қатынастар мен рухани қажеттілікті қанағаттандырушы өзара мәмілегерлік жүйелердің жиынтығы екендігін оның әрбір баптарын талдау барысында айқындай түсеміз. Мемлекеттің іргетасы қалыптасқаннан бері «жер» мәселесі немесе «жер дауы» әр қоғам мүшесі үшін маңызды орын алатын-дығы белгілі. «Жеті жарғы» бойынша жер дауының мәселесі қарастырылған. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқында жерге рулық меншік түрі болды. Сондықтан да әр рудың, әр ауыл-дың белгілі бір көшіп-қонатын қыстауы, жайлауы анықталып беріліп отырған. Бұл ру арасындағы үнемі болып тұратын дау-жанжалдың тосқауылы болды. Жер иелігі бір рудың мүддесінде болғандықтан, бұл мәселені шешуді олардың иелік етіп отырған жерлерінде ата-бабаларының жерленуіне, құдықтардың салуына, кейбір кезде қазылған арық-тардың болуына қарай анықталып отырған. Жерге иелік туралы Д.Я. Самоквасовтың жазбасында анық көрсетілген: «Кімде-кім басқа біреудің жерін пайдаланып отырса, бұл жер одан 15 жылдан кейін болса да қайтып алынады немесе жердің көлеміне қарай өзара ризалықпен иеленіп отыра береді, жалпы ілгеріде іздеп алу болмайды». Қазақ қоғамының

экономикалық негізі мал шаруашылығы болғандықтан, әр рудың малдарына өзіндік таңба белгіленуі «Жеті жарғыда» көрсетіледі. Бұл ұрланған малды табу оңайға түсетін- дігімен ерекшеленсе, қазақ қауымы арасында малға ғана меншік болғандықтан, бұл рулардың өз ішіндегі таласты, дауды тоқтатуды көздеді. Сонымен қатар мүлікке де таңба салуды талап етті. «Жеті жарғыда» көтерілген келесі бір мәселе отбасы және некеге байланысты, бұл баптары ертеден қалыптасқан салт-дәстүрлерге сүйенген. Дәстүрлі қазақ қоғамының отбасында әкенің билігі баянды етілген. Ол ұл-қызының, әйелдерінің, құл-күңінің, төрт-түлік малының, жайлау-қыстауының жекедара билеушісі әрі қамқоршысы болды. Әкенің ризалығынсыз отбасының кез келген мүшесі ешбір шешім қабылдамайды. Жеті атадан аспай қыз алыспау деген бап бойынша туыстығы бар қанның араласуына тыйым салынған. Мұндай некеге рұқсат берілмеді. Бұл басқа елдерге жат, тек қазақ халқына ғана тән. Осыған орай, әрбір қазақ өзінің жеті атасын білуге тиіс болды. Халық арасында «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген мақал бар. Н.И. Гродеков қазақтардың өзінің жеке шежіресін жақсы білетін- дігін көрсетіп кеткен. Тәуке хан туыскандық жүйені дамытып, оның беріктігіне көп көңіл бөлген. Туыстардың өзара бейбіт тұруы – рудың бірлігі – жүздің ынтымағы, жүздің ынтымағы – мемлекеттің нығайуының кепілі болатындығын Тәуке хан өзінің ішкі саясатында дұрыс қолдана білген. Туыскандық жүйенің белгісі, әсіресе, үлкен бір оқиғаларға орай айқын көріне түседі. Мысалы, ас беру, қыз ұзату, үйлену тойын жасау, енші беру сияқты салт-дәстүрлерді жасау туыстары көмегінің нәтижесінде атқарылып отырды. Кеңес дәуірінде болсын, қазіргі заманда да болсын туыстардың қатысуынсыз ешбір іс атқарылмайды. Бұл салт-дәстүрлер заманымыздың қаншалықты өзгергендігіне қарамастан, халық арасында әлі күнге дейін сақталып, қолданылып келеді. Қазақ отбасында әке-шешенің балаларына деген билігі шексіз екендігі «Жеті жарғыда» анық көрінеді. Ата-анасын сыйламаған бала жазаланып отырған. Қазақтар қыз алысу, ұлдарын үйлендіру арқылы жақын туыстасуды көздеген. Көбінесе отбасының тек байлығына қызықпай, олардың тәрбиелі, тәлімгерлігіне қарай құдаласып отырған. Оны мына мақалдар дәлелдей түседі: «Шешесіне қарап қызын ал», «Бүлінген елден бүлдіргі алма». Баланы тәрбиелеуде олардың нағашы жұртының жиендерге деген ықыласы, пейілі, қызметі ерекше болған. «Жігіттің айласынан ешкім аспас». Осылайша баланы тәрбиелеуде туыстарды сыйлау арқылы әрқашан бірлікте тұруға үйрете білген. Қазақ халқының салт-дәстүрі отбасы, некеге байланысты күрделі іс-әрекеттерден тұрады. Мысалы, құдаласу, ұлдың үйленуіне байланысты жол-жоралғылары, қыз ұзату, нәрестенің дүниеге келу шілдеханасы, мүшел жасқа толуы, сондай-ақ өлімге, қайғылы оқиғаларға байланысты жасалатын салт-дәстүрлердің өзіндік ерекше белгілері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, оны сақтауды көздеді. Қазақтың қалыптасқан салт-дәстүрін қазіргі уақыттың өзінде мүмкіндігінше қолданылып келеді. Сонымен қатар басқа халықта кездеспейтін қазақ әдетінде әмеңгерлік сақталған. Бұл әдет бойынша жесір қалған әйелге күйеуінің жақындығына қарай туыстары әмеңгер бола алады. Бірақ бұл өз еркімен, тек жесір әйелдің келісімімен ғана іске асады. Әмеңгерлік, көбінесе, қайтыс болған ағайынның артында жас балалары қалатын болса, оларды жат қылмас үшін жасалынып отырған. Тағы бір себебі, ол әйелдің қалың малы төленгендіктен, оны төркінге қайтарудан гөрі, жеке шаңырақты түтетіп отыруын қолдап, жесірді ешқайда жібермеуге тырысқан. Бұл салт-дәстүрлер «Жеті жарғының» баптарында барынша көрініс тапқандығын атап өту керек. Қазақ құқығында өлім жазасы, денеге зақым келтіру түрлері, түрмелер мен зындандар, бас бостандығынан айыру қылмыстық жазалар кең тараған жоқ. Барлық даулар және қылмыстар азаматтық-құқықтық сипатқа ие болды. Олар үшін мүліктік, мүліктік емес, ұялатын, масқаралайтын, бітімгершілік жазалау нысандары қолданылды. «Жеті жарғыда» басты көтерілген мәселе- бұл кек алу және құн даулауға қатысты. «Жеті жарғының» баптарында «қылмыс» деген ұғым ешқандай мазмұнда түсіндіріліп, көрсетілмейді. Мұнда қылмыскерді «күнәһар» деп атаған. Қандай дамыған қоғам болсын, қылмысты мүлдем жою мүмкін емес. Бірақ ұтымды шешімдер арқылы оған тосқауыл қоюға болады. «Жеті жарғы» бойынша бірінші орында кек алу: «қанға – қан, жанға – жан»

принципі сақталды. Кейбір жағдайларда кісі өлтіргендігі үшін кесілетін өлім жазасын билер кеңесінің шешімімен құн төлеуге ауыстыру құқы берілді. Бұл осы заңның тарихи прогрестік маңызын айқындайтын бап болды. Құн қылмыстының өз басына, болмаса ру мүшелеріне салынады. Кек алу принципі мемлекеттің тұтастығын сақтауда кереғар әсер етті. Оны Л.Ф.Баллюзектің еңбегіндегі мына үзінді айқындай түседі: «Қазақтардың алғашқы тарихи естеліктерінде кек алуға қатысты қанды соғыстардың ғасырларға созылғандығын, соңынан ұрпақтық кек алудың бүкіл ру қауымына келетін зиянын түсіне бастады». «Қанға – қан, жанға – жан» принципі көне грек қоғамында, түркілерде және арабтарда кең тарады. Бірақ көшпелілер қоғамында ислам дінінің таралуы және шарияттың кеңінен қолданылуы кек алу принципінен құн төлеуге өту үдерісін жылдамдатты. Сондықтан «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заң жолдарында құн туралы айтылғанымен, Тәукенің тұсындағыдай кісі өлімі, кек алу жағдайлары бүкіл қоғамды күйзеліске ұшыра.

9-Тақырып. Қазақстанның Ресейге қосылуының мемлекеттік-құқықтық шарттары. Қазақстан Ресей империясының құрамында.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Қазақстанның Ресейге қосылуының мемлекеттік-құқықтық шарттары. Қазақстан Ресей империясының құрамында. Қазақстанның Ресей қоластына өтуі және оның себеп-салдары.

1.1 Қазақстанның Ресейге қосылуының мемлекеттік-құқықтық шарттары. Қазақстан Ресей империясының құрамында.

Ресей мемлекетінің ХҮІІ ғасырдың аяғы, ХҮІІІ ғасырдың басындағы өзін жаңа кезеңге сай модернизациялауы оның шығысқа қарай жүргізетін саясатын отаршылдық бағытқа бұрды. І Петрдің кең байтақ қазақ даласын Шығысқа жол ашатын үлкен қақпа деп есептеуі оған дәлел бола алады. ХVІІІ ғасырдың басында Орталық Азия аймағына ену үшін әртүрлі іс-әрекеттер жасалды. 1714 жылы Шығыс Қазақстанға, Ертіс бойында қамал тұрғызу мақсатымен полковник Бухгольцтің әскери экспедициясы келді. Осы кезде Бекович-Черкасскийдің экспедициясы Каспийдің шығыс жағалауын зерттеді. І Петрдің ежелгі қазақ даласына етенелей енуді көксеуі және оған бірнеше экспедициялар жіберуінің сыры да осы Шығыс мәселесін шешуге байланысты болды. Ресей империясын қалыптастырған І Петрдің ерте қайтыс болуы оның алға қойған мақсатын орындауға мүмкіндік бермеді. Бірақ, ХVІІІ ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақ хандығының әлсіреуі мен сыртқы жағдай оның бір бөлігінің Ресей құрамына кіруіне ықпал етті.

1718 жылғы Тәуке ханның өлімі, Қазақ-Жоңғар соғысының жиілеп, бара-бара кең етек алуының өзі ХVІІІ ғасырдың басындағы Қазақ қоғамындағы қарама-қайшылықтардың толассыз өрбіп-өсіп отырғанын байқатады. Сыртқы және ішкі саяси жағдайлардың күрделенуі батырлар мен сұлтандардың беделін арттырып, олардың әлеуметтік-қоғамдық статусын көтерді. Сонымен бірге билердің де қазақ қоғамындағы алатын орны ерекшелене түсті. ХVІІІ ғасырдың басындағы Жоңғар шапқыншылығына байланысты әскери және бір орталыққа бағынған мемлекет негізін күшейту керектігі қазақ тағдырында алға шықты. Сөйтіп, Тәуке ханның көзі тірі кезінде-ақ шекаралы аймақтарда сұлтандардың билігі артып, кейін келе-келе Ұлыс жүйесі қайта жандана бастағандай дәрежеде болды. Солтүстік-Батыс аймақтарда жас сұлтан Әбілқайырдың беделі артып, ол 1709-1710 жылдардағы Башқұрлардың Ресейге қарсы көтерілісі және Орал казактары мен

Волга қалмақтарының бас көтерілулеріне қатысып отырды. Ол кезде Орта және Кіші жүз бірлестіктерінің әскери-потестарлық бір бөлшегі сұлтан Қайыпқа бағынатын. Ал Ташкентте Рүстем мен Қарабақ сұлтанның билігі күшейеді. Соған қарамай олардың бәрі Тәуке ханға бағынды.

Тәуке ханның орнын иеленген Болат ханның билік жүргізудегі әлсіздігі Қазақ хандығын бірнеше өз егемендіктеріне ие хандықтарға бөліп тастады. Сөйтіп, біртұтас Қазақ хандығы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүзге бөлініп, бытыраңқы мемлекет негізінде дами бастады. 1723 жылғы Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде халық “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” атты қасіретке ұрынды. 1726 жылы үш жүздің өкілдерінің бас қосуымен өткен Ордабасы кездесуінен кейін қазақ халқының басы бірігіп, Жоңғарларға қарсы көтерілді. Нәтижесінде, қазақтар “Қалмақ қырылған”, “Аңырақай” шайқастарында жоңғарларды жеңді. Сөйтіп, Жоңғар шапқыншылығына кең байтақ қазақ даласында тосқауыл қойылды. Соған қарамай қазақ қоғамындағы саяси дағдарыс бірден тыйылған жоқ еді. Қазақтар өздерінің Жоңғар шапқыншылығындағы жеңісін тиімді пайдалана алмады.

1.2. Қазақстанның Ресей қоластына өтуі және оның себеп-салдары

Басы бірікпеген үш жүз хандарының арасындағы қайшылық олардың әрқайсысы бір орталыққа бағынған билікке қол жеткізуге өзінше жол іздеуге мәжбүр етті. 1730 жылы Болат хан қайтыс болған кезде Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың “бүкілқазақтың ханы боламын” деген мақсаты орындалмағаннан соң, іргелес Ресейге арқа сүйеп өз позициясын нығайтпақшы болды. Сөйтіп, ол Уфаға елшілік жіберіп, өзінің Кіші жүз хандығын Ресейдің қол астына алуын өтініш етеді. Ал 1731 жылы 19 ақпанда патша Анна Иоановна Кіші жүздің Ресейдің қол астына кіргені туралы грамотаға қол қояды.

1731 жылы 10 қазанда Кіші жүз қазақтары Ресей құрамына қосылғаны жөніндегі құжатқа қол қояды.

1731 жылы 19-желтоқсанда Орта жүздің ханы Сәмекеңнің басшылығымен бірнеше рулар Ресей құрамына енеді, ал 1740 жылы 28-тамызда хан ретінде Әбілмәмбет, сұлтан ретінде Абылай Орта жүздің Ресей құрамына енгендігі жөніндегі құжатқа қол қояды.

Қазақстанның Ресей қол астына кіруі біртұтас жүйелі түрде жүргізілген жоқ еді. Сондықтан да Қазақ даласындағы сұлтандар мен билер арасындағы қайшылық өршімесе басыла қойған жоқ. Қазақстанның Ресейге қосылуы туралы ғылыми-тарихи әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Мысалы, 1943 жылғы “История Казахской ССР” атты еңбекте «Қазақтардың Ресей қол астына өтуі қазақ атқамінерлерінің бір тобының патша өкіметі мен ауыз жаласуының қорытындысы болды. Қол астына кіру халық бұқарасының еркінен тыс қабылданды», - деп жазылып, сол кездегі тарихи-қоғамдық көзқарастың алуан түрлі екендігін байқатты.

Ресей мен үш жүз хандарының арасындағы келісім Қазақ хандығының тұтастығына нұқсан келтіріп, оның құқықтық халықаралық қатынастағы беделін жоққа шығарды. Ресей өзінің қол астына кірген хандарды сыртқы жаулардан және ресейліктердің оларға жөн-жосықсыз шабуыл жасауларына жол бермеуге міндеттеме алды. Соған қарамай Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы келісім құқықтық жағынан заңсыз деуге келетін дәрежеде еді. Келісім жасаған екі жақ та өз жоспарларын іштей де, сырттай да өздерінше түсіндірді. Қазақ билеушілері Ресеймен әскери және саяси келісімді егемендік шеңберінде жасадық деп ойлады. Сонымен бірге бұл келісім-шартты кез келген жағдайда бұзамыз деп те ойлаған болатын. Сондықтан да Әбілқайыр 1737-1738 жылдардағы Ресейге қарсы Башқұрт көтерілісін қолдаса, ал 1740 жылы Хиуа ханы атанып, 40-шы жылдары Жоңғарлармен одақтасуға тырысты. Барлық қазақ билеушілері Қазақстан аймағында Ресей әкімшілігін мойындамайтын. Ал, орыс билеушілері Қазақстан территориясын жайлаған барлық жұртшылықты өз бодауындағы ел санап, онда билікті біз жүргізуіміз керек деп есептейтін. Соған қарамай XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның біраз территориясы Ресей билігіне көшті. Сонда да Қазақ хандығы өзінше егеменді мемлекет қалпында Ресеймен байланысты сыртқы істер коллегиясы арқылы жүргізді. Ресей қазақ

даласында өзінің әскери-саяси экспансиясын тынымсыз жүргізіп отырды. Соның себебінен орыс-қазақ шекараларында қақтығыстар жиі болып тұрды. Сондай-ақ, Ресей тарапынан протектораттық-вассалдық қатынас отаршылдық саясатпен ұштасып, қазақтар өз жерлеріне деген биліктен біртіндеп ығыстырылып жатты.

Вассалдық қарым-қатынас қалыптасқан жағдайда тәуелді мемлекет халықаралық құқық субъектісі болудан қалады. Өзі бағынышты болған мемлекетке алым төлеп қана қоймай, аманат та береді. Міне, осындай жағдай Қазақстан мен Ресей арасында қалыптасты. Патша өкіметінің ә деген кезде-ақ Қазақ жерлерін отарлауға кіріскен саясаты іске асып, XVIII ғасырдың 50-ші жылдарында Каспий теңізінен бастап Ертіске дейінгі аралықта бірнеше қамалдардан тұратын әскери бекіністер салынып, қазақ жері тарыла бастады. Жайық, Тобыл, Елек, Есіл, Ертіс өзендерінің бойындағы жақсы мал жайылымдары казак әскерлерінің қолына көшті. Сөйтіп, 1756 жылы патша рескрипті, 1755 жылы сыртқы істер коллегиясының Жарлығымен аталған жерлердегі жайылымдарда қазақтар мал жаймайтындай дәрежеге жетті. Сондықтан да қазақ халқы Патша өкіметінің отарлау саясатының қазақ даласында кең етек жайып бара жатқанын байқап, көптеген көтерілістер жасады. Солардың алғашқысы 1783-1797 жылдардағы Сырым Датұлы бастаған көтеріліс еді. Патша өкіметі бұл көтерілісті аяусыз басып, Кіші жүзде хандық билікті жоймақшы болды. “Игельстром реформасы” деген атпен енген Орынбор генерал-губернаторы Игельстромның іс-әрекеті Сырым Датұлы бастаған көтерілісті Патшалық Ресей мүддесіне пайдалану еді. Нұралы хан Кіші жүзден қашып кеткен соң Игельстром хан сайлауға рұқсат етпей, елді сайлау құқығынан айырды. Сөйтіп, бұл шара сұлтандар арасындағы қайшылықты қайта күшейте түсті. Аталған реформа Кіші жүзді тайпалық құрамына қарай үшке бөліп тастауды ұсынған болатын. Әр бөлікті басқару үшін расправолар құру көзделді. Ол Орынборда 1786 жылы құрылған шекаралық сотқа бағынуы тиіс болатын. Реформа бойынша билік ру басшылары саналатын старшындарға өткеніне қарамай расправолар мен шекаралық сот қалыпты жұмыс істей алмады. Соның салдарынан II Екатерина патша хан сайлауын қайта қалпына келтіруге келісім беріп, Патша өкіметінің Кіші жүзде хандық билікті жою туралы алғашқы адымы іске аспай қалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы, Жеті Жарғы, 1997 ж.
2. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы— Алматы, «Санат», 1994.
3. Абусейтова М.Х. Казахское ханство в второй половине XVI века- Алма-Ата, 1986.

Қосымша

1. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері (Монография). — Алматы: Жеті жарғы, 1998
2. Мухаммед Хайдар Дулати Тарихи-и-Рашиди. Алматы, 1999.
3. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. Құраст. З.Кенжалиев және т.б. — Алматы: Жеті жарғы, 1996.

10-тақырып. Қазақстан Ресей империясының құрамында. Абылай ханның реформалары

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: Қазақстан Ресей империясының құрамында. Абылай ханның реформалары.

1.1 Қазақстан Ресей империясының құрамында. Басы бірікпеген үш жүз хандарының арасындағы қайшылық олардың әрқайсысы бір орталыққа бағынған билікке қол жеткізуге өзінше жол іздеуге мәжбүр етті. 1730 жылы Болат хан қайтыс болған кезде Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың “бүкілқазақтың ханы боламын” деген мақсаты орындалмағаннан соң, іргелес Ресейге арқа сүйеп өз позициясын нығайтпақшы болды. Сөйтіп, ол Уфаға елшілік жіберіп, өзінің Кіші жүз хандығын Ресейдің қол астына алуын өтініш етеді. Ал 1731 жылы 19 ақпанда патша Анна Иоановна Кіші жүздің Ресейдің қол астына кіргені туралы грамотаға қол қояды.

1731 жылы 10 қазанда Кіші жүз қазақтары Ресей құрамына қосылғаны жөніндегі құжатқа қол қояды.

1731 жылы 19-желтоқсанда Орта жүздің ханы Сәмекеңнің басшылығымен бірнеше рулар Ресей құрамына енеді, ал 1740 жылы 28-тамызда хан ретінде Әбілмәмбет, сұлтан ретінде Абылай Орта жүздің Ресей құрамына енгендігі жөніндегі құжатқа қол қояды.

Қазақстанның Ресей қол астына кіруі біртұтас жүйелі түрде жүргізілген жоқ еді. Сондықтан да Қазақ даласындағы сұлтандар мен билер арасындағы қайшылық өршімесе басыла қойған жоқ. Қазақстанның Ресейге қосылуы туралы ғылыми-тарихи әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Мысалы, 1943 жылғы “История Казахской ССР” атты еңбекте «Қазақтардың Ресей қол астына өтуі қазақ атқамінерлерінің бір тобының патша өкіметі мен ауыз жаласуының қорытындысы болды. Қол астына кіру халық бұқарасының еркінен тыс қабылданды», - деп жазылып, сол кездегі тарихи-қоғамдық көзқарастың алуан түрлі екендігін байқатты.

Ресей мен үш жүз хандарының арасындағы келісім Қазақ хандығының тұтастығына нұқсан келтіріп, оның құқықтық халықаралық қатынастағы беделін жоққа шығарды. Ресей өзінің қол астына кірген хандарды сыртқы жаулардан және ресейліктердің оларға жөн-жосықсыз шабуыл жасауларына жол бермеуге міндеттеме алды. Соған қарамай Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы келісім құқықтық жағынан заңсыз деуге келетін дәрежеде еді. Келісім жасаған екі жақ та өз жоспарларын іштей де, сырттай да өздерінше түсіндірді. Қазақ билеушілері Ресеймен әскери және саяси келісімді егемендік шеңберінде жасадық деп ойлады. Сонымен бірге бұл келісім-шартты кез келген жағдайда бұзамыз деп те ойлаған болатын. Сондықтан да Әбілқайыр 1737-1738 жылдардағы Ресейге қарсы Башқұрт көтерілісін қолдаса, ал 1740 жылы Хиуа ханы атанып, 40-шы жылдары Жоңғарлармен одақтасуға тырысты. Барлық қазақ билеушілері Қазақстан аймағында Ресей әкімшілігін мойындамайтын. Ал, орыс билеушілері Қазақстан территориясын жайлаған барлық жұртшылықты өз бодауындағы ел санап, онда билікті біз жүргізуіміз керек деп есептейтін. Соған қарамай XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның біраз территориясы Ресей билігіне көшті. Сонда да Қазақ хандығы өзінше егеменді мемлекет қалпында Ресеймен байланысты сыртқы істер коллегиясы арқылы жүргізді. Ресей қазақ даласында өзінің әскери-саяси экспансиясын тынымсыз жүргізіп отырды. Соның себебінен орыс-қазақ шекараларында қақтығыстар жиі болып тұрды. Сондай-ақ, Ресей тарапынан протектораттық-вассалдық қатынас отаршылдық саясатпен ұштасып, қазақтар өз жерлеріне деген биліктен біртіндеп ығыстырылып жатты. Вассалдық қарым-қатынас қалыптасқан жағдайда тәуелді мемлекет халықаралық құқық субъектісі болудан қалады. Өзі бағынышты болған мемлекетке алым төлеп қана қоймай, аманат та береді. Міне, осындай жағдай Қазақстан мен Ресей арасында қалыптасты. Патша өкіметінің ә деген кезде-ақ Қазақ жерлерін отарлауға кіріскен саясаты іске асып, XVIII ғасырдың 50-ші

жылдарында Каспий теңізінен бастап Ертіске дейінгі аралықта бірнеше қамалдардан тұратын әскери бекіністер салынып, қазақ жері тарыла бастады. Жайық, Тобыл, Елек, Есіл, Ертіс өзендерінің бойындағы жақсы мал жайылымдары қазақ әскерлерінің қолына көшті. Сөйтіп, 1756 жылы патша рескрипті, 1755 жылы сыртқы істер коллегиясының Жарлығымен аталған жерлердегі жайылымдарда қазақтар мал жаймайтындай дәрежеге жетті. Сондықтан да қазақ халқы Патша өкіметінің отарлау саясатының қазақ даласында кең етек жайып бара жатқанын байқап, көптеген көтерілістер жасады. Солардың алғашқысы 1783-1797 жылдардағы Сырым Датұлы бастаған көтеріліс еді. Патша өкіметі бұл көтерілісті аяусыз басып, Кіші жүзде хандық билікті жоймақшы болды. “Игельстром реформасы” деген атпен енген Орынбор генерал-губернаторы Игельстромның іс-әрекеті Сырым Датұлы бастаған көтерілісті Патшалық Ресей мүддесіне пайдалану еді. Нұралы хан Кіші жүзден қашып кеткен соң Игельстром хан сайлауға рұқсат етпей, елді сайлау құқығынан айырды. Сөйтіп, бұл шара сұлтандар арасындағы қайшылықты қайта күшейте түсті. Аталған реформа Кіші жүзді тайпалық құрамына қарай үшке бөліп тастауды ұсынған болатын. Әр бөлікті басқару үшін расправолар құру көзделді. Ол Орынборда 1786 жылы құрылған шекаралық сотқа бағынуы тиіс болатын. Реформа бойынша билік ру басшылары саналатын старшындарға өткеніне қарамай расправолар мен шекаралық сот қалыпты жұмыс істей алмады. Соның салдарынан II Екатерина патша хан сайлауын қайта қалпына келтіруге келісім беріп, Патша өкіметінің Кіші жүзде хандық билікті жою туралы алғашқы адымы іске аспай қалды.

1.2 Абылай ханның реформалары

Қазақ мемлекетінің жаңа бір кезеңге көшуіне биоден-бір ықпал еткен сұлтан кейін хан болған Абылай (Әбілмансұр) (1711-1781) болды. ХУІІІ ғасырдың 50-ші жылдары Абылайдың басшылығымен қазақ жерлері жоңғарлардан толық азат етілді. Абылай алғашында сұлтан болғанымен елде 40 жылдай билік жүргізді. Орта жүздің ханы Әбілмәмбет қайтыс болғаннан соң, 1771 жылы Түркістан қаласында үш жүздің билеушілері өкілдерінің қатысуымен Абылай хан сайланды. Орыс елшілігі оған Ресей ханшасынан өзін хан етіп бекітуді өтін деп ақыл-кеңес берді. Бірақ сұлтан бұдан бас тартты. 1772 жылы оны қытай императоры мойындады. Ресей 1778 жылы Абылайды тек Орта жүздің ханы ретінде ғана бекітті. Бұған Абылай қанағаттанбай, 80-ші жыдары Ресеймен байланысты бүтіндей үзді. Абылайдың беделі үш жүздің алдында өте биік еді. Абылай билігі кезінде Қазақ хандығындағы мемлекеттік-құқықтық жүйесі қайта өзгеруге түсіп, орталық билікті күшейту жолына бағышталған. Бір кездегі өлім жазасын кесуге ие билер билігін хан өз қолына алды. Содай-ақ, Абылай жергілікті билеу және әскери-потестарлық бөлшектердің өзіндік биліктерін жойып, оларды қайта құруға тырысты. Сөйтіп, ол Ұлыстық жүйені қалыптастырмақшы болды. Соған қарамай Абылай билігі толық қазақ даласында жүрмеді. 1781 жылы Абылай өлгеннен кейін оның орнына баласы Уәли хан тағына сайланды. Сол жылы желтоқсанда Қытай оны хан ретінде мойындаса, 1782 жылы жылдың басында Уәли Петропавловск қамалына барып Ресейге мойын ұсынатындығына ант берді. Және ол Ресей тарапынан мойындалды да. Жаңа хан өзінің әкесіндей билікке ие бола алмады. Жалпы қорытындысында Уәли хан билеп отырған кезінде Қазақ хандығы әлсіреді. Басқарудың удельдік жүйеге көшуі сұлтандардың ықпалын арттырып, ХУІІІ ғасырдың аяғы ХІХ ғасырдың басында бір орталыққа бағынған мемлекеттің күйреуіне әкеп соқты. Сөйтіп, көптеген сұлтандар мен старшындар өзімен іргелес Ресей билігін жүргізушілермен тығыз қарым-қатынаста болып, Уәли ханмен белсенді түрдегі жүргізетін байланысты үзе бастады. Міне, осындай жағдайда ХІХ ғасырдың 20 жылдары Орта жүзде Ресей хан билігін жойып, қазақтарды өз тәуелсіздігі мен егемендігінен айыратын әкімшілік реформалар жүргізе бастайды. Ол біртіндеп-біртіндеп іске де аса бастаған еді. Жалпы, Ресей империясы тұсындағы қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларының дағдарысқа ұшырау кезеңдерін шартты үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші, Қазақстанның Ресей отарлауына түсіп, оның қол астына ене бастауы дәуірінен қазақ хандығының жойылуы кезеңіне дейін (ХУІІІ ғ. 30 жылдары — ХІХ ғ. 20 жылдары),

екінші кезең ХІХ ғасырдың 20 жылдарынан — ХІХ ғасырдың 67-68 жылдарына дейінгі аралықтарды алса, үшінші кезең 1868 жылдан 1917 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Жалпы, қазақ даласын әкімшілік-саяси және мемлекеттік-құқықтық жағынан қайта құруды қолға алған Патша өкіметі әуелі оны әртүрлі әкімшілік-аумақтық бөліністерге бөлу қажеттілігін негізге алды. Сөйтіп, қазақтың қоғамдық өміріндегі әдет-ғұрып және рәсімге негізделген мемлекеттік және құқықтық жүйесін бұзды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы, Жеті Жарғы, 1997 ж.
2. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы— Алматы, «Санат», 1994.
3. Абусейтова М.Х. Казахское ханство в второй половине XVI века- Алма-Ата, 1986.

Қосымша

1. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері (Монография). — Алматы: Жеті жарғы, 1998
2. Мухаммед Хайдар Дулати Тарихи-и-Рашиди. Алматы, 1999.
3. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. Құраст. З.Кенжалиев және т.б. — Алматы: Жеті жарғы, 1996.

11-тақырып. ХІХ ғ. 20-40 жж. Реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер. ХІХ ғ. 60- 90жж. реформалары бойынша қазақстанның саяси- әкімшілік құрылысындағы өзгерістер.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: ХІХ ғ. 20-40жж. реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер. 1822-ші жылғы Сібір қырғыздары туралы жарғы

1.1. ХІХ ғ. 20-40жж. реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер

Қазақ хандығының мемлекеттік тәуелсіздігін жойып, онда орыс отарлау саясаты жүргізіле бастаған тұстан-ақ Қазақ даласында оны іске асыратын реформалар кеңінен жүргізіле бастады. Сондай реформалардың бірі әрі бірегейі Орта жүзде хандық билікті жоюға негіз болған 1822 жылғы “Сібір қырғыздары туралы Жарғы” болды. Ол бойынша патша өкіметі Қазақстанды отарлауды барынша тереңдете түсті. Аталған Жарғы негізінде Орта жүзде хандық билік жойылды. 1825 жылы Орынбор қазақтары облысы, Шығыс, Орта және Батыс болып үшке бөлінді. Жарлық бойынша “Сібір қазақтары облысы” округтарға, округтар болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Округке 15-тен 20 болысқа, болысқа 10-нан 12 ауылға, ауылға 50-ден 70-үйге дейін кірді. Соған қарамай округтерде рулық белгі ескерілмей қалған жоқ. Сондықтан әкімшілік бөлулер рулық-территориялық сипатта болды. Округтер Омбы облыстық басқармасына бағынса, коллегиялық органды коллегиялық орган, округті приказ басқарды. Округті приказға аға сұлтан — төраға және 4

заседатель (оның екеуі ресейліктерден тағайындалса, екеуі құрметті қазақтардан сайланды) кірді. Округті аға сұлтан басқарды. Аға сұлтан 3 жылға сайланып, оны сұлтандар сайлады. Болыстарды басқарушы-сұлтандар қадағалады. Олар халықтың ”келісімімен” шексіз мезгілге сайланатын. Ол мұраға беріліп отырды. Соған қарамай сұлтан мұрагері де сайлаудан өтетін. Жалпы болыстық сұлтандар атқарушы билікті жүзеге асырды. Ауылдық старшындар болса, қазақтар арасынан 3 жылға сайланды. Сұлтандар старшындыққа сайлауға түспейтін. Сайлауды болыстық Жарлық бекітті.

“Жарғы” бойынша қазақтардың сот ісіне, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдегі кейбір адами қатынасындағы құқығына өзгерістер еніп, билер сотының, адаттың билігі шектелді. Сөйтіп, барлық сот істері үшке бөлінді. Бірінші, қылмысты істер. Екінші, даулы істер. Үшінші, басқару үстінен берілетін шағымдар. Қылмысты істер империя заңдарымен тергеліп, ол сол заңдар бойынша жан-жақты қаралды. Билер сотына да бақылау орнады. 1822 жылғы “Жарғы” Қазақстан жеріндегі билер сотына ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық-саяси, құқықтық жағдайларына өзгерту енгізіп қана қоймай, отаршылдықты барынша нықтап, Орта жүзді одан әрі игеруге бағытталды. Хандық билік жойылды. Далаға сайлау жүйесі енді. XIX ғасырдың ортасына таман, мысалы 1851 жылы мұнда Ресей империясының ең көп қарулы күші орналасып, онда 1200-ден астам солдаттар мен офицерлер шоғырландырылды. Шекаралық комиссия кең дәрежедегі әкімшілік өкілеттікке ие болды. Олар қазақтардың үстінен полициялық қадағалау жүргізіліп, жеке басқарма органдарына қызметкерлер іріктелді және олардың қызметтерін қадағалап отырды. Соттық істерді де атқарды.

1.2. 1824-ші жылғы Орынбор қырғыздары туралы жарғы

1824 жылы Ресей Үкіметі Орта жүзден соң Кіші жүзде хандық билікті жоюға кірісті. Орынбор генерал-губернаторы П.К.Эссеннің жетекшілігімен “Орынбор қырғыздары туралы Жарғы” қабылданды. Ол бойынша Кіші жүзде хандық билік жойылды. Сөйтіп, Кіші жүз Шығыс, Орта және Батыс бөліктерге бөлінді. Әр бөлікті билеуші сұлтандар басқарды. Кіші жүзді басқару шекаралық комиссиялар арқылы жүргізілді. Сұлтан билеушілерді Орынбор губернаторы тағайындады. Одан кейін әкімшілік бөлшектер, династия, қамалдар арасындағы учаскелер болып бөлінді. Династия арасы жергілікті немесе ауылдар болып бөлініп отырды. Шекаралық басқарма шептерде тұратын орыстар мен дала тұрғындары қазақтар қатынасын реттеп қадағалап отырды. Кейін әкімшілік органдар “жалпы” және “жеке” басқармалар деп бөлініп, ол 1868 жылға дейін өмір сүрді. Шекаралық комиссия болса, атқарушы-өкімші және сот билігін жүзеге асырды. Оның полициялық бөлімі тәртіпті қарап, одан кейінгі екі бөлімі азаматтық және қылмыстық істерін жүргізді. Әскери соттар мемлекетті сату туралы, адам өлімі, барымта, Ресей азаматтарын тұтқынға алушыларды және үкіметке қарсы істерді қарады. Ал, билер соты азаматтық істерді ғана қарап, 50 сомға дейінгі көлемде айыппұл салатын дәрежеде ғана болды.

Сөйтіп, Батыс Қазақстанда жүргізілген 20-50 жылдардағы құқықтық және әкімшілік реформалар Ресей империясының қазақ даласындағы билігін нық жүргізіп, отарлау саясатын қалыптастыра түсуге ерекше ықпал етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. История Казахской ССР. Алматы, 1943.
2. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: (теориялық мәселелері, тарихи тағылымы). — Алматы: Жеті жарғы, 1997.
3. Абайдельдинов Е/М/ Политико-правовая история Республики Казахстан. Часть 1. Алматы, 1999.
4. К.А.Жиренчин. Политическое развитие Казахстана в XIX — начале XX веков. Алматы “Жеті жарғы”. 1996.

5. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. — Алматы: Атамұра, 1998.

Қосымша

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: “Ататек”, 1995.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы. 1995.

12-тақырып. ХІХ ғ. 60-90 жж. реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер.

Мақсаты – Қазақстан аумағында мемлекет және құқықтың қалыптасуы мен дамуын анықтау және зерттеу.

Функционалдық қабілетті болу:

- мемлекет және құқықтың жалпы заңдылықтарын зерттеп, анықтау;
- мемлекеттің дамуын, құқықтық ережелерді талдау;
- құқықтық зерттеулер жүргізу.

Негізгі сұрақтар: ХІХ ғ. 60-90жж. реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер.1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар.

1.1 ХІХ ғ. 60-90жж. реформалары бойынша Қазақстанның саяси-әкімшілік құрылысындағы өзгерістер

ХІХ ғасырдың 60 — жылдарының ортасына қарай Қазақстан территориясы түгелдей Ресей құрамына ендіріліп, отарланып алынды да, Қоқан және Самарқан хандықтары бүтіндей күйретілді. ХІХ ғасырдың 60-70 жылдары жүргізілген Ресейдегі мемлекеттік құрылыс пен құқық саласындағы буржуазиялық реформалар Қазақстан аймағына да ықпал етпей қойған жоқ.

Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы империяның қазақ өлкесі жөніндегі саясатына елеулі өзгерістер енгізді. 1868 жылғы “Уақытша ереженің” 210 параграфы бойынша қазақтардың жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жарияланып, қазақ даласы бүтіндей патшалық Ресейдің еншісіне көшті. Ресей императорының жарлығымен бекітілген 1867-1868 жылдардағы реформалар арнаулы түрде уақытша, яғни үш жылға деп қабылданды. Үш жылдық тәжірибе мерзімі өткеннен кейін оны қайтадан толықтырып, Қазақстанды басқару жөніндегі жаңа ереже қабылдануы керек болды. 1867 жылғы Түркістан генерал-губернаторлығын уақытша басқару ережесі 1871 жылы аяқталды. Сол жылдың басында Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман императорға жергілікті отарлау әкімшілігі дайындаған жаңа басқару ережесін ұсынды. Бірақ ол бірнеше министрліктер мен Ресей империясы ведомстволарының сан алуан тексерулерінен өтіп, жоба көптеген көрсетілген кемшіліктермен қайта қайтарылды. Міне, дәл осындай жағдай Қазақстанның кез келген жерінде жүріп жатты. Бірақ, жоғарыдағы аталған ереже 1891 жылы “Уақытша ереже” болып қайта қабылданды. Аталған ережелер негізінде қазақтардың жері тартып алынып келімсек мұжықтар мен кержақтарға таратылды. Қазақстанға осы кезеңде 1,5 миллионнан астам орыс, украин және беларусь келімсектері көшіп келді. Сөйтіп, кең даланы жайлаған елді мекендердің аттары өзгертіліп, оның ұлттық құрамы үлкен өзгеріске ұшырады. Қазақстан патша өкіметінің шикізат базасына айналды. 1867-1868 жылдар аралығында Қазақстан территориясы Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернатор құрамына кірді. Орынбор генерал-губернаторы құрамында Орал және Торғай облысы болды. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола және Семей облысы, Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Сырдария және Жетісу облыстары енді.

Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторларының әкімшілік орталықтары Орынбор, Омбы, және Ташкент қалалары болды. Әрбір облыс уездерге бөлінді. Уездер болыстарға бөлініп, олардың әрбіріне мыңнан екі мыңға дейінгі шаңырақ

енді. Болыстар әкімшілік ауылдарына бөлінді. Олардың құрамына 100-ден 200-ге дейінгі шаңырақ енді.

1822-1824 жылдардағы “Жарғы” бойынша Қазақстан әрбір бас мал үшін 1 процент көлемінде жылына ясақ төледі. Сонан соң 1837 жылы Орынбор ведомствосында әрбір үйден бір жыл ішінде 1 сом 50 тиын күміс ақша ретінде түгін салығы жиналды. Оған қоса жолдар мен көпірлерді, мешіттер мен мектептерді, ауруханаларды жөндейтін қара шығын салығы жиналды.

Оңтүстік Қазақстанда жиналған астық бағасына қарай харадж салығы алынды. Жоғарғы генерал-губернаторлық билікті генерал-губернатор атқарды. Оған әкімшілік-саяси, әскери, сот және шаруашылық өкілеттілігі берілді. Ол жергілікті әкімшіліктер мен басқа да билік органдарына тікелей және жанамалай қадағалаулар жүргізді. Сондай-ақ, аталған жердегі әскери округтардағы әскерлерді басқарды, облыстық басқармалар бөлімшелерінің бастықтарын тағайындады. Генерал-губернаторлық, облыстық әскери-губернаторлықтың аппаратындағы және уездік бастықтар, сондай-ақ оның төңірегіндегі шенеуніктер түгелдей орыстар болды. Реформа бойынша кең байтақ қазақ даласындағы басқарудың төменгі жүйесі болыстық және ауылдық жүйе болды. Болыс пен старшынға ұсынылу үшін азаматтың жасы 25-ке келуі керек еді және ол ешқандай қылмысқа тартылмаған халық сеніміндегі адам болуға тиіс. Әр үш жыл сайын өтетін болыс сайлауына 50 үйден бір таңдаушы сайланды. Дауыс беру процесі халық арасында шар салу деп аталды. Патша өкіметі Қазақстанды басқару жүйесіне елеулі өзгерістер енгізу барысында жаңа ережелер де қабылдады. Мысалы, 1886 жылы 2 маусымда “Түркістан өлкесін басқару туралы” Ереже, 1891 жылы 25 наурызда “Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы” Ереже қабылдады. Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы Дала-генерал губернаторлығы деп өзгеріп, оған Сырдария облысынан басқа бес облыс кірді. Ал Сырдария облысы Түркістан генерал-губернаторлығына қарады. 1897 жылы Жетісу облысы қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірді. 1867-1868 жылдардағы ең басты мәселе Қазақстан территориясында жалпы империялық соттар ережесінің таралуы болды. Сөйтіп, қазақ құқығына елеулі өзгерістер енгізілді. Үлкен маңызы бар қылмыстық істер әскери сот комиссиясында қаралды. Ал, одан басқа қылмыстық және азаматтық өтініштерден тұратын 2000 сомнан артық қаржы көлеміндегі істерді облыстық басқарма қарады. Үш күннен кем емес тұтқынға алатын немесе жүз сомға дейінгі айып салынатын қылмыстық істер, сондай-ақ 2000 сомға дейінгі азаматтық айыптауларды уездік соттар қарады. Сонымен бірге жаңадан жолға қойылған билер сотымен бірге “халық соты” да жұмыс істеді.

1867-1868 жылдары би қызметі сайланбалы түрде жүргізілді. Би болыстық съезде үш жылға сайланып оны әскери-губернатор бекітті. Әрбір болыста 4-8-ге дейін билер сайланды. Сондай-ақ, сот істерінде де елеулі өзгерістер болды. Сот шешімдері жазылып, олардың көшірмелері екі жаққа таратылды. Билер съезінде ережелерді жазу тиянақты түрде жүргізілді. Егер XIX ғасырға дейін қазақтар кез келген беделді биге жүгіне алатын болса, енді тек қана болыстық билерге ғана жүгіне алатын еді. Сөйтіп, “халық соты” жүйесі отарлау аппаратының бірден-бір құралы болып, ол дәстүрлі әдеттегі құқықты жоятын және қазақ ауылындағы сауда-саттықпен айналысатындардың мүддесін қорғайтын басты қаруы болды. Тұтастай алғанда XIX ғасырдың 60 жылдарындағы Қазақстанда жүргізілген құқықтық реформа, оның дәстүрлі құқығын бұзып, Ресей империясының құқықтық жүйесімен ұластырылған реформа болды.

1.2 1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар

1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар Қазақстанды бірден-бір отар елге айналдырды. XIX ғасырдың 50 — жылдарының басында қазақ даласының билігі Сыртқы істер министрлігінен алынып, Ішкі істер министрлігі мен әскери министрлікке берілді. Сөйтіп, Қазақстан халықаралық субъект құқығынан айырылды. Азаматтық және әскери әкімшілік бөлінбей, ол жаулап алушылық бағыт-бағдарда қызмет істеді. Қазақтарға қысым жүргізу тек ұлттық тұрғыдан ғана емес, діни тұрғыдан да жан-жақты жүргізілді. Іс

қағаздары, ауылдық деңгейдің өзінде орыс тілінде жүргізілетін. 1867-1868 жылдардағы реформалар бойынша патша өкіметінің әкімшілік мекемелеріне сот билігі құқығы берілді. Сондай-ақ, жоғарыдағы аталған ережелер бойынша әскери соттық комиссиялар құрылды. Олар мемлекетке опасыздық, өкіметке қарсы үгіт, пошта мен көлікке шабуыл, христиандарды және христиан дініне кіргісі келгендерді, сондай-ақ, лауазым иелерін өлтіру сияқты қылмыстық іс-әрекеттермен айналысып, олар тонау, талқандау, өртеу, жалған ақша жасауды караумен шұғылданды. Қазақтардың әдет-ғұрып құқына елеулі өзгерістер енді. Мысалы, отбасы некелі құқығына қарасты жесір даулары билер сотының карауында қалды. Бірақ, билер сотының шешіміне уезд бастығына немесе әскери-губернаторға шағым жасауға болатын. Осындай сот жүйелері Қазақстанда 1917 жылға дейін қолданылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

Негізгі

1. История Казахской ССР. Алматы, 1943.
2. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: (теориялық мәселелері, тарихи тағылымы). — Алматы: Жеті жарғы, 1997.
3. Абайдельдинов Е/М/ Политико-правовая история Республики Казахстан. Часть 1. Алматы, 1999.
4. К.А.Жиренчин. Политическое развитие Казахстана в XIX — начале XX веков. Алматы “Жеті жарғы”. 1996.
5. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. — Алматы: Атамұра, 1998.

Қосымша

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: “Ататек”, 1995.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы. 1995.